Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
318 A, Thakurdwar, Bombay.

Published by Shah Venichand Surchand for Shree Agamodaya Samiti
at the Office of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund,
114/116 Javeri Bazar, Bombay.

શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદ-પૂર્તિરૂપ

કાવ્ય-સંગ્રહનો પ્રથમ વિભાગ.

ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામર

તથા

શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિ-ભક્તામર

તેમજ પરિશિષ્ટ તરીકે

શ્રીભક્તામર-સ્તોત્ર તથા શ્રીગિરિનાર-ગિરીશ્વર-કલ્પ.

સંશોધન, ભાષાન્તર તથા વિવેચન કરનાર
પ્રો૦ હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ.,
ન્યાયકુસુમાંજલિ તથા શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીના અનુવાદક.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—
શ્રીઆગમોદયસમિતિ તરફથી
શાહ વેણીચંદ સૂરચંદ, મુંબાઇ.

[વિક્રમ સંવત ૧૯૮૨]
પ્રથમ આવૃત્તિ—પ્રતિ ૧૨૫૦
વીર સંવત ૨૪૫૨
મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦
[ઇ. સ. ૧૯૨૬

સર્વ હક્ક શ્રીઆગમોદયસમિતિના સેક્રેટરી અને ભાષાન્તરકર્તા પ્રો. હી. ર. કાપડિયાને આધીન છે

શાહ વેણીચંદ સુરચંદે શ્રીમતી આગમોદયસમિતિ માટે
નં. ૧૧૪/૧૧૬ ઝવેરી બજાર મુંબાઈની શેઠ દેવચંદ
લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડની
ઑફિસમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

છાપનાર-મંગેશ નારાયણ કુલકર્ણી, કર્ણાટક પ્રેસ, ૩૧૮ એ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબઈ.

શ્રીમદ્વિજયાનન્દસૂરીશ્વરના પટ્ટધર શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરિરાજના
પ્રથમ પટ્ટધર જ્યોતિઃશાસ્ત્રવિશારદ શ્રીવિજયદાનસૂરિનો

અભિપ્રાય.

"શ્રીવીરભક્તામર, નેમિભક્તામર એ વિગેરે તો પ્રાચીન પુરૂષોની કૃતિઓ રહી એટલે તેને માટે તો કહેવાપણુંજ શું હોય ! મૂળ ભક્તામરનું છેલ્લું એક એક પદ લઇને તેની સાથે પોતાનાં ત્રણ પાદ રચી પાદપૂર્તિ કરવી અને અભિધેય અર્થના એકતારમાં જરાય ત્રુટી આવવા ન દેવી એ તો તે કાળની શાસન-રસિક કાવ્ય-કુશળતાની એક પરાકાષ્ઠાજ કહેવાય. કહેવાની જરૂર નથી કે વાંચનાર આ કાવ્યોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં કંઇ અસામાન્ય વિદ્વત્તા, આલંકારિક અર્થ-ગૌરવ અને અપૂર્વ કાવ્યરસ રહેલો જોઇ શકશે.

આ કાવ્યોનું ભાષાંતર થવાથી ગુજરાતી વાંચનારાઓ તેનો સંપૂર્ણ લાભ લઇ શકશે એ નિઃસંશય છે. ભાષાંતરોમાં જે કેટલીક વખત મૂળની ઝમક તુટી જવાની અને પોતાની મતિને અનુસરતી ધાલમેલ કરવાની ફરિયાદો થાય છે તે આ ભાષાંતરમાં દૂર થયેલી જોઇ શકાય છે. એનો શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, ભાવાર્થ, સ્પષ્ટીકરણ, વિવેચન ને ટિપ્પણ વિગેરે કરવામાં ભાષાંતરકાર ભાઇ હીરાલાલે સારો પ્રયાસ કર્યો છે અને વાંચકોને રસ ઉપજાવવા સાથે બહોળું જ્ઞાન આપ્યું છે. ભાષા પણ સીધી, સાદી અને સરળ વાપરી છે. જે સૂત્રાદિ વાંચવાનોજ શ્રાવકોને નિષેધ છે તેનું ભાષાંતર કરવાની નિષિદ્ધ દિશામાં ગમન કરવાને આજ જેઓ પ્રેરાય છે તેને બદલે તેઓ, આ કાવ્યોના ભાષાંતરથી જો શાસ્ત્રશૈલી પ્રમાણે જોતાં યોગ્ય ભાષાંતરોજ કરીને જૈન સાહિત્યની સાચી સેવા બજાવવા પ્રેરાય અને સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞો જો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ રસ લેતાં શીખે તો તે તદ્દન ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આવાં જુનાં ચમત્કારી અને વિશેષ લોકોપકારક ગદ્યપદ્ય (અનુમત) સાહિત્યને લોક ભાષામાં બહાર લાવવા માટે જે પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા તરફથી ભાઇ જીવણચંદ આદિના પ્રયાસો થાય છે તે સાર્થક છે. સમ્યગ્-જ્ઞાનપ્રચારાદિના કારણે આવાં ભાષાંતરો હિંદી વિગેરે દરેક ભાષામાં ખાસ કાળજી અને આધાર નીચે થાય એ જરૂરનું છે."

અમદાવાદ,
ક્રમ સંવત્ ૧૯૮૨
ત્ર શુદ ૪, શુક્રવાર

વિજયદાનસૂરિ

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	શ્રીવિજયકમલસૂરીશ્વરના શિષ્ય-રત્ન જ્યોતિઃશાસ્ત્રપારંગત શ્રીવિજય-દાનસૂરિનો અભિપ્રાય.	૫
૨	આમુખ	૭-૯
૩	પ્રસ્તાવના....	(૧)-(૨)
૪	ઉપોદ્‌ઘાત....	(૩)-(૧૦)
૫	વિષય-સૂચી	(૧૧)-(૧૩)
૬	શુદ્ધિ-પત્ર	(૧૪)-(૧૫)
૭	ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામર	૧-૧૦
૮	શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિ-ભક્તામર	૧૧-૧૮
૯	વીર-ભક્તામર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, અન્વય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૧-૯૨
૧૦	નેમિ-ભક્તામર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, અન્વય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૯૩-૧૬૪
૧૧	શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્ર	૧૬૫-૧૭૩
૧૨	શ્રીધર્મઘોષસૂરિકૃત ગિરિનાર-ગિરીશ્વર-કલ્પ તેમજ તેનો અનુવાદ	૧૭૫-૧૮૦
૧૩	સ્પષ્ટીકરણમાં સાધનરૂપ ગ્રન્થોની સૂચી	૧૮૧-૧૮૩
૧૪	શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી બહાર પડેલા ગ્રન્થોની યાદી (ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં)	૧૮૫-૧૮૯
૧૫	શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી બહાર પડેલ ગ્રન્થોની યાદી (ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં)	૧૯૦-૧૯૭

શ્રીપાર્શ્વનાથાય નમઃ

આમુખ

શ્રીમદ્‌માનતુંગ સૂરિએ ચમત્કારિક શ્રીભક્તામરસ્તોત્ર રચ્યું છે. આ સ્તોત્ર શ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને સંપ્રદાયને અતિમાન્ય હોવાથી તેના ઉપર જેટલી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેટલી બીજાં સ્તોત્રો ઉપર જોવામાં આવતી નથી તેમજ એની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યો જેટલાં દૃગ્ગોચર થાય છે તેટલાં બીજાં સ્તોત્રોના સમસ્યારૂપ કાવ્યો જોવામાં આવતાં નથી. આ ઉપરાંત આ કાવ્યની વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આના દરેક શ્લોકને લગતાં જૂદાં જૂદાં યન્ત્રો અને મન્ત્રો પણ ઉપલબ્ધ છે.

જૈનોના મોટા ભાગનું મન્તવ્ય એવું છે કે—"ભક્તામરના અંત સિવાયના ચરણો ઉપર પણ સમસ્યારૂપ કાવ્યો રચાયેલાં છે." પરંતુ અમારી પૂરતી તપાસમાં અમને આવાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં નથી, પણ માત્ર અંતિમ ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ ૭ કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં છે (એની વિશેષ વિગત માટે ૨૭ મું પૃષ્ઠ જુઓ) જેમાંથી આ ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિવિરચિત વીરભક્તામર તથા શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિભક્તામર એમ બે સમસ્યા-કાવ્યો તેમજ પરિશિષ્ટમાં મૂલ ભક્તામર અને અનુવાદસહિત ગિરનારકલ્પ પાઠકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરતાં અમોને પરમ આહ્‌લાદ થાય છે.

આના બીજા વિભાગમાં શ્રીધર્મસિંહસૂરિવિરચિત સરસ્વતીભક્તામર અને મુનિવર્ય શ્રીકીર્તિવિમલકૃત શાન્તિભક્તામર છપાવવા શરૂ થયેલાં છે, જ્યારે ત્રીજા વિભાગમાં ઉપાધ્યાય શ્રીસમયસુન્દરગણિકૃત ઋષભભક્તામર અને મુનિરાજ શ્રીરત્નસિંહકૃત નેમિભક્તામર (પ્રાણપ્રિય કાવ્ય) પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રબન્ધ આદરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રથમ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સટીક કાવ્યો અગાઉ શ્રીયશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા (મહેસાણા) તરફથી બહાર પડ્યાં હતાં જેનો ઉપયોગ કરવાની શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ, સેક્રેટરી શ્રીયશોવિજયજી જૈન પાઠશાળાએ અમને રજા આપી હતી. એ ઉપરથી અમે વીરભક્તામર બીજી હસ્તલિખિત પ્રતિના અભાવે તૈયાર કરાવ્યું છે અને તે માટે અમે એ સંસ્થાના ઋણી છિયે.

નેમિભક્તામરની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ અમોને મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી મળી હતી જે બદલ એઓશ્રીના પણ અમે ઋણી છિયે.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિક કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય, પરમ જૈનધર્માવલંબી તેમજ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ) અને મુનિરાજ શ્રીહર્ષવિજયને ગુરુ તરીકે પૂજનારા અને તેઓશ્રીના પાદસેવનથી જૈનધર્મના તીવ્ર અનુરાગી સ્વર્ગસ્થ રા. રસિકદાસ વરજદાસ કાપડિયાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ એમ. એ. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્‌ઘાતમાં કર્તાઓના જીવન તથા અન્ય સહાયકો વગેરેના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે તત્સંબંધી અત્રે લખવું અમે ઉચિત ધારતા નથી.

આગમોદયસમિતિ દ્વારા અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા. પરંતુ સં૦ ૧૯૭૮ ની રતલામની સભામાં ભાષાન્તર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે **વિશેષાવશ્યક ભાષાંતર** ૧ લો ભાગ બહાર પાડ્યો હતો અને જેનો ૨ જો ભાગ પણ અમે થોડા સમયમાં બહાર પાડવાના છીએ.

વિશેષાવશ્યકનું ભાષાંતર માત્ર ભાષાંતર તરીકેજ બહાર પાડવાનું બની શક્યું હતું, જ્યારે આ ગ્રંથને જૈન તેમજ જૈનેતર બંનેને અતિ ઉપયોગી થાય તેવી રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો છે.

સંસ્કૃતના અલ્પ અભ્યાસીઓને સુગમતા થઈ પડે તેટલા માટે અન્વય અને શબ્દાર્થ તેમજ જિનસિદ્ધાંતોથી અપરિચિત વર્ગને સહાયભૂત અને સરળતાથી સમજી શકાય તેટલા માટે સ્પષ્ટીકરણ બનતી કાળજી પૂર્વક તૈયાર કરાવ્યાં છે.

અમારા પ્રયાસની સફળતા પાઠક વર્ગની પસંદગી ઉપર તેમજ આ ગ્રન્થના લેવાના લાભ ઉપર રહેલી હોવાથી આ સંબંધે વિશેષ નિવેદન કરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ જો આ પદ્ધતિ વિશેષ ઉપયોગી માલુમ પડશે તો ભવિષ્યમાં આવી પદ્ધતિથી બીજા ગ્રંથો બહાર પાડવા અમારી પ્રબળ ઇચ્છા છે.

આવા ગ્રન્થો સંબંધે કાંઇ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાંઇ વિશેષ માહિતી દાખલ કરવાની રહી ગયેલી માલુમ પડે તેમજ અન્ય પણ કાંઇ સૂચના કરવાની યોગ્ય લાગે તે જો પાઠકવર્ગ તરફથી અમને જણાવવામાં આવશે તો ભવિષ્યના ગ્રંથોમાં તેવો સુધારો કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું. વિશેષમાં ઉપર સૂચવેલી છ પાદપૂર્તિરૂપ કૃતિઓ ઉપરાંતની, વિશેષ પાદપૂર્તિરૂપ કૃતિઓની પ્રતિઓ જેમની પાસે હોય અગર ક્યાં છે તેની માહિતી હોય તે અમને જણાવવામાં આવેથી તે પણ પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવશે.

અત્યાર સુધીના ગ્રંથો પોથી આકારમાં એટલે સુપર રોયલ સાઈઝમાં ૧૨ પૈજી આકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. **વિચારસાર પ્રકરણ**ને ડેમી ૮ પૈજી પુસ્તક આકારે અને **વિશેષાવશ્યક** ભાષાંતરને સુપર રોયલ સાઇઝમાં ૮ પૈજી પુસ્તકાકારે અને અંગ્રેજી ગ્રંથો ક્રાઉન ૧૬ પૈજી પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ ગ્રંથને ક્રાઉન ૮ પૈજી સાઇઝમાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે અને એને માટે ૪૮ રતલી ક્રોક્સલી લાયન લેજર (Croxley Lion Ledger) જાતના કાગળો વાપરવામાં આવ્યા છે.

જે **આગમોદય સમિતિ** દ્વારા અપૂર્વ ગ્રન્થો બહાર પડ્યા છે તે સમિતિનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો એ અસ્થાને લેખાશે નહિ.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના ભોયણી ગામમાં સંવત ૧૯૭૧ ના મહાશુદ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખે) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. આ ભોયણી ગામની ખ્યાતિ જૈન સમુદાયમાં ઘણી મશહુર છે, કારણકે આ ગામ ૧૯ મા તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંન્યાસ શ્રીઆનંદસાગર

(આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરિ)ની સૂચનાથી તથા પંન્યાસ શ્રીઆનંદવિજય (સ્વર્ગસ્થ) પંન્યાસ શ્રીમણિવિજય, પંન્યાસ શ્રીમેઘવિજય (શ્રીવિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જુદા જુદા ગચ્છના અન્ય જૈન સાધુઓ તથા ઘણા જૈન ભાઇઓના અભિપ્રાયથી શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ તથા અન્ય ગૃહસ્થોએ આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. તે દિવસ મલ્લિનાથની પ્રતિષ્ઠાનો હોવાથી ઘણા જૈનો તેમજ જૈન સાધુઓ અત્રે એકઠા થયા હતા.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઇ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સદ્બોધ મેળવે તથા (૨) વિદ્વાન્ મુનિરાજોની દૃષ્ટિ હેઠળ શોધાવીને જોઇતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્ય-સિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), (ખેડા જીલ્લામાં) કપડવંજ, અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા અને (માળવામાં) રતલામમાં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. આનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો.

બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે જેની વિગત અંતમાં રજુ કરવામાં આવી છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વસાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે. તેમાં કાર્યવાહક મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧. શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ મેસાણા
૨. „ મણીલાલ સુરજમલ ઝવેરી પાલણપુર
૩. „ *હીરાલાલ બકોરદાસ રાધનપુર
૪. „ ભોગીલાલ હાલાભાઇ પાટણ
૫. „ કુંવરજી આણંદજી કાપડિયા ભાવનગર
૬. „ ચુનીલાલ છગનલાલ શ્રોફ સુરત
૭. „ કમળશીભાઇ ગુલાબચંદ રાધનપુર
૮. „ જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી મુંબાઇ

કાર્યાલયો—

થોડા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઑફીસ જ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતું હતું ત્યાં રાખ[વા]માં આવતી હતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજા સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં [આ] સંસ્થાની મુખ્ય ઑફીસ મુંબાઇમાં ઝવેરી બજાર નં. ૧૧૪/૧૧૬ ના મકાનમાં રાખવામાં [આ]વેલી છે, જ્યારે આ સંસ્થાની ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની શાખા સુરત ગોપીપુરા ઠે૦ દેવચંદ [લાલ]ભાઇની ધર્મશાળામાં રાખેલી છે.

મુંબાઇ,
મહાવીરજન્મજયંતી, સંવત્ ૧૯૯૨
દ્વિતીય ચૈત્ર શુક્લ ૧૩, રવિવાર.

જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી,
માનદ સેક્રેટરી.

---

* શ્રીયુત હીરાલાલ બકોરદાસના થયેલા અચાનક અવસાનની નોંધ લેતાં અમોને અત્યન્ત દિલગીરી થાય છે. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમ [illegible] પરમ શાન્તિ મળે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના

આ પ્રથમ વિભાગમાં શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની સમસ્યારૂપ વીર-ભક્તામર તથા નેમિ-ભક્તામરનો તેમજ અંતમાં પરિશિષ્ટ[1] તરીકે આપેલા મૂળ ભક્તામર-સ્તોત્રનો તથા શ્રીગિરનારકલ્પ તેમજ તેના ભાષાન્તરનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાંના વીર-ભક્તામરના ભાષાન્તરાદિકનો પ્રારમ્ભ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ સાંસારિક ઉપાધિઓને લીધે તે કાર્ય હું લગભગ એક વર્ષ સુધી હાથમાં લઇ શક્યો હતો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના ડિસેમ્બર માસમાં મેં એ કાર્ય ફરીથી હાથમાં લીધું અને નાતાલની રજા દરમ્યાન તે પૂર્ણ કર્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ મેં નેમિ-ભક્તામર અને દ્વિતીય વિભાગમાં આપવામાં આવનાર સરસ્વતી-ભક્તામરના ભાષાન્તરાદિકની શરૂઆત પણ કરી.

જેમ શ્રીશોભનમુનિવર્યકૃત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાને અંગે પદચ્છેદાત્મક અન્વય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરી તેને સાંગોપાંગ બનાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો હતો તેમ આ બે કાવ્ય પરત્વે પણ મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ અહિંઆ વિશેષતા એ છે કે તે પુસ્તકમાં જેમ પ્રત્યેક પદ્યનું મેં શીર્ષક (મથાળું) તૈયાર કર્યું હતું તેમ મેં અત્ર કર્યું નથી.

વીર-ભક્તામરના સંબંધમાં તો સ્વયં કવિરાજે ઘણે સ્થળે પદ્યોનાં શીર્ષકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, કિન્તુ એટલું તો મારે ઉમેરવું પડશે કે ૧લા, ૨જા, ૨૨મા, ૨૬મા અને ૨૭મા તેમજ ૨૯મા થી તે ૩૧મા સુધીનાં અને ૩૯મા પદ્યનાં શીર્ષકોનો કવિરાજે ઉલ્લેખ નહિ કરેલો હોવાથી તે કાર્ય મેં કર્યું છે. આ વાત ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે તેમાં મેં કવિરાજની પદ્ધતિથી અન્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

નેમિ-ભક્તામરમાં તો તેના કર્તા શ્રીભાવપ્રભસૂરિએ ઘણાં પદ્યનું મથાળું બાંધ્યું નથી. પરંતુ આ કાવ્યનો વિષયજ એવો છે કે તેમ કરવું વાસ્તવિક છે. એથી કરીને તો મેં પણ શીર્ષકો તેમજ ઘણી વાર સ્પષ્ટીકરણ પણ આપ્યાં નથી.

વીર-ભક્તામર તૈયાર કરવામાં મને શ્રીયશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા (મહેસાણા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીસ્તોત્રરત્નાકર (પ્રથમ ભાગ) એ નામના પુસ્તક સિવાય અન્ય કોઇ સાધન મળ્યું નથી, પરંતુ નેમિ-ભક્તામર તૈયાર કરવામાં તો આ પુસ્તક ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થ ન્યાયામ્ભોનિધિ શ્રીમાન્ વિજયાનંદસૂરીશ્વર (આત્મારામજી)ના શિષ્ય-વર્ય મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી મળેલી હસ્તલિખિત પ્રતિનો પણ મેં ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતિ

1 પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ભક્તામર-સ્તોત્ર આપવાનો હેતુ એ છે કે ખાસ કરીને અજૈન પાઠક-વર્ગને મૂળ કૃતિ જોવાનો લાભ મળે. દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે શ્રીગિરિનારકલ્પ આપવાનું કારણ એ છે કે નેમિ-ભક્તામર કાવ્યના નાયક નેમિનાથનો આ ગિરિનાર ગિરિ સાથે વિશેષ સંબંધ છે, કેમકે ત્યાં તેમનાં ત્રણ કલ્યાણકો થયાં છે.

જેવી જોઇએ તેવી શુદ્ધ નથી. ફક્ત અક્ષરોજ ખૂટે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક બે સ્થળે તો આખી પંક્તિની પંક્તિ દૃષ્ટિ-ગોચર થતી નથી. ૧૯ મો શ્લોક પણ ત્યાં આપેલો નથી.

આ પ્રમાણેની આ પ્રતિમાં અપૂર્ણતા હોવા છતાં પણ એકંદર રીતે તે મને સહાયભૂત થઇ પડી છે, કેમકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં આવતા પાઠો સાથે સરખામણી કરી પાઠાન્તરો આપવામાં તેમજ મુદ્રિત પુસ્તકમાં પણ કેટલેક સ્થલે જે પાઠો હોવા જોઇએ તે ત્યાં હતા નહિ તેવે સ્થલે હું આ પ્રતિનો ઉપયોગ કરી શક્યો છું. આ ત્રિપાઠી પ્રતિ છે. મધ્યમાં મૂળ શ્લોકો આપેલા છે અને ઉપર નીચે ટીકા આપી છે. આમાં બધાં મળીને ૧૪ પત્રો છે. પ્રત્યેક પત્રમાં બંને બાજુએ સરેરાસ સોળ સોળ લીટીઓ છે અને પ્રત્યેક લીટીમાં ચાળીસ ચાળીસ અક્ષરો છે. વળી સં ૧૭૮૪ માં લખાયેલી પ્રતિ ઉપરથી સં० ૧૯૬૦માં આ પ્રતિ લખવામાં આવી છે એમ આ પ્રતિના શ્લોકાન્તમાં આપેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

વીર-ભક્તામર તેમજ નેમિ-ભક્તામરના ભાષાંતરાદિકની સંપૂર્ણ પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરી તે મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીની સૂચના અનુસાર આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય આનન્દસાગરસૂરિજી ઉપર મોકલી આપી હતી. તેઓશ્રીએ પોતાના શિષ્ય માણિક્યસાગરજી દ્વારા આ સાધન્ત તપાસી મોકલવા કૃપા કરી હતી. આ પ્રેસ-કૉપી પાછી મળતાં ઇ. સ. ૧૯૨૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તે કર્ણાટક મુદ્રણાલયમાં છાપવા આપવામાં આવી હતી. પહેલી વારનું પ્રુફ હું જાતે તપાસતો હતો. શ્રીમાન્ જીવણચંદની સૂચના મુજબ બીજી વારના પ્રુફની એક નકલ આનન્દસાગરસૂરિજી ઉપર અને બીજી નકલ અનુયોગાચાર્ય (પં०) ક્ષાન્તિવિજયજી ઉપર મોકલવામાં આવતી હતી. ક્ષાન્તિવિજયજી તરફથી આ બીજી નકલ પાછી મળતાં તેમણે કરેલી સૂચનાઓ તરફ બનતું ધ્યાન આપી તેમાં યથાયોગ્ય ફેરફારો કરી તે પ્રુફ હું મુદ્રણાલય ઉપર રવાના કરી છેવટનું પ્રુફ મંગાવતો હતો. એટલામાં આચાર્યશ્રી તરફથી પ્રુફ જોવાઇ આવતાં તદનુસાર છેવટના પ્રુફમાં સુધારાવધારા કરી તે છાપવા માટે મોકલી આપતો હતો. અત્ર મારે એ પણ ઉમેરવું જોઇએ કે ઘણીખરી વાર મને મારા લઘુ બન્ધુ પ્રો० મણીલાલ તરફથી છેવટનું પ્રુફ તપાસવામાં અને શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરવામાં વિજયદાનસૂરિજી તરફથી સહાય મળી હતી.

અંતમાં આ પુસ્તકને અંગે જે જે વ્યકિતઓ તરફથી મને મદદ મળી છે, તે તે વ્યક્તિઓનો તદંરો હું આભારી છું એમ નિવેદન કરતો તેમજ મતિ-દોષ કે મુદ્રણ-દોષને લીધે આ પુસ્તકમાં જે ન્યૂનતા દૃષ્ટિ-ગોચર થતી હોય તે તરફ સજ્જનો ક્ષમા-દૃષ્ટિ રાખશે એવી તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરતો હું આ લઘુ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરૂં છું.

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબાઇ.
વીર સંવત્ ૨૪૫૨; કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા. } હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

૧ વીર-ભક્તામરનાં તો બીજી વારનાં સમસ્ત પ્રુફો સાગરાનંદસૂરિજી ઉપર મોકલવામાં આવ્યાં હતાં અને તે તેમની તરફથી જોવાઇને પણ આવ્યાં હતાં. પરંતુ નેમિ-ભક્તામરના સંબંધમાં તો નવ પદ્યો સુધીનાંજ પ્રુફો મેં તેમના ઉપર મોકલાવ્યાં હતાં. બાકીનાં પ્રુફો નહિ મોકલવાનું કારણ એ હતું કે એક તો તેઓએ વિહાર શરૂ કર્યો હતો અને બીજું પ્રેસ-કૉપી તેમની તરફથી સાધન્ત તપાસાઇને આવી હોવાથી પ્રુફ મોકલવાની ખાસ જરૂર જેવું હતું નહિ, કેમકે પહેલી વારના પ્રુફમાં ભાગ્યેજ સુધારા-વધારા કરવામાં આવતા હતા.

ઉપોદ્‌ઘાત

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવાનો હેતુ—

મનુષ્યના સ્વભાવ પરત્વે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે અન્યનું અનુકરણ કરવા—અને પછી તે વાસ્તવિક હોય કે અવાસ્તવિક હોય તો પણ તેમ કરવા સામાન્ય મનુષ્યો તો સજ્જ છે. જે સાધન દ્વારા એક મનુષ્ય વિદ્યા, કીર્તિ કે ધન સંપાદન કરતો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તે સાધનને પ્રાપ્ત કરી તદનુસાર વર્તન કરવા અન્ય તૈયાર થઇ જાય છે. કીર્તિના અર્થી કેટલાક કવિઓના ઉપર પણ આવી અસર થઇ છે એમ કહેવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે, મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની મોહિનીમાં મુગ્ધ બની તેના જેવું દૂત-કાવ્ય રચી કીર્તિ મેળવવા કેટલાક [2]જૈન અને [3]અજૈન કવિઓએ પ્રયાસ કર્યો છે, જ્યારે કેટલાકે મહર્ષિ ભર્તૃહરિના શતકોને અને તેમાં ખાસ કરીને '[4]વૈરાગ્ય-શતકને લક્ષ્યમાં રાખી તેવાં શતકો રચવા કલમ હાથ ધરી છે. કેટલાકે જયદેવના જેવું ગીત-ગોવિન્દ રચી પોતાનો કીર્તિ-સ્તંભ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ તો અજૈન કાવ્યોની વાત કરી. પરંતુ આ હકીકત જૈન કાવ્યોના સંબંધમાં પણ ઘટી શકે છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમકે શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત (પ્રસાદતા, અને મધુરતાથી વિભૂષિત) સિન્દૂર-પ્રકરના અનુકરણરૂપ [5]કર્પૂર-પ્રકર, કસ્તૂરી-પ્રકર અને હિંગુલ-પ્રકર રચવામાં આવ્યાં છે.

---

૧ સરખાવો—

> " गतानुगतिको लोको, न लोकः पारमार्थिकः ।
> वालुकालिङ्गमात्रेण, गतं मे ताम्रभाजनम् ॥ १ ॥ "

૨ મેઘદૂતના સમસ્ત શ્લોકોના એક અથવા બે ચરણો લઈને પાર્શ્વાભ્યુદય [illegible] શ્રીજિનસેનસૂરિ (આ કાવ્ય છપાયેલું છે, એના સંબંધમાં પ્રો૦ કે. બી. પાઠકનું [illegible] મેઘદૂત કરતાં ચઢિયાતું કાવ્ય છે). પવન-દૂતના કર્તા વાદિચન્દ્ર (આ કાવ્ય મેઘદૂતની [illegible] મુદ્રિત છે). ચન્દ્ર-દૂતના કર્તા જમ્બૂકવિ, નેમિદૂતના કર્તા સાંગણસુત વિક્રમ, શીલદૂતના કર્તા [illegible] મણિ (આ પણ પ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે અને તે મુદ્રિત છે). ઇન્દુ-દૂતના કર્તા વિનયવિજયગણિ [illegible] કર્તા વિક્રમ મંત્રી, મેઘદૂત-સમસ્યા-લેખના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય અને જૈન મેઘદૂત (આ [illegible] મેઘદૂતની પાદ-પૂર્તિરૂપ નથી, પરંતુ કાવ્ય આ નામમાં તેમજ તેના [illegible] મેરુતુંગાચાર્ય તેમજ મનોદૂત અને ધર્મદૂતના કર્તાએ (એમનાં [illegible]) [illegible] વિગેરે જૈન કવિઓ થઇ ગયા છે.

૩ અજૈન કવિઓમાં પવન-દૂતના કર્તા ધોયિક, ઉદ્ધવ-દૂતના કર્તા [illegible] પદાંક-દૂતના કર્તા કૃષ્ણસાર્વભૌમ, હંસદૂતના કર્તા રૂપગોસ્વામી [illegible] શુક-સંદેશના કર્તા લક્ષ્મીદાસ, હંસ-સંદેશના કર્તા વેદાન્તદેશિક [illegible]

૪ પદ્માનંદ કવિએ વૈરાગ્ય-શતક રચ્યું છે. આ કાવ્ય [illegible]

૫ કર્પૂર-પ્રકરના કર્તા હરિ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત અજૈન અને જૈન કાવ્યોની છાયા કે પાદપૂર્તિરૂપે કાવ્યો રચવામાં માન વની અનુકરણરૂપ પ્રકૃતિ કારણભૂત હોય અને એ અનુકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મૂળ કર્તાના કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા હોય એમ માની લઇએ, તોપણ મહાવાદી તાર્કિક શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના શબ્દ-લાલિત્ય અને અર્થ-ગૌરવથી અલંકૃત કલ્યાણ-મંદિર સ્તોત્રના તેમજ શ્રીમાન્ માનતુંગસૂરિના પ્રસાદતાથી વિભૂષિત ભક્તામર-સ્તોત્રના અન્તિમ પાદ લઇને ફક્ત અનુકરણ કરવાના ઉદ્દેશથી અને તે પણ આ પ્રખર કવીશ્વરોની પ્રતિભાને પહોંચી વળવાના કે ભડકે તેથી પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું પાણ્ડિત્ય પ્રકટ કરવાના હેતુથી જૈન કવિઓએ પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચ્યાં છે એમ માનવા મારૂં મન તો ના પાડે છે, કેમકે પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાનો ઉદ્દેશ તે તે કૃતિઓ પ્રતિ બહુમાન હોવાને લીધે તેને ચિરસ્થાયી બનાવવાનો હોય એમ પણ સંભવી શકે છે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તપાસતાં એ સહેલાઇથી જોઇ શકાય છે કે અનેક અપૂર્વ ગ્રન્થો અત્યારે દૃષ્ટિ-ગોચર થતા નથી. વૈર-ભાવને લઇને ધર્માંધ અજૈનોને હાથે કેટલાએ જૈન ભંડારો અગ્નિદેવના બલિદાનરૂપ થયા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઇ પણ અપૂર્વ કાવ્યને અમર રાખવા લાલસા થાય તો તે પૂર્ણ કરવા તેના સમસ્ત શ્લોકોના પ્રત્યેક ચરણની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાં એ પણ એક જાતનો માર્ગ છે, જોકે બીજો માર્ગ એ પણ છે કે તે તે કાવ્યોની અનેક નકલો કરાવી અન્ય અન્ય સ્થળોમાં સ્થાપિત કરવી.

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યની રચના—

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવું એ બાળકનો ખેલ નથી. મૂળ કાવ્યમાં જે જે વિશિષ્ટ ગુણોનો સદ્ભાવ હોય, તે તે ગુણોથી વિભૂષિત કાવ્ય રચવું એ પ્રતિભાશાળી મનુષ્યજ કરી શકે એમ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય. કેમકે 'લાકડે માંકડું' જમાડવાનો દોષ પોતાને શિરે ન આવે એટલા માટે પાદ-પૂર્તિ તરીકે લીધેલા પાદમાંથી નીકળતા અર્થનું અનુસન્ધાન કરવા તરફ પણ લક્ષ્ય આપવાની આવશ્યકતા રહે છે એ કહેવા જેવું નથી. વળી તેમાં પણ કોઇ મહાવ્યક્તિનું ચારિત્ર સાંગોપાંગ આલેખવું એ તો પ્રતિ-

1 Indische Studien (vol. 14, pp. 357-371) માં ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ડૉ. યાકોબી (Jacobi) એ [illegible] અને કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્રનો જર્મન ભાષાન્તર છપાવ્યાં છે. આની પ્રસ્તાવનામાં તે વિદ્વાને એમ કહ્યું છે કે કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર ભક્તામર-સ્તોત્ર ઉપરથી રચવામાં આવ્યું છે. એટલે કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર એ ભક્તામર-સ્તોત્રનું અનુકરણ છે. આ તેમની માન્યતામાં હવે કંઇ ફેર પડ્યો છે કે નહિ તે મારા જાણવામાં [illegible] નથી, પરંતુ આ માન્યતા જૈન પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે એટલુંજ અત્ર નિવેદન કરવામાં આવે છે, કેમકે તેના [illegible] વિસ્તાર કરવો યોગ્ય નથી.

2 [illegible] હેતુ એ છે કે અન્ય ચરણોથી પાદ-પૂર્તિ કરેલાં સંપૂર્ણ કાવ્યો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. [illegible] જૈન ગ્રન્થમાળાના શ્રીજૈનસ્તોત્ર-સંગ્રહના દ્વિતીય ભાગ (પૃ० ૧૫-૧૬) માં [illegible] કલ્યાણમંદિરના પ્રથમ બે કાવ્યના પ્રત્યેક પદથી પાદ-પૂર્તિ કરેલાં ચાર ચાર શ્લોકનાં બે કાવ્યો [illegible] આવે છે કે અહિં ચાર અંતનું પદ લઇને આઠ શ્લોકો રચાયા છે એમ [illegible] પદથી પદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યો મેળવવામાં મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી [illegible] પરંતુ કે જેમાંથી પત્તો લાગ્યો નથી. વળી આ હકીકત વિચારણીય છે.

ભાની પરાકાષ્ઠા સૂચવે છે. આમાં પણ ખરી ખૂબી તો ત્યારેજ ગણાય કે જ્યારે પાઠકને તે કાવ્ય અન્ય કોઇ કાવ્યની પાદ-પૂર્તિરૂપ છે એમ ન ભાસે, પરંતુ તે અખંડિત કાવ્ય છે એમજ લાગે.[1] આને માટે શબ્દ-રચના ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે છે.

પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યનો પ્રારમ્ભ—

ભક્તામર-સ્તોત્રની પાદ-પૂર્તિરૂપે રચાયેલાં કાવ્યોના સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એક અન્ય પ્રશ્ન વિચારી લઇએ. આ પ્રશ્ન એ છે કે પાદ-પર્તિરૂપ કાવ્યો રચવાં તરફ પ્રથમ કોનું ધ્યાન ખેંચાયું ?

એ તો દેખીતી વાત છે કે કાવ્યમાં વર્ણવેલા અલંકારો પૈકી પાદ-પૂર્તિ પણ એક અલંકાર છે. આથી કરીને આવા અલંકારનો પ્રથમ કોણે પ્રારંભ કર્યો એ જાણવું મુશ્કેલ છે. કેમકે એક તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્ર કયું છે અને તે કોણે રચ્યું છે તે જાણવું જોઇએ. વળી આ ઉપરાંત પહેલ વહેલું પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય કોણે રચ્યું એનો પણ નિર્ણય કરવા તેના કર્તાનો સમય નિર્ણીત હોવો જોઇએ.[2] એથી કરીને આ પ્રશ્નનો અત્યન્ત વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચાર થઇ શકે તેમ નથી એટલુંજ નહિ પણ પ્રસ્તુતમાં ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય કોણે પ્રથમ રચ્યું એ વિચારવા જતાં પણ આ સ્તોત્રની પાદ-પૂર્તિરૂપ કયાં કયાં કાવ્યો રચાયાં છે તેનો સંપૂર્ણ બોધ થયા વિના આ પ્રશ્નનો પણ છેવટનો ઉત્તર તો આપી શકાય તેમ નથી. આથી કરીને સાધન મળશે તો તે સંબંધમાં બીજા કે ત્રીજા વિભાગમાં વિચાર કરવામાં આવશે એટલું નિવેદન કરી આ વાત પડતી મૂકવામાં આવે છે.

વીર-ભક્તામરની સમીક્ષા

નામ—

વીર-ભક્તામર કાવ્યનો ' રાજ્યર્દ્ધિવૃદ્ધિ ' પદથી પ્રારંભ થતો હોવાથી તેના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિ એને ' રાજ્યર્દ્ધિવૃદ્ધિ ' એ નામથી ઓળખાવે છે. આમ કરવામાં તેમણે ભક્તામરસ્તોત્ર, કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, સંસાર-દાવાનલની સ્તુતિ ઇત્યાદિ નામો રાખવામાં જે હેતુ સમાયેલો છે તેનું અત્ર અનુકરણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. ચોવીસમા તીર્થંકર વીર પ્રભુનું ચરિત્ર એ આ ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્યનો વિષય હોવાથી તેને 'વીર-ભક્તામર'ના નામથી પણ ઓળખાવી શકાય છે.

---

૧ આવી હકીકત ભાષાંતરને પણ લાગુ પડે છે. ઉચ્ચ કોટિનું ભાષાંતર તો તેજ ગણાય કે જે વાંચવાથી એમ ન માલુમ પડી જાય કે તે અમુક ગ્રન્થનું ભાષાંતર છે. પરંતુ એમજ લાગે કે એ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ છે. પરંતુ આ કાર્ય કંઇ સહેલ નથી.

૨ મેઘદૂતની પાદ-પૂર્તિરૂપ કાવ્ય રચવાના કાર્યની શરૂઆત જૈનોએ કરી છે એવો જૈન આત્માનંદ ગ્રન્થ-રત્નમાલા તરફથી જાહેર પડેલ જૈનમેઘદૂતની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે.

૩ અત્યારે આવાં ૭ કાવ્યો મને મળી આવ્યાં છે. એનાં નામો તથા કર્તાઓ સારૂ ... ૫૫.

વિષય—

આ કાવ્ય વીર પ્રભુના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે; કેમકે એમાં વીર પ્રભુના પૂર્વ ભવો, તેમની બાલ-ક્રીડા, તેમનું નિશાળ-ગરણું, તેમણે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે દીધેલું સાંવત્સરિક દાન, તેમણે ચણ્ડકૌશિકને કરેલો પ્રતિબોધ, તેજોલેશ્યાથી પરિતપ્ત બનેલા ગોશાળક ઉપર તેમણે શીતલેશ્યા મૂકીને કરેલો ઉપકાર, સંગમે કરેલા ઉપસર્ગોને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરવાની તેમની મનોવૃત્તિ અને શક્તિ, તેમના શરણપૂર્વક ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત, તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું કેવલજ્ઞાન, તેમનો ઉપદેશ-મહિમા, તેમની વાણીની મધુરતા, તેમણે ઇન્દ્રભૂતિ ઉપર કરેલો અનુપમ ઉપકાર, તેમનું અસાધારણ રૂપ, તેમની ભામણ્ડલાદિક વિભૂતિઓ ઇત્યાદિ બાબતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કેટલેક સ્થલે તો સમસ્ત જિનેશ્વરોને લાગૂ પડે એવી તેમની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે.

વ્યાકરણ—

वरिवर्ति (શ્લો० ૧), उज्ञावटीति (શ્લો० ૧૩), वर्वर्ति (શ્લો० ૧૮), चरिक्रति (શ્લો० ૨૫), त्वयका (શ્લો० ૨૬), तके (શ્લો० ૪૨) ઇત્યાદિ રૂપો આ કાવ્યમાં નજરે પડે છે. વિશેષમાં ताल्यमान (શ્લો० ૩), रसितुं (શ્લો० ૧૧) निष्कृष्णवर्त्म (શ્લો० ૧૬), निजगर्वां (શ્લો० ૧૭), गुणचणाः (શ્લો० ૧૫) અને ओत्ताखवः (શ્લો० ૩૪) એ રૂપો તો વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરવા ટીકાકારે પ્રયાસ કર્યો છે.

છંદ અને અલંકાર—

આ સમસ્ત કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિએ રચેલા ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ હોવાથી તે 'વસંતતિલકા' વૃત્તમાં રચવામાં આવ્યું છે તેમજ તેમાં પાદ-પૂર્તિરૂપ અલંકાર મુખ્ય છે, જોકે અર્થાન્તર-ન્યાસ, વ્યતિરેક ઇત્યાદિ અલંકારો પણ તેમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

વળી બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં અનેક અવ્યયોનું અસ્તિત્વ, સોળમા શ્લોકમાં 'निर्' અવ્યયનો અનેક વાર કરવામાં આવેલો પ્રયોગ તેમજ એ શ્લોકનો ભાવ, વળી ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેને લાગૂ પડતાં પદોથી અલંકૃત ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૮ મા, ૩૯ મા તથા ૪૪ મા શ્લોકો અને તેમાં ખાસ કરીને ૩૯મો શ્લોક એ આ કાવ્યમાંના અલંકારની વિશેષતા સૂચવે છે.

નેમિ-ભક્તામરની સમીક્ષા

નામ—

આ કાવ્યના કર્તાએ અવતરણના દ્વિતીય પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ એનું નામ નેમિ-સંબોધન છે, પરંતુ જે ભક્તામર-સમસ્યાના કાવ્યમાં જે તીર્થંકરના ગુણ-ગાનો હોય, તે તીર્થંકરનું ભક્તામર સાથે નામ જોઈને તે કાવ્યનું તે નામ રાખવા મને અભિલાષા થવાથી અને તેમ કરવું અનુચિત નહિ લાગવાથી મેં તે કાવ્યનું તેવું નામ રાખ્યું છે. આ વાતની આ વિભાગમાં આપેલાં બે કાવ્યોનાં નામો સાક્ષી પૂરે છે.

વિષય—

રાજીમતીની સાથે લગ્ન-ગાંઠથી જોડાવાને માટે નેમિનાથ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રમુખ યાદવો ાથે લગ્ન-મંડપ સુધી આવી તોરણેથી પોતાનો રથ પાછો ફેરવી જાય છે તે પ્રસંગથી આ કાવ્ય ારમ્ભ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં વિરહિણી રાજીમતીના ઉદ્‌ગારો એ આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે

છંદ અને અલંકાર—

આ કાવ્ય છંદની બાબતમાં તો વીર-ભક્તામરને મળતું આવે એ દેખીતી વાત છે. વળી પાદ-પૂર્તિરૂપ અલંકાર પણ આ બંને કાવ્યોમાં મુખ્ય અલંકારરૂપ છે એ પણ કંઇ નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

વ્યાકરણ—

આ કાવ્યમાં કોઇ પણ સ્થળે વ્યાકરણના નિયમોનો ભંગ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. છતાં એટલું તો ઉમેરવું પડશે કે દશમા પદ્યના ત્રીજા ચરણમાં 'च' અને 'इति' ની સંધિ કરવામાં આવી નથી તે વાસ્તવિક નથી એમ કોઇને ભાસે. આવું વ્યાકરણ-દૃષ્ટિએ સમાધાન કરવામાં આવે તે પૂર્વે મહાર્ષિ ભર્તૃહરિએ રચેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો અનુચિત નહિ ગણાય.

"यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता ।
... ...
... ...
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥१॥"

આ પદ્યના ચતુર્થ ચરણમાં 'च' અને 'इमां' ની સંધિ કરવામાં આવી નથી. આ પ્રમાણે ંધિ નહિ કરવાથી વ્યાકરણના નિયમનો ભંગ થાય છે કે નહિ તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક દિવ્ય કાશ પાડે છે.—

"संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु, सा विवक्षामपेक्षते ॥१॥"

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે એક પદમાં, ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંબંધમાં તેમજ સમાાં સંધિ કરવીજ જોઇએ; પરંતુ વાકયમાં સંધિ કરવી કે નહિ કરવી તે વિવક્ષાના ઉપર આધાર ે છે. આથી આ કાવ્ય દૂષિત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી આ સંબંધમાં સિદ્ધ-હૈમનું ા મુજબનું સૂત્ર—

"ऽदस्योऽ पदे वा" (અ० ૧, પા० ૨, સૂ० ૧૨)

પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

વીર-ભક્તામર અને નેમિ-ભક્તામરની તુલના

આ બંને કાવ્યો શ્રીમાનતુંગસૂરિએ રચેલા ભક્તામર-સ્તોત્રના પ્રત્યેક પદ્યના અંતિમ ની છાયા (પાદ-પૂર્તિ)રૂપ હોવાથી તે બંનેમાં ૪૪ પદ્યો છે. પરંતુ વીરભક્તામરમાં તેના કર્તા

સરખાવો—

"ताम्बूलस्य इमे त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः"

—શ્રીચન્દ્રકુમાર અને આનન્દમન્દિર (પૃ० ૧૨૧)

ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિએ પોતાના ગુરૂના નામનો તેમજ તેમણે આ કાવ્ય કઇ સાલમાં રચ્યું તે સૂચવનારો એક શ્લોક અંતમાં આપ્યો છે એ વિશેષતા છે.

આ બંને કાવ્યો સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત છે. વીર-ભક્તામરની ટીકા જોતાં એ સહજ જોઇ શકાય છે કે એ ટીકામાં અમુક રૂપો વ્યાકરણથી સિદ્ધ છે એ બતાવવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે નેમિ-ભક્તામરની ટીકા તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરતાં એમ માલૂમ પડે છે કે તેમાં એકના એક પદ્યમાંથી જેટલા અર્થો થઇ શકે તેટલા સૂચવવા પ્રયાસ થયો છે.

વિશેષમાં વીર-ભક્તામરના ચોથા ચરણમાંથી તો મૂળ ભક્તામરના ચતુર્થ ચરણના અર્થનોજ ધ્વનિ નીકળે છે, જ્યારે નેમિ-ભક્તામરમાં તો તે ચરણનો અન્ય રીતે પદચ્છેદ કરી નવીન અર્થ પણ કેટલીક વાર સૂચવવામાં આવ્યો છે. વળી જેમ વીર-ભક્તા-મરમાં એક સ્થળે (સોળમા પદ્યમાં) મૂળ ભક્તામરના સંપૂર્ણ પદ્યનો સંપૂર્ણ ભાવ નજરે પડે છે, તેવી હકીકત નેમિ-ભક્તામરને પણ લાગૂ પડે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ મૂળ ભક્તામરનો સંપૂર્ણ ૧૧ મો શ્લોક 'जनस्य'ને બદલે ' मदीय ' એટલાજ ફેરફાર સાથે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

આ બંને કાવ્યોનો વિષય તીર્થંકરના ગુણો ગાવાનો છે. વીર-ભક્તામરમાં તો જૈનોના ચોવીસમા અને આ અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અન્તિમ તીર્થંકરનું લગભગ સંપૂર્ણ જીવન આલેખવામાં આવ્યું છે, જ્યારે નેમિ-ભક્તામરમાં તો આ અવસર્પિણીમાં થઇ ગયેલા અખંડ બ્રહ્મચારી બાવીસમા તીર્થંકરના લગ્ન-પ્રસંગથી માંડીને તેમના જીવન-ચરિત્રની રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે. ચોવીસ તીર્થંકરોમાં આ બે તીર્થંકરો પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ, સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાન્તિનાથ અને ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની જેમ વિશેષ લોકપ્રિય છે.

આ બંને કાવ્યો પૈકી વીર-ભક્તામરનું ' રાજ્યર્દ્ધિવૃદ્ધિ' એવું અપર નામ છે, જ્યારે એવું નામ નેમિ-ભક્તામરનું આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેનું કારણ દેખીતું છે; કેમકે જો આ કાવ્યને એવી રીતે ઓળખાવવા તેના કર્તાએ વિચાર રાખ્યો હોત, તો તે કાવ્ય 'ભક્તામર' પદથી શરૂ ન કરતાં અન્ય કોઇ પદથી શરૂ કરવું જોઇતું હતું. કેમકે આ પદથી શરૂ કરવાથી તો તેનું 'ભક્તામર' એવું નામ રાખવું પડત અને તેમ થતાં મૂળ કાવ્ય અને સમસ્યારૂપ કાવ્યની ભિન્નતા દૃષ્ટિ-ગોચર થાત નહિ.

શ્રીધર્મવર્ધનગણિની કૃતિઓ—

આ કવીશ્વરે વીર-ભક્તામર રચ્યું છે એ તો આ ગ્રન્થ ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ ઉપરાંત જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ૦ ૨૩૪) ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ તેમણે એક હજાર શ્લોક જેટલું શ્રેણિક-ચરિત્ર ગદ્યમાં લખ્યું છે. આ સિવાય તેમણે કોઇ અન્ય ગ્રન્થ રચ્યો હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી.

શ્રીભાવપ્રભસૂરિની કૃતિઓ—

આ કવિરાજે નેમિ-ભક્તામર રચ્યું છે એ વાતની તો આ ગ્રન્થ સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં જૈન ગ્રન્થાવલીમાં નિવેદન કર્યા મુજબ તેમણે સં૦ ૧૭૬૧ માં કલ્યાણ-મંદિરના ચતુર્થ ચરણની

પાદ-પૂર્તિરૂપ તેમજ સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત એક કાવ્ય રચ્યું છે. (આને અભિનવ-કલ્યાણ-મંદિર તેમજ જૈનધર્મવરસ્તોત્ર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ બંનેને જૈન ગ્રન્થાવલીમાં જૂદા ગણવામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ખોટું છે. વળી શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનસ્તોત્રસંગ્રહના પ્રથમ ભાગમાં આ કાવ્યનું જૈનધર્મવરસંસ્તવન એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે.)

આ ઉપરાંત ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયે રચેલા પ્રતિમાશતક ઉપર (વિ. સં. [3]૧૭૯૩ માં) [4]લઘુવૃત્તિ તેમજ તેમણે રચેલા નયોપદેશ ઉપર અવચૂરિ તથા શ્રીપાર્શ્વચન્દ્રકૃત [6]મહાવીર-સ્તોત્ર ઉપર વૃત્તિ આ સૂરિજીએ રચી છે. વળી પ્રતિમાશતકની પ્રસ્તાવનામાં નિવેદન કર્યા મુજબ તેમણે માતૃકા-પ્રકરણ પણ રચ્યું છે. સં. ૧૭૯૨માં રચેલી હુતાશિની કથા તથા ૭ પત્રની પર્યુષણ-અઠ્ઠાઇ-વ્યાખ્યા એ પણ જૈન ગ્રન્થાવલી અનુસાર તેમની કૃતિઓ છે.

શ્રીધર્મવર્ધનગણિ અને શ્રીભાવપ્રભસૂરિનાં જીવન-ચરિત્રો—

શ્રીધર્મવર્ધનગણિના સંબંધમાં તેમણે રચેલા વીર-ભક્તામરના અન્તિમ શ્લોક ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ આ કાવ્યની રચના તેમણે સં. ૧૭૩૬માં કરી હતી અને "ધર્મવિજયપદપ્રબોધ" એ તેમના ગુરૂ થતા હતા. આ ઉપરાંત તેમના જીવન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનારું કોઇ સાધન મારા જોવામાં આવ્યું નથી એટલે તે સંબંધમાં હું વધારે લખી શકતો નથી.

---

1 આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા યુક્ત કાવ્યની એક પ્રતિ મને શ્રીમાન્ જીવણચંદ ભાઇને મુનિવર્ય હંસવિજયજી તરફથી મળી છે. હાલમાં હું આ પ્રતિની પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરી રહ્યો છું. આગમોદયસમિતિ દ્વારા તે બહાર પડનાર છે.

2 આ ગ્રન્થ (લઘુવૃત્તિ સહિત) શ્રીજૈનઆત્માનન્દસભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

3 સરખાવો પ્રતિમાશતકની અન્તમાં આપેલી ટીકાકારની પ્રશસ્તિ—

"... (૧૭૯૩) વર્ષે, ...
... પૂર્ણેયં ... ॥૧॥"

4 આ લઘુવૃત્તિ સૂરિજીએ પોતાના શિષ્ય ...ને માટે રચી હતી એ વાત એના અન્તમાં આપેલા નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

"इति श्रीमत्पूर्णिमागच्छीयभट्टारकश्रीभावप्रभसूरिसद्गुरुणा ..."

5 સરખાવો—

"... श्रीभावप्रभसूरिभिः।
... ॥१॥"

6 આ સ્તોત્ર તેમજ તેની વૃત્તિ શ્રીયશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા (મહેસાણા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીસ્તોત્ર-રત્નાકરના દ્વિતીય વિભાગમાં છપાયેલાં છે.

7 આતુર-દીપિકા નામનો ગ્રન્થ તેમજ (સં. ...) ...ગ્રન્થાવલીમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ... તેમ નથી.

આવીજ રીતે નેમિ-ભક્તામરના અન્તિમ પદ્ય તેમજ તેની ટીકામાં તેના કર્તા શ્રીભાવપ્રભ-સૂરિ સૂચવે [1] તેમ તેઓ સરિ થયા તે પૂર્વે તેઓ 'ભાવરત્ન'ના નામથી ઓળખાતા હતા. પાછળથી તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તેમનું 'ભાવપ્રભ' એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિશેષમાં આ સમયે શ્રીમાલિના વીર વંશરૂપ કમલને વિષે રાજહંસના સમાન એવા તથા રામા નામની માતાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ જયતસી નામના પિતાના પુત્ર શ્રીતેજસી શ્રેષ્ઠીએ સૂરિ-પદનો મહોત્સવ કર્યો હતો.'

મહિમાપ્રભ મુનિરાજના શિષ્યવર્ય આ ભાવપ્રભસૂરિજી પૂર્ણિમા ગચ્છના હતા તેમજ તેમને ભાણુરત્ન નામના શિષ્ય હતા એ વાત જૈનધર્મવરસ્તોત્ર નામના સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત કાવ્યની પ્રતિના અન્તિમ ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાયછે. વળી તેમને જ્યોતીરત્ન નામના પણ એક શિષ્ય હતા એ વાત પ્રતિમાશતકની લઘુવૃત્તિના અંતમાં આપેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાય [1] (જુઓ નવમા પૃષ્ઠ ઉપરની ચોથી ટિપ્પણી). આ ઉપરાંત તેમના સંબંધમાં પણ વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી એટલે આ બંને કવીશ્વરોને પ્રણામ કરવા પૂર્વક હું આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરૂં છું.

મુંબાઇ.
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૨.

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

---

૧ સરખાવો પ્રતિમાશતકની લઘુવૃત્તિની પ્રશસ્તિઃ—

" श्रीश्रीमालिकुवीरवंशकमले श्रीराजहंसोपमो
रामाकुक्षिसमुद्भवो जयतसी देहाङ्गजो दीप्तिमान् ।
जज्ञे योऽर्हदुपासकानुपरतिलकः श्रीतेजसीश्रेष्ठिराट्
तेन प्रद्धपरेण सूरिपदमहो प्रव्यव्ययैर्निर्मितः ॥ १ ॥"

વિષય-સૂચી

વિષય | પદ્યાંક

વીર-ભક્તામર

વર્ધમાન (મહાવીર) સ્વામીના પૂર્વ ભવો તેમજ તેમના નામની સાર્થકતા ૧–૨
કાળના વિભાગો, વર્ધમાન સ્વામીનું ચ્યવન, ચક્રવર્તીની વ્યાખ્યા, બાર દેવલોક, વાસુદેવની વ્યાખ્યા, મહાવીર સ્વામીના સત્તાવીસ ભવો, ભરત નરેશ્વર, શ્રેણિક નૃપતિ, પદ-વિચાર.
મહાવીર સ્વામીનું અલૌકિક પરાક્રમ..... .... ૩
વીર પ્રભુની ક્રીડા, 'વીર' શબ્દ સંબંધી વિચાર.
વીર પ્રભુનું અપૂર્વ વિદ્યા-ભાગ્ય ૪
વીર પ્રભુનું નિશાળ-ગમણ, પદ-અલંકાર, આઠ વૈયાકરણો.
ભુનો ઉપદેશ-મહિમા. ૫
-સાયનું કારણ નાથનું નામ. ....
વાને મારી હઠાવેલ મિથ્યાત્વને મળેલો આશ્રય ૬
ના નામની વિશેષતા ૭
શ્લોકનું તાત્પર્ય.
પ્રભુના કેવલજ્ઞાનનો મહિમા ૮
કલ્યાણક-વિચાર.
પ્રભુનો સેવક પ્રતિ અનુપમ ઉપકાર ૯
અર્થ-વિચાર, ખરો ઉપકારી કોણ ?, ઇન્દ્રભૂતિ-વિચાર, દેવાનન્દસૂરિકૃત ગૌતમાષ્ટક સ્તોત્ર તેમજ તેનું ભાષાન્તર. ૧૦
પ્રભુની વાણીની મધુરતા. ....
પાઠાન્તર-વિચાર.
વીર પ્રભુનું અનુપમ રૂપ ૧૧
શ્લોકનો સાર.
જિન-દર્શનથી મિથ્યાત્વનો નાશ. ૧૨
શ્લોકનું તાત્પર્ય, શ્લોકની વિચિત્રતા.
ાયોનો નાશ કરવામાં પ્રભુનું અપૂર્વ બળ ૧૩
જિનેશ્વર અને સિંહની તુલના, કષાય-મીમાંસા—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
સર્ગો સહન કરવામાં પ્રભુની દૃઢતા. ૧૪
સંયમ અને તેણે કરેલા ઉપસર્ગો, અંતિમ ઉપસર્ગનું શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ કરેલું વર્ણન.
ની અપૂર્વ દીપકતા ૧૫
શ્લોક-સમીક્ષા.
કરતાં પણ પ્રભુનો ...િક મહિમા ૧૬
પ્રભુની સર્વની ...ી, વ્યતિરેક અલંકાર. ૧૭

વિષય પૃષ્ઠાંક

પ્રભુના યશશ્ચન્દ્રની અપૂર્વતા

  પ્રભુએ આપેલું સાંવત્સરિક દાન. ૧૮

પ્રભુના ચરણ-દર્શનનો પ્રભાવ

પ્રભુ-સેવાની પ્રાર્થના ૨૦

જિનેશ્વરનું ભામંડલ ૨૧

જિનેશ્વરજ ખરેખરા શંભુ છે ૨૨

  મધ્યસ્થ ભાવ. ૨૩

શાસ્ત્રાધ્યયન કરતાં સમ્યક્ત્વની અધિકતા.

  ચૌદ વિદ્યાઓ, પૂર્વ-મીમાંસા—ચૌદ પૂર્વોનાં નામો, પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા, ચૌદ પૂર્વના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા. ૪૨

મહાવીરજ પુરૂષોત્તમ છે ....

નાથને નમસ્કાર ૨૫

  શ્લોક-તાત્પર્ય, ચિન્તા. ૨૬

પરતન્ત્રતાનું કારણ ....

સ્તન-પાન કરતી વેળાએ પ્રભુનું રૂપ. ૨૭

  શું તીર્થંકર સ્તન-પાન કરે છે? ૨૮

પ્રભુનો જન્મ ....

  ઇક્ષ્વાકુ વંશની ઉત્પત્તિ. ૨૯

પ્રભુનો જન્માભિષેક

  સ્નાન-જલ. ૩૦

સમવસરણના ગઢો. ....

ભગવત્-સ્મરણનો મહિમા.... .... ૩૧

પ્રભુની મનોવૃત્તિની નિશ્ચલતા ૩૨

પ્રભુ-દર્શનનું માહાત્મ્ય ૩૩

પ્રભુની ચરણ-સેવાનો પ્રતાપ ૩૪

  ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત. ૩૫

પ્રભુના નામનો મહિમા ....

  [illegible] ૩૬

[illegible] નામનું ગૌરવ. ....

  [illegible] ૩૭

પ્રભુના વિહારનો પ્રતાપ ....

પ્રભુની ચરણ-સેવનું ફળ ૩૮

  [illegible] ૩૯

[illegible] સ્તુતિ ૪૦

વિષય	પદ્યાંક
પ્રભુના યશશ્ચન્દ્રની અપૂર્વતા	૧૮
પ્રભુએ આપેલું સાંવત્સરિક દાન.	
પ્રભુના ચરણ-દર્શનનો પ્રભાવ	૨૦
પ્રભુ-સેવાની પ્રાર્થના	૨૧
જિનેશ્વરનું ભામંડલ	૨૨
જિનેશ્વરજી ખરેખરા શંભુ છે	૨૩
મધ્યસ્થ ભાવ.	
શાસ્ત્રાધ્યયન કરતાં સમ્યક્ત્વની અધિકતા.	૪૨
ચૌદ વિદ્યાઓ, પૂર્વ-મીમાંસા—ચૌદ પૂર્વોનાં નામો, પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા, ચૌદ પૂર્વેના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા.	
મહાવીરજી પુરુષોત્તમ છે	૨૫
નાથને નમસ્કાર	૨૬
શ્લોક-તાત્પર્ય, ચિન્તા.	
પરતન્ત્રતાનું કારણ	૨૭
સ્તન-પાન કરતી વેળાએ પ્રભુનું રૂપ.	૨૮
શું તીર્થંકર સ્તન-પાન કરે છે ?	
પ્રભુનો જન્મ	૨૯
ઇક્ષ્વાકુ વંશની ઉત્પત્તિ	
પ્રભુનો જન્માભિષેક	૩૦
સ્નાન-જલ.	
સમવસરણના ગઢો.	૩૧
ભગવત્સમવસરણનો મહિમા....	૩૨
પ્રભુની મનોવૃત્તિની નિશ્ચલતા	૩૩
પ્રભુ-દર્શનનું માહાત્મ્ય	૩૪
પ્રભુની ચરણ-સેવાનો પ્રતાપ	૩૫
ચકોરનો ઉદ્ગાર	
પ્રભુના નામનો મહિમા	૩૬
[illegible]	
નાથના નામનું ગૌરવ	૩૭
[illegible]	
પ્રભુના વિહારનો પ્રતાપ	૩૮
ચરણ-સેવાનું ફળ	૩૯
[illegible]	
[illegible] ની સિદ્ધિ	૪૦

પદ્યાંક

મહત્તું અલૌકિક રૂપ ૪૧
સમ્યગ્દર્શન-વિચાર, પ્રભુનું અનુપમ સૌન્દર્ય.
વીતરાગના ધ્યાનનો પ્રભાવ ૪૨
ભગવદ્-સ્તોત્રના પઠનથી સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ ૪૩
પ્રભુના સ્તોત્રરૂપી હારનું કંઠમાં ધારણ. ૪૪

નેમિ-ભક્તામર

વિરહિણી રાજીમતીના ઉદ્‌ગારો ૧
શ્રીનેમિનાથ, છંદ આદિ સંબંધી વિચાર. ૭
વ્યાકરણ-વિચાર. ૯
'મહાદરઃ'પરત્વે વિચાર. ૧૩
વિરોધાભાસનો પરિહાર. ૧૫
શ્લોકાર્થનું સમાધાન. ૨૨
વિરોધનો પરિહાર. ૨૩
ભરત ચક્રવર્તીને કેવલજ્ઞાન ૨૪
ધ્યાન અને ક્રિયાનો સંયોગ. ૨૫
સમિતિ. ૨૯
ઇક્ષુ-વિચાર, પાક-વિચાર. ૩૪
શૃંગાર-અધિકાર. ૩૫
સર્વજ્ઞતાનો પ્રભાવ ૩૬
રાજીમતીનું નેમિનાથ પાસે ગમન ૩૮
સત્ અને અસત્ સંબંધી વિચાર. ૪૧
રાજીમતીને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેનું મુક્તિ-ગમન ૪૨
વ્યાકરણ-વિચાર. ૪૪
શબ્દનો ધ્વનિ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
*(૧)	૪	×શ્રીગારનાર	શ્રીગિરિનાર
(૧)	૧૧	ઋદ્ધિથિતોને	ઋદ્ધિસિદ્ધિઓને
(૨)	૨૩	ાવજયધનસૂરિજી	વિજયધનસૂરિજી
(૪)	૩૨	પ્રમથ	પ્રથમ
(૫)	૬	પાદ-પતિરૂપ	પાદ-પૂર્તિરૂપ
(૬)	૨૪	×સમયે	સમયે
(૬)	૩૧	પૂરે	પૂરે
(૭)	૧૩	×અનૂહરિએ	અનુહરિએ
(૮)	૮	નોમ-ભક્તામરમાં	નેમિ-ભક્તામરમાં
(૮)	૧૮	શ્રીપાશ્વનાથની	શ્રીપાર્શ્વનાથની
(૮)	૩૨	કલ્યાણ-મંાદરના	કલ્યાણ-મંદિરના
૨	૩૧	રાજ્ય૦	રાજ્ય૦
૨	૩૧	સંપાત	સંપતિ
૩	૪	શ્રીવધમાન	શ્રીવર્ધમાન
૪	૨	ચક્રવતી	ચક્રવર્તી
૫	૩૪	રાવણ	જરાસંધ
૬	૩	શ્રન્મજ	શ્રન્મજ
૬	૯	અગ્નિભતિ	અગ્નિભૂતિ
૭	૧૯	ઇન્દ્રભૂાત	ઇન્દ્રભૂતિ
૮	૮	પૂતિરૂપ	પૂર્તિરૂપ
૯	૩૫	શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ	શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ
૧૧	૮	ઘામં	ધીમં
૧૧	૨૯	ઉદેશ	ઉદ્દેશ
૧૩	૫	નીચેનો	વોપદેવકૃત કવિકલ્પદ્રુમનો નીચેનો
૧૩	૯	સુત્રની	સૂત્રની
૨૪	૭	પરવન્દનાય	પદવન્દનાય
૨૪	૧૯	મત્યા	મત્વા
૨૮	૪	ત્વત્તન્યરૂપો	ત્વત્તુલ્યરૂપો
૨૮	૩૩	ાનયું ક્તની	નિયુક્તિની
૨૯	૯	चक्षरिव	चक्षुरिव
૨૯	૧૭	तुल्यं	तुल्यमिव
૨૯	૨૧	इव पाण्डु-पलाश-कल्पं	पाण्डु-पलाश-कल्पं

* પ્રસ્તાવના તથા ઉપોદ્ઘાતનાં પૃષ્ઠો કૌંસમાં આપેલાં છે.

×.િ તેમજ ્ એ બે બીબાંઓ છપાતી વેળા ખંડિત થઇ જવાથી આવી અશુદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થઇ છે. રેફનાં તેમજ અનુસ્વારનાં બીબાં અક્ષરથી જુદાં હોવાથી કેટલીક વાર તે તદ્દન ઊડી ગયાં છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯	૨૩	અનિશ	અનિશમ્
૨૯	૨૪	અજ્ઞાનને ષે	અજ્ઞાનને વિષે
૩૦	૧૨	ામથ્યાત્વીઓનું	મિથ્યાત્વીઓનું
૩૧	૮	પ્રાણિઓ (નો) શી- ઘ્રતાથિરી (મિરી)	પ્રાણિના (તે) શીઘ્રતાથિરી
૩૨	૬	જેનું	જેનું
૩૩	૧૭	પ્રાણીનો દેહ	પ્રાણી-દેહી
૩૮	૧૩	પ્રભુના	પ્રભુની
૩૮	૩૧	પદકમાં	પુદ્ગલમાં
૪૨	૨૭	મૈત્ર	મૈત્ર
૪૩	૩૨	ઘ્રુણી	ઘ્રુવે
૪૭	૨૮	ત્રિભુવિન	ત્રિભુવન
૬૮	૪	પુર્વેના	પૂર્વેના
૬૦	૫	પુર્વનો	પૂર્વનો
૬૦	૧૭	પહેલું પુર્વ	પહેલું પૂર્વ
૬૮	૮	વશની	વંશની
૭૨	૧૧	प्रवस्य	ध्रुवस्य
૭૭	૩૦	ચારત્ર	ચરિત્ર
૭૭	૩૩	ઉત્ર્ભવ	ઉત્કૃંભવ
૭૮	૩૦	રત્નની	સુવર્ણની
૭૯	૧૪	ન વ (!)	નવ
૭૯	૧૬	ઘમતા	ઘમતાં
૮૫	૩	સુક્ષ્મ	સૂક્ષ્મ
૮૫	૪	અર્વ	અર્ધ
૮૭	૩	પ્રભુનુ	પ્રભુનું
૯૦	૨૭	શત્રઓનો	શત્રુઓનો
૯૧	૨૦	૦મિત્યથઃ	૦મિત્યર્થઃ
૯૨	૨૦	तद्भूतिव	तद्भूतिव
૯૫	૩૪	ભાગ્રર	ભણ્ડાર
૯૮	૩	कन्या	कन्यां
૯૮	૨૭	દીયેર	દીયર
૧૦૫	[illegible]	आगम	आगमः
૧૦૫	૩૮	જીવાાભગમ	જીવાભિગમ
૧૦૬	૩૪	માગ	મારા
૧૦૯	૨૯	કાાલદાસે	કાલિદાસે
૧૧૦	૧૧	૦મપૈતિ	૦મુપૈતિ
૧૧૨	૨૨	વિકાસત	વિકસિત
૧૧૬	૧૩	માચવી	મીંચવી

(१)

उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिविरचितम्

॥ वीरभक्तामरम् ॥

('राज्यर्द्धिवृद्धि'इत्यपरनामकम्)

अथ वीरप्रभोः पूर्वभवोल्लेखस्तन्नामसार्थकता च—

राज्यर्द्धिवृद्धिभवनाद् भवने पितृभ्यां
श्री'वर्धमान' इति नाम कृतं कृतिभ्याम् ।
यस्यांघ्र शासनमिदं वरिवर्ति भूमा-
वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका[1]

श्री'आर्यभिः' प्रणमति स्म भवे तृतीये
गर्भस्थितं तु मघवाऽस्तुत सप्तविंशे ।
यं 'श्रेणिका'दिकनृपा अपि तुष्टुवुश्च
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—युग्मम्

अथ तृतीयकाव्ये श्रीभगवतो महावीरस्वामिनो बलाधिक्यमाह—

'वीर !' त्वया विदधताऽऽमलिकीं सुलीलां
बालाकृतिश्छलकृदारुरुहे सुरो यः ।
तालायमानवपुषं त्वदृते तमुच्च-
मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थकाव्येन श्रीभगवतो विद्याधिक्यमाह—

शक्रेण पृष्टमखिलं त्वमुवक्थ यत् तद्
जैनेन्द्रसंज्ञकमिहाजनि शब्दशास्त्रम् ।

---

१ अस्यानि सर्वाण्यपि पद्यानि वसन्ततिलकाछन्दसि वर्तन्ते ।

{१}

उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिविरचितम्

॥ वीरभक्तामरम् ॥

('राज्यर्द्धिवृद्धि' इत्यपरनामकम्)

अथ वीरप्रभोः पूर्वभवोल्लेखस्तन्नामसार्थकता च—

राज्यर्द्धिवृद्धिभवनाद् भवने पितृभ्यां
श्री'वर्धमान' इति नाम कृतं कृतिभ्याम् ।
यस्यांच शासनमिदं वरिवर्ति भूमा-
वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—[1]वसन्ततिलका

श्री'आर्षभिः' प्रणमति स्म भवे तृतीये
गर्भस्थितं तु मघवाऽस्तुत सप्तविंशे ।
यं 'श्रेणिका'दिकनृपा अपि तुष्टुवुश्च
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—युग्मम्

अथ तृतीयकाव्ये श्रीभगवतो महावीरस्वामिनो बलाधिक्यमाह—

'वीर !' त्वया विदधताऽऽमलिकीं सुलीलां
बालाकृतिश्छलकृदात्तरुहे सुरो यः ।
तालायमानवपुषं त्वदृते तमुच्च-
मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थकाव्येन श्रीभगवतो विद्याधिक्यमाह—

शक्रेण पृष्टमखिलं त्वमुवक्थ यत् तद्
जैनेन्द्रसंज्ञकमिहाजनि शब्दशास्त्रम् ।

---

1 अन्यानि सर्वाण्यपि पद्यानि वसन्ततिलकायामेव वर्तन्ते ।

तस्यापि पारमुपयाति न कोऽपि बुद्ध्या
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

उपदेशाधिक्यमाह—

धर्मस्य वृद्धिकरणाय जिन ! त्वदीया
प्रादुर्भवत्यमलसद्‌गुणदायिनी गौः ।
पेयूषपोषणपरा वरकामधेनु-
र्नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

कर्मक्षये भगवतो नाम्नो माहात्म्यमाह—

छिद्येत कर्मनिचयो भविनां यदाशु
त्वन्नामधाम किल कारणमीश ! तत्र ।
कण्ठे पिकस्य कफजालमुपैति नाशं
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

भगवता मिथ्यात्वं हतं, तदन्यदेवेषु स्थितमित्याह—

'देवार्य'देव ! भवता कुमतं हतं तन्-
मिथ्यात्ववस्तु सततं शतशः सुरेषु ।
संतिष्ठतेऽतिमलिनं गिरिगह्वरेषु
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

भगवतो नाम्न आधिक्यमाह—

त्वन्नाम 'वीर' इति देव ! सुरे परस्मिन्
केनापि यद्यपि धृतं न तथापि शोभाम् ।
प्राप्नोत्यमुत्र मलिने किमृजीषपृष्ठे
मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ? ॥ ८ ॥

भगवतो ज्ञानोत्पत्तिविशेषमाह—

ज्ञाने जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि जाते
लोकेषु कोमलमनांसि भृशं जहर्षुः ।

प्रद्योतने समुदिते हि भवन्ति किं नो
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ? ॥ ९ ॥

सेवके उपकारविशेषमाह—

वादाय देव ! समियाय य 'इन्द्रभूति-'
स्तस्मै प्रधानपदवीं प्रददे स्वकीयाम् ।
धन्यः स एव भुवि तस्य यशोऽपि लोके
भृत्याऽऽश्रितं य इह नाऽऽत्मसमं करोति ॥ १० ॥

भगवतो वचनमाधुर्यमाह—

गोक्षीरसात्सितसिताधिकमृ(मि)ष्टमिष्ट-
माकर्ण्य ते वच इहेप्सति नो परस्य ।
पीयूषकं शशिमयूखविभं विहाय
क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

भगवतो रूपाधिक्यमाह—

अङ्गुष्ठमेकमणुभिर्मणिजैः सुरेन्द्रा
निर्माय चेत् तव पदस्य पुरो धरेयुः ।
पूष्णोऽग्र उल्मुकमिवेश ! स दृश्यते वै
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

भगवद्दर्शने मिथ्यात्वं नोद्घटतीत्याह—

उज्जाघटीति तमसि प्रचुरप्रचारं
मिथ्यात्विनां मतमहो न तु दर्शने ते ।
काकारिचक्षुरिव वा न हि चित्रमत्र
यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

कषायमहे भगवतो बलवत्त्वमाह—

वन्या द्विपा इव सदैव कषायवर्गा
भञ्जन्ति नूतनतरूनिव सर्वजन्तून् ।

सिंहातिरेकतरसं हि विना भवन्तं
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

उपसर्गसहने भगवतो दृढतां दर्शयन्नाह—

छिद्'सङ्गमे'न महतामुपसर्गकाणां
या विंशतिस्तु ससृजे जिन ! नक्तमेकम् ।
चित्तं चचाल न तया तव झञ्झया तु
किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

भगवानपूर्वदीपोऽस्तीत्याह–

निःस्नेह ! निर्दश ! निरञ्जन ! निःस्वभाव !
निष्कृष्णवर्त्म ! निरमत्र ! निरङ्कुशेश ! ।
नित्यद्युते ! गतसमीरसमीरणात्र
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

अथ सूर्यादप्यतिशयवान् भगवानित्याह–

विस्तारको निजगवां तमसः प्रहर्ता
मार्गस्य दर्शक इहासि च सूर्य एव ।
स्थाने च दुर्दिनहृतेः करणाद् विजाने
सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

अथ चन्द्रादपि भगवतोऽधिकमित्याह–

प्रह्लादकृत् कुवलयस्य कलानिधाने
पूर्णश्रियं च विदधत्र यशस्त्वदीयम् ।
वर्द्धेत लोकचतुकोकमुदंकरत्वाद्
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

भगवता (वर्ष) पर्यन्तमिदं दानं दत्तं तदाह–

यद् देहिनां जिनवराब्दिकभूरिदाने-
दौःस्थ्यं हृतं हि भवता किमु तत्र चित्रम् ? ।

दुर्भिक्षकष्टदलनात् क्रियते सदौप-
कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

भगवच्चरणदर्शने फलाधिक्यमाह—

यादृक् सुखं भवति ते चरणेऽत्र दृष्टे
तादृक् परभुवदनेऽपि न देहभाजाम् ।
प्राप्ते यथा सुरमणौ भवति प्रमोदो
नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

भक्तो भगवत्सेवां प्रार्थयन्नाह—

एवं प्रसीद जिन ! येन सदा भवेऽत्र
त्वच्छासनं लगति मे सुमनोहरं च ।
त्वत्सेवको भवति यः स जनो मदीयं
कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

जिनस्य भामण्डलम्—

भामण्डलं जिन ! चतुर्मुख ! दिक्चतुष्के
तुल्यं चकासदवलोक्य समा व्यमृक्षत् ।
सूर्यं समा अपि दिशो जनयन्ति किं वा
प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ? ॥ २२ ॥

लोकैर्यः शिवः शिव इति ध्यायते स भगवानेवेत्याह—

शम्भुर्गिरीश इह दिग्वसनः स्वयम्भू-
र्मृत्युञ्जयस्त्वमसि नाथ ! महादिदेवः ।
तेनाम्बिका निजकलत्रमकारि तत् त्वन्-
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

सर्वशास्त्राध्ययनादपि सम्यक्त्वमधिकमिति दर्शयन्नाह—

जानन्ति यद्यपि चतुर्दश चारु विद्या
देशोनपूर्वदशकं च पठन्ति सार्थम् ।

सम्यक्त्वमीश ! न धृतं तव नैव तेषां
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह–

नृणां गणा गुणगणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिक्रति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

संसारसागरशोषकाय प्रणामः—

रोगा झषा बहुमहामकराः कषाया-
श्चिन्तैव यत्र वडवाग्निरसातमम्भः ।
वार्धिर्भवः सर इव त्वयका कृतस्तत्
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

भगवद्दर्शनालाभे विडम्बना–

यद् यस्य तस्य च जनस्य हि पारवश्य-
मावश्यकं जिन ! मया वरिवस्ययाऽऽसम् ।
तत् तर्कयामि बहुमोहतया मया त्वं
स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

स्तनन्धयस्य भगवतो रूपस्वरूपमाह—

स्येन्द्रनीलरुचिवेषभृतो जननयाः
स्थितस्य धयतश्च पयोधरं ते ।

दोषापहारकरणः प्रकटप्रकाश-
स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

नाथस्य जन्माभिषेकः—

स्नानोदकैर्जिन(जनि)महे सुरराजिमुक्तै-
र्गात्रे पतद्भिरपि नूनमनेजमानम् ।
दृष्ट्वा भवन्तममराः प्रशशंसुरीश-
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

वप्रत्रयविचारः—

ये त्रिप्रदक्षिणतया प्रभजन्ति 'वीरं'
ते स्युर्नरा अहमिवाद्भुतकान्तिभाजः ।
वप्रत्रयं यदिदि प्रविभाति तेऽत्र
प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

भगवत्संस्मरणे सुरसान्निध्यमाह—

कान्तारवर्त्मनि नराः पतिताः कदाचिद्
दैवात् क्षुधा च तृषया परिपीडिताङ्गाः ।
ये त्वां स्मरन्ति च गृहाणि सरांसि भूरि-
पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

भगवच्चित्तस्थिरतामाह—

संनिश्चला जिन ! यथा तव चित्तवृत्तिः
कस्यापि नैवमपरस्य तपस्विनोऽपि ।
यादृक् सदा जिनपते ! स्थिरता ध्रुवस्य
तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

अथ भगवद्दर्शने जन्मवैरिणामपि विरोधो न भवतीत्याह—

ओत्वाखवोऽहिगरुडाः पुनरेणसिंहा
अन्येऽङ्गिनोऽपि च मिथो जनिवैरबन्धाः ।

तिष्ठन्ति ते समवसृत्यविरोधिनं त्वा
दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

भगवच्चरणशरणगतं न कोऽपि पराभवतीत्याह—

यस्ते प्रणश्य चमरोऽङ्घ्रितले प्रविष्ट-
स्तं हन्तुमीश ! न शशाक भिदुश्च शक्रः ।
तद् युक्तमेव विबुधाः प्रवदन्ति कोऽपि
नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

भगवन्नामतोऽति(पि)भयं न भवतीत्याह—

पूर्वं त्वया सदुपकारपरेण तेजो-
लेश्या हता जिन ! विधाय सुशीतलेश्याम् ।
अद्यापि युक्तमिदमीश ! तथा भयाग्निं
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

भगवन्नामतः सर्पभयमपि विलीयत इत्याह—

ऊर्ध्वस्य ते बिलमुखे वचनं निशम्य
य'श्चण्डकौशिक'फणी शमतामवाप ।
तत् साम्प्रतं तमपि नो स्पृशतीह नाग-
स्त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

भगवद्विहारे ईतयो न भवन्तीत्याह—

तुर्यारके विचरसि स्म हि यत्र देशे
तत्र त्वदागमत ईतिकुलं ननाश ।
अद्यापि तद्भयमहर्मणिधामरूपात्
त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

भगवत्पादसेवाफलम्—

निर्विग्रहाः सुगतयः शुभमानसाशाः
[illegible] ।

रम्याणि मौक्तिकफलानि च साधुहंसा-
स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

भगवद्वचनश्रद्धानात् कामितप्राप्तिर्भवतीत्याह—

संसारकाननपरिभ्रमणश्रमेण
क्लान्ताः कदापि दधते वचनं कृतं ते ।
ते नाम कामितपदे जिन ! देहभाज-
स्त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

भगवद्रूपं दृष्ट्वा सुरूपा अपि स्वरूपमदं मुञ्चन्तीत्याह—

सर्वेन्द्रियैः पटुतरं चतुरस्रशोभं
त्वां सत्प्रशस्यमिह दृश्यतरं प्रदृश्य ।
तेऽपि त्यजन्ति निजरूपमदं विभो ! ये
मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

निर्बन्धनं जिनं ध्यायन्तो निर्बन्धना भवन्तीत्याह—

छित्त्वा दृढानि जिन ! कर्मनिबन्धनानि
सिद्धस्त्वमापिथ च सिद्धपदं प्रसिद्धम् ।
एवं तवानुकरणं दधते तकेऽपि
सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

भगवत्स्तोत्राध्ययनात् सर्वोपद्रवनाशो भवतीत्याह—

न व्याधिराधिरतुलोऽपि न मारिरारं
नो विड्वरोऽशुभतरो न दरो ज्वरोऽपि ।
व्यालोऽनलोऽपि न हि तस्य करोति कष्टं
यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

भगवत्स्तवो मौक्तिकहारः कण्ठे धार्य इत्याह—

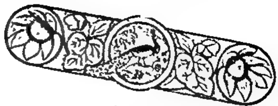
त्वत्स्तोत्रमौक्तिकलतां सुगुणां सुवर्णां
त्वन्नामधामसहितां रहितां च दोषैः ।

कण्ठे य ईश ! कुरुते धृत'धर्मवृद्धि'-
　　स्तं 'मानतुङ्गम'वशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

अथ प्रशस्तिः—

रसगुणमुनिभूमेऽब्दे (१७३६)ऽत्र भक्तामरस्थैः
　　चरमचरमपादैः पूरयन् सत्समस्याः ।
सुगुरु'विजयहर्षा' वाचकास्तद्विनेय-
　　श्चरमजिननुतिं ज्ञो 'धर्मसिंहो' व्यधत्त ॥ १ ॥—मालिनी

(२)

श्रीभावप्रभसूरिविरचितं

॥ श्रीनेमिभक्तामरम् ॥

(नेमिसम्बोधनापरनामकम्)

श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीइष्टदेवतायै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

भक्तामर ! त्वदुपसेवन एव 'राजी-
मत्या' ममोत्कमनसो दृढतापनुत् त्वम् ।
पद्माकरो वसुकलो वसुखोऽसुखार्ता-
वालम्बनं भव जले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

पित्रोर्मुदे सह मयोपयमं यदीन्द्र !
नोरीकरिष्यसि तदा तव काऽत्र कीर्तिः ? ।
जग्राह यो हि गृहिकर्म विधाय वृत्तं
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥

रम्यं गृहं च रमणी रमणीयरावां
भोगान् समं प्रवरबन्धुजनैरपास्य ।
तारुण्ययुग् 'यदु'पते ! त्वदृतेऽङ्ग दीक्षा-
मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

रोढुं क्षमो जिन ! करोऽपि ममाचलाया-
स्त्वामुद्बलं हि भवदागमजातवीर्यैः ।

१ "इमे सूरिवर्याः 'टटी सवेरा' इत्यादिकाव्यालिकस्तुति गुर्जरगिरायां रचयितारः श्रीऽइंस्व[illegible]श्रीमाण्डणभार्यायादिमदेवीकुक्षिसम्भवा" इति विशेष उद्योदाते संयोजनीयः सुज्ञैः ।

न स्यान्मुनीश ! लवणेशगृहीतशक्तिः
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

भद्रं चकर्थ पशवेऽपि यथा तथा त्वं
तूर्णं कृपापर ! ममैह्यसुरक्षणार्थम् ।
रिष्टाश्रितां खलु धवो महिलां समन्तुं
नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

तीक्ष्णं वचोऽप्यभिहितं मयका हितं यत्
तत् ते भविष्यतितरां फलवृद्धिसिद्ध्यै ।
यद्वेलिघाम तपतीश ! भृशं निदाघे
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

आगच्छ कृच्छ्रहर ! हृच्छयचित्रपुङ्ख-
लक्षीकृतां कृशतनुं क्षम ! रक्ष मां त्वम् ।
त्वत्सङ्गमे क्षयमुपैष्यति मेऽतिदुःखं
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

उद्यत्तडिद्घनघनाघनगर्जितेऽहि-
भुग्भाविते नभसि नौ नभसीन ! देहे ।
घर्मोत्कटादिरिव दन्तुरतां विषण्णो
मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

पश्येदृशीति सखिता मदनादरः किं ?
नृत्यन् मयूरनिकरोऽब्दघटां समीक्ष्य ।
मैत्र्या भवन्ति भगवन् ! प्रभया प्रकर्षे
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

किं त्वं स नैव चल ! काऽऽगतिका तवैषा
जन्याः प्रसूर्जनयिता सहजाश्च जामिः ।

श्यामाऽप्यहं च इति वर्गमिमं विवाह-
मुंत्याऽऽश्रितं य इह नात्मसमं करोति ॥ १० ॥
दृष्ट्वा भवं तमनिमेषविलोकनीयं
नान्यत्र तोषमुपयाति मदीयचक्षुः ।
पीत्वा पयः शशिकरद्युति दुग्धसिन्धोः
क्षारं जलं जलनिधेरशितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥
राज्ञो महामृगमदाकुलमण्डलस्य
दैत्यारिमार्गगमनस्य तमोऽदितस्य ।
चक्षुष्य ! चारुचतुराक्षिगतस्य किञ्च
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥
त्वत्सद्वियोगवनमेव गता तथापि
तीव्रातपोद्धतपराभवभाविताऽहम् ।
'शैवेय' ! देव ! जलजाङ्कित ! जातमेतद्
यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥
व्याहारमेड इव मे यदि नो शृणोपि
शब्दादिकं सुखमिदं व्रज हारि हित्वा ।
नैतर्नरा भुवि भवन्ति गताङ्कुशा ये
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥
ध्यानं विधेहि कुरु रैवतके तपांसि
विद्धीति मां हरिसुतोऽस्थिरमाशु कर्ता ।
यज्जन्ममात्रलघुगात्रजिनांह्रितो नो
किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥
तत्रोपितं त्रिभुवनाय समागतास्त्वां
देव्यः समं सहचरैः सुतनुं समीक्ष्य ।

श्रितं ' इत्यपि सम्भवति ।

वक्ष्यन्ति मोहिततरा इति कामरूपो
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

त्वद्ध्यानभाज्यपि पुनर्मयि नो गताया-
मिष्टार्थबाधकबृहद्विरहान्धकारम् ।
सद्धर्मधाम्नि सहजोद्यमधौतदोषः
सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्रलोके ॥ १७ ॥

वक्त्रं जिनात्र वसतः प्रणिधानभाजो
विश्वासतो मृगशिशुव्रजचुम्बितं सत् ।
संदृश्यते बहुललक्षणभावितं ते
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

उद्योग एष भवता क्रियतां किमर्थं ?
किं वाऽथ ते नु वरवस्तुन ऊनमस्ति ? ।
त्वामेव वीक्ष्य शितिभं समुदो मयूरैः
कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

इच्छावरं वरमिति स्वजनेन नुन्ना
वच्मीत्यहं द्रुतकराब्जनिरुद्धकर्णा ।
रत्ने यथा जनतया क्रियतेऽभिलाषो
नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

भव्ये ! मनोहरवरो भविता भवत्याः
किं 'नेमिना'ऽसहशुचा च किमित्थमाख्या ? ।
वार्ष्यं किमत्र यदि मे न भवानिवान्यः
कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

अस्या न दूषणमतो हि भवानसह्यो-
ऽयाधः कृतान्तजनको भवतीश ! सोऽपि ।

सातांय सर्वजगतां च 'शिवा' यमर्कं
प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥
चेतश्चमत्करिकरीपि दरीश्रितानां
तीव्रैर्व्रतैर्विषमरैवतशृङ्गसङ्गी ।
आदर्शधाम्नि धृतकेवलचक्रिवत् किं
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ? ॥ २३ ॥
पूर्णं मतेन भवतु क्रियया गतैः किं ?
कष्टैः कृतं च तपसाऽस्त्वलमन्यकृत्यैः ।
चेत् केवलं शिवसुखाब्जविकाशहेतुं
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥
बाल्यश्रिखेलिथ सुरैः कृतनर्मकर्मै-
धीरो भवंश्च समितौ भुवनेषु जिष्णुः ।
सत्त्वात् पुनः स च गृहीति[1] किमत्र गण्यो
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥
पूर्वं प्रभो ! प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः
के प्रेङ्खि'ताच्युत'भुजो हसितोऽस्य सारैः ।
मौनं श्रितः परिणये विमुखोऽधुनैवं
तुभ्यं नमो जनभवोदधिशोषणाय ! ॥ २६ ॥
त्वं चे'च्छिवा'त्मज इतीश ! शिवाय मे किं ?
'नारिष्टनेमि'रिति चेदशुभच्छिदेऽपि ।
स्वैर्वा निरुक्तवशतो मयि सानुकूलः
स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥
वेत्येति नाद्रिवसते ! विशदं ध्रुवं त्वां
सौवं मतं प्रतिविभातमिदं ब्रवीति ।

---

१ '०ति भवांस्तु योगी ' इति पाठान्तरम् ।

"मरीचिरयं मत्पौत्रः, स चतुर्विंशतितमतीर्थकरो भविष्यति" इति श्रुत्वा वन्दनीयोऽयं "उ अ भविस्संतणागए काले" इति मत्वा भरतः प्रणमति स्म। "त्वन्वाथादौ न पूर्वगौ" (अभिधान-चिन्तामणौ का० १, श्लो० २३) इतिवचनात् तुशब्दोऽपरसम्बन्धार्थः। गर्भस्थितं तु यं सप्तविंशे भवे मघवा-शक्रः अस्तौ(पी)त्। ऋषभदत्तभार्याया देवानन्दा-ब्राह्मण्याः कुक्षौ गर्भरूपेण स्थितं हीनकुलावतारत्वेन, चलितासनः शक्रो यं (गर्भस्थितं) अवधिना दृष्ट्वा हृष्टः सन् (शक्रः) सिंहासनात् समुत्थाय नमोत्थुणमितिस्तोत्ररचनयाऽस्तुत, ततः शक्रस्तवो जातः, सोऽद्यापि सर्वसङ्घेन पठ्यते। च-पुनः, श्रेणिकादिकनृपा अपि यं तुष्टुवुः, विद्यमानस्य श्रीवीरजिनेशस्य मुख्यो नृपो भक्तः श्रीश्रेणिकः। यदाह-"सेणियनि वसिद्धाइयदेवीमायंगजक्खसक्कयसेवेत्ति"। श्रेणिकादिकाः आदिशब्दात् कोणिकोदायनादीनां ग्रहणम्। श्रेणिकादिकाश्च ते नृपाश्च श्रेणिकादिकनृपाः। यं धीरं तुष्टुवुः-स्तवनां चक्रुः, तमहमपि स्तोष्ये इति। अपिशब्दोऽत्रान्याकर्षणद्योतनार्थः। तमिति कं? प्रथमम्। ननु श्रीआदिजिनेशस्तवौ प्रथममिति विशेषणं स्पष्टम्, चतुर्विंशतितमस्यार्हतः कथं प्रथममिति विशेषणं चरितार्थं स्यात्? इत्यत आह-प्रथा-विस्तरा मा-लक्ष्मीः शोभा वा यस्य स प्रथमः। न च सर्वतीर्थकृतां सामान्यमदो विशेषणमिति वाच्यम्, मातापितृभ्यां त्रिशलासिद्धार्थाभ्यां यस्य वर्धमान इति नाम कृतम्। कस्मात्? भवने-स्वकीयवेश्मनि राज्यर्द्धिभवनात्, राज्यं "स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश-राष्ट्रदुर्गबलानि च" (अमरकोशे श्लो० ७५१) इति सप्ताङ्गम्, तद्रूपा ऋद्धिः, तस्या वृद्धिभवनं राज्यर्द्धिवृद्धिभवनं तस्मात् राज्यर्द्धिवृद्धिभवनात्, धन-धान्य-हिरण्य-कोश-कोष्ठागारादिसर्वर्द्धिवृद्धे-र्वर्धमान इति नाम विहितम्। किंविशिष्टाभ्यां पितृभ्यां? कृतिभ्यां-सुकृतवद्भ्यां धामवद्भ्यां वा। पुनर्यस्य वर्धमानस्य अद्य-अस्मिन् पञ्चमारके काले इदं-वर्तमानं शासनं-आज्ञावचनं भूमौ-पृथिव्यां परिवर्ति-सर्वोत्कृष्टतया वर्तते। किंविशिष्टं शासनं? भवजले-संसारजलनिधौ पततां-निमज्जतां जनानां-मनुष्याणां आलम्बनं-अवलम्बनरूपमित्यर्थः। अत एव राज्यर्द्धिवृद्धि(भवन)त्वात् प्रवर्तमा-नशासनत्वाच्च प्रथा-विस्तरा मा-लक्ष्मीः शोभा वा यस्य (स) प्रथमस्तं प्रथममिति एतद् विशेषणं श्रीवर्धमानस्वामिनः शासनाधीश्वरस्य सत्फलितार्थं प्रतिभाति ॥ इति काव्यद्वयार्थः ॥ १-२ ॥

अन्वयः

[illegible] राज्य-ऋद्धि-वृद्धि-भवनात् यस्य श्री-'वर्धमानः' इति नाम कृतिभ्यां पितृभ्यां कृतं, भव-[illegible] [illegible] आलम्बनं इदं (यस्य) शासनं अद्य (अपि) भूमौ परिवर्तते, यं च श्री-'आर्यभिः' (प्रथमं) [illegible] [illegible], गर्भ-स्थितं तु (यं) सप्तविंशे मघवा अस्तुत, (यं) 'श्रेणिक'-आदिक-नृपाः [illegible] तुष्टुवुः, तं प्रथमं जिन-[illegible] अहं अपि किल स्तोष्ये।

शब्दार्थ

[illegible]	राज्यर्द्धिवृद्धिभवनात्=राज्य-ऋद्धिनी वृद्धि थवाने लीधे.
[illegible]	भवने (मू० भवन)=घरमां.
[illegible]	पितृभ्यां (मू० पितृ)=माता-पिता वडे.

१ [illegible] ([illegible])।

२ [illegible]।

वीः=मानवाचक शब्द.
वर्धमान=वर्धमान (स्वामी), चोवीसमा तीर्थंकर.
श्रीवर्धमानः=श्रीवर्धमान.
इति=એમ.
नाम (मू० नामन्)=નામ.
कृतं (मू० कृत)=કરેલું.
कृतिभ्यां (मू० कृतिन्)=(૧) સારાં કૃત્યો કરનારા; (૨) તેજવાળા.
यस्य (मू० यद्)=જેનું.
अद्य=આજે.
शासनं (मू० शासन)=શાસન, આજ્ઞા.
इदं (मू० इदम्)=આ.
वरिवर्ति (धा० वृत्)=ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે.
भूमौ (मू० भूमि)=પૃથ્વી ઉપર.
आलम्बनं (मू० आलम्बन)=આધાર(ભૂત), ટેકા(રૂપ).
भव=સંસાર.
जल=જળ, પાણી.
भवजले=સંસાર-સમુદ્રમાં.
पततां (मू० पतत्)=પડતા.
जनानां (मू० जन)=મનુષ્યોના.
आर्षभिः=ઋષભસ્વામીના પુત્ર, ભરત (રાજેશ્વર).
तिमार्षभिः=શ્રીભરત (ચક્રવર્તી).
र=ભૂતાર્થવાચક શબ્દ.
ामति स्म (धा० नम्)=નમન કરતા હવા.
े (मू० भव)=ભવમાં.
ीये (मू० तृतीय)=ત્રીજા.

गर्भ=ગર્ભ.
स्थित (धा० स्था)=રહેલ.
गर्भस्थितं=ગર્ભ (અવસ્થા)માં રહેલા.
तु=કિન્તુ.
मघवा (मू० मघवन्)=ઇન્દ્ર.
अस्तुत (धा० स्तु)=સ્તવતો હવો.
सप्तविंशो (मू० सप्तविंश)=સત્તાવીસમા.
यं (मू० यद्)=જેને.
श्रेणिक=શ્રેણિક (રાજા), અભયકુમારના પિતાશ્રી.
आदि=શરૂઆત.
नृप=રાજા, ભૂપતિ.
श्रेणिकादिकनृपाः=શ્રેણિક પ્રમુખ રાજાઓ.
अपि=પણ.
तुष्टुवुः (धा० स्तु)=સ્તુતિ કરી.
च=અને.
स्तोष्ये (धा० स्तु)=સ્તવીશ.
किल=ખચિત.
अहं (मू० अस्मद्)=હું.
तं (मू० तद्)=તેને.
प्रथमं=પહેલવહેલા.
प्रथ=વિસ્તીર્ણ.
मा=(૧) લક્ષ્મી; (૨) શોભા.
प्रथमं=વિસ્તીર્ણ છે લક્ષ્મી [અથવા શોભા] જેની એવા.
जिन=રાગ-દ્વેષને જીતનારા, વીતરાગ.
इन्द्र=મુખ્ય.
जिनेन्द्रं=જિન-પતિને.

શ્લોકાર્થ

વર્ધમાન (મહાવીર) સ્વામીના પૂર્વ ભવો તેમજ તેમના નામની સાર્થકતા—

"(પોતાના) મહેલમાં રાજ્ય-સંપત્તિની વૃદ્ધિ થવાને લીધે, સારાં કૃત્યો કરનારાં [અથવા પુણ્યશાળી અથવા તેજસ્વી] એવાં માતાપિતાએ જેનું વર્ધમાન એવું નામ પાડ્યું, તેમજ સંસાર-સમુદ્રમાં પડતા (અર્થાત્ ડૂબતા) મનુષ્યોના આધારભૂત એવું જેનું આ શાસન અત્યારે (આ પંચમ કાલમાં પણ) પૃથ્વી ઉપર સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે, તથા વળી પહેલવહેલાં તો

૧ (૧) સ્વામી, (૨) વજીર, (૩) મિત્ર, (૪) ખજાનો, (૫) રાષ્ટ્ર, (૬) કિલ્લો અને (૭) સૈન્ય એ રાજ્યનાં સાત અંગો છે.

૨ ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપું, હાર ઇત્યાદિ સંપત્તિ.

૩ ત્રિશલા રાણી અને સિદ્ધાર્થ રાજા એ વર્ધમાન સ્વામીનાં માતાપિતા થતાં હતાં.

૪ જૈન શાસ્ત્રમાં કાલના " ઉત્સર્પિણી " અને " અવસર્પિણી " એમ બે મુખ્ય વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ બે વિભાગો મળીને એક 'કાલ-ચક્ર' થાય છે. આવાં અનંત કાલ-ચક્રો પસાર થઇ ગયાં છે અને થશે. ઉપર્યુક્ત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બન્ને વિભાગોના ૭ ૭ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ પ્રત્યેક વિભાગને 'આરા' (સં० अर) કહેવામાં આવે છે. અત્ર પંચમ કાલથી અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો સમજવાનો.

જેને શ્રીઋષભ(દેવ)ના પુત્ર (ભરત ચક્રવર્તી) ત્રીજા ભવમાં પ્રણામ કરતા હવા અને (ત્યાર પછી) ગર્ભાવાસમાં રહેલા એવા જેને સત્તાવીસમા (અંતિમ) ભવમાં (સૌધર્મ દેવલોકના શક્ર) ઇન્દ્ર સ્તવતા હવા, તેમજ જેની શ્રેણિક પ્રમુખ પૃથ્વીપતિઓએ પણ સ્તુતિ કરી, તે (પોતાના પિતાશ્રીની રાજ્ય-સંપત્તિની વૃદ્ધિના કારણભૂત હોવાને લીધે તેમજ અત્યારે પણ તેનુંજ શાસન ચાલતું હોવાને લીધે) વિસ્તીર્ણ છે લક્ષ્મી [અથવા શોભા] જેની એવા (વર્ધમાન, વીર, મહાવીર, દેવાર્ય ઇત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ) જિનેશ્વરની હું (ધર્મવર્ધનગણિ) પણ ખચિત સ્તુતિ કરીશ."—૧-૨

સ્પષ્ટીકરણ

વર્ધમાનસ્વામી—

આ કાવ્ય દ્વારા કવિવર વર્ધમાનસ્વામીના જીવન-ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોકમાં તો તેમના પૂર્વ ભવ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને સાથે સાથે તેમનું નામ ચરિતાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યના નાયક ચોવીસમા તીર્થંકર વર્ધમાનસ્વામીના ગર્ભાવાસના સંબંધમાં જે આશ્ચર્યજનક ઘટના બની હતી, તેનું અત્ર દિગ્-દર્શન કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે પૂર્વે એટલું કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે આ નીચે લખેલી ગર્ભ બદલવા સંબંધિની વાત દિગમ્બરોને માન્ય નથી, કેમકે તેમની માન્યતા પ્રમાણે મૂલ અંગાદિ રહ્યાં નથી અને તેમના ઉદ્ધાર કરેલા ગ્રન્થોમાં આ વાત મળતી નથી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે **વર્ધમાનસ્વામીએ** યાને **મહાવીર** પ્રભુએ પોતાના ત્રીજા ભવમાં નિજ કુળ વિષે ઘણો ગર્વ કર્યો હતો. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે **ભરત** રાજકુંવર પોતાના પિતાશ્રી પ્રથમ તીર્થંકર **ઋષભદેવને** નમસ્કાર કરવા ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે તે જિનેશ્વરને એવો પ્રશ્ન પૂછયો કે હે સ્વામિન્ ! આપની આ સભામાંથી કોઇ પણ જીવ આપ જેવી ઋદ્ધિ પામશે કે કેમ ? આના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે તારો પુત્ર અને મારો પૌત્ર **મરીચિ** ચોવીસમો (અંતિમ) તીર્થંકર થશે. ત્યાર બાદ **નમુત્થુણં** યાને **શક્રસ્તવની** અંતિમ ગાથા—

---

૧ ભરત કે ઐરાવતના છ ખંડના અધિપતિને અથવા મહાવિદેહના બત્રીસ વિજયો પૈકી ગમે તે એક વિજયના સ્વામીને 'ચક્રવર્તી' કહેવામાં આવે છે. આ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શોભનમુનીશ્વરકૃત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના ૬૫મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં બાર દેવલોક બતાવ્યા છે; તેમાંના પહેલા દેવલોકને સૌધર્મ દેવલોક કહેવામાં આવે છે. અત્ર 'દેવલોક' શબ્દથી કલ્પોપપન્ન દેવોનું નિવાસ-સ્થાન સમજવું. જૈન શાસ્ત્રમાં દેવના (૧) ભુવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક એમ જે ચાર ભેદો પાડ્યા છે, તેમાં વળી વૈમાનિકના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે અવાંતર ભેદો છે. તેમાંના કલ્પોપપન્ન દેવોના બાર નિવાસ-સ્થાન છે. તેનાં નામો નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત.

૩ 'પ્રમુખ' શબ્દથી કોણિક, ઉદાયન, જિતશત્રુ, અદીનશત્રુ, ચણ્ડપ્રદ્યોત, દશાર્ણભદ્ર વિગેરે સમજવા.

૪ આ શબ્દના અર્થ સારૂ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૪).

" જે ય અઈયા સિદ્ધા, જે ય ભવિસ્સંતિણાગએ કાલે।
સંપઇ ય વટ્ટમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥ "—આર્યા

—નો ઉપર ધ્યાન આપીને ભરત રાજા પોતાના પુત્ર મરીચિને વન્દન કરવા ગયા અને તેમ કરવાનું તેમને આ કારણ પણ જણાવ્યું. આ સાંભળીને મરીચિએ વિચાર કર્યો કે ખરેખર મારા કુળને ધન્ય છે; કેમકે મારા પિતામહ પ્રથમ તીર્થંકર થયા, વળી મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તી થયા, હું પણ પ્રથમ વાસુદેવ થઇશ તેમજ અંતિમ તીર્થંકર પણ થઇશ.

આ મદના કટુ વિપાક તરીકે એ મરીચિનો જીવ પ્રાણત દેવલોકમાંના પુષ્પોત્તર વિમાનથી ચ્યવીને અંતિમ ભવમાં મગધ દેશમાંના ક્ષત્રિયકુણ્ડના નરપતિ સિદ્ધાર્થના રાજ્યમાં રહેતા ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણની દેવાનન્દા નામની પ્રિયાની કુક્ષિમાં અવતર્યો. આ એક અંલૌકિક ઘટના છે (જુઓ કલ્પ–સૂત્ર, સૂ૦ ૧૭).

ભિક્ષુક કુળમાં આ પ્રમાણે દેવાનન્દાની કુક્ષિમાં ૮૨ દિવસો વ્યતીત થયા બાદ શક્રેન્દ્રનું આસન કંપ્યું. ત્યારે તેણે અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુને ત્યાં ગર્ભમાં રહેલા જોયા. આથી એકદમ હર્ષિત થઇ જઇ પોતાના આસન ઉપરથી નીચે ઉતરી, તેમની તરફ સાત–આઠ પગલાં ચાલી અંજલિ જોડી તેણે તેમની સ્તુતિ કરી (આ સ્તુતિ શક્રસ્તવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે). પરંતુ પ્રભુને નીચ કુળમાં અવતરેલા જોઇને તે શોકાતુર થયો, એથી કરીને તેણે તરતજ હરિણગમેષી દેવને ત્રિશલા રાણીના ગર્ભને અને આ દેવાનન્દાના ગર્ભને અદલાબદલ કરવા ફરમાવ્યું. તે કાર્ય તે દેવે કર્યું. આમાં તાત્પર્ય એ રહેલું છે કે કદાચિત્ તીર્થંકરનું ચ્યવન નીચ કુળાદિકમાં થાય, પરંતુ જન્મ તો તેવા કુળમાં કદિ સંભવતોજ નથી. આ વાતની કલ્પસૂત્ર (સૂ૦ ૧૮) સાક્ષી પૂરે છે. ગર્ભાવાસનો સમય પૂર્ણ થતાં પ્રભુનો જન્મ થયો. આ વાત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ માં બની.

મહાવીરસ્વામીના સત્તાવીસ ભવો—

આ શ્લોકમાં મહાવીરસ્વામીના સત્તાવીસ ભવો થયા વિષે ઉલ્લેખ છે. આથી કોઇને એમ શંકા ઉપસ્થિત થાય કે શું મહાવીરસ્વામીના એટલાજ ભવો થયા છે ? પરંતુ આ શંકા 'ભવ' ની ગણતરીના રિવાજની અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. દરેક જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક ભવો

૧ સંસ્કૃત–છાયા—

" યે ચ અતીતાઃ સિદ્ધાઃ, યે ચ ભવિષ્યન્તિ અનાગતે કાલે।
સંપ્રતિ ચ વર્તમાનાઃ, સર્વાન્ ત્રિવિધેન વન્દે ॥"

૨ 'વાસુદેવ' એ ત્રણ ખંડના અધિપતિનું નામ છે. એનો નીલ વર્ણ હોય છે. એને 'અર્ધ–ચક્રવર્તી'ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. એક કાલ–ચક્રમાં ૧૮ વાસુદેવો થાય છે, અર્થાત્ 'ઉત્સર્પિણી' તેમજ 'અવસર્પિણી' કાલમાં નવ નવ વાસુદેવો થાય છે. વાસુદેવના વડીલ બન્ધુને 'બલદેવ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના પ્રખર શત્રુને 'પ્રતિવાસુદેવ' કહેવામાં આવે છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવું કે વાસુદેવો નિયાણું બાંધવાવાળા હોય છે, જ્યારે બલદેવો તેવું કાર્ય કરતા નથી. વળી વાસુદેવો અધોગામી છે, જ્યારે બલદેવો ઊર્ધ્વગામી છે (સરખાવો આવશ્યક–નિર્યુક્તિ, ૪૧૫ મી ગાથા).

આ 'અવસર્પિણી' કાલમાં શ્રીકૃષ્ણ નવમા વાસુદેવ, તેમના ભાઇ બલરામ નવમા બલદેવ અને રાવણ એ નવમા પ્રતિવાસુદેવ થઇ ગયા છે. વિશેષમાં આ સર્વેને 'શલાકાપુરુષ' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

ગલા છે. વિશેષમાં બ્રાહ્મીનો જન્મ પણ તેમની સાથેજ થયો હતો, અર્થાત્ સુમંગલા
ભરત અને બ્રાહ્મીના યુગલને જન્મ આપ્યો હતો. અપર માતા સુનંદા દેવીના બાહુ
પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો તેમના ભાઇઓ થતા હતા અને સુન્દરી નામની પુત્રી એ તેમની બેન
હતી. તેઓ ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ સાધીને ચક્રવર્તી બન્યા હતા. દરેક ચક્રવર્તીની પાસે જેમ
રત્નો હોય છે, તેમ તેમની પાસે પણ હતાં. સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે ગૃહવાસમાં
લજ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આ મહાત્માને તેવું જ્ઞાન પણ પોતાના રાજ્ય-ભુવનમાં રહેવા
થયું હતું, એ તેમની બલિહારી સૂચવે છે. કિન્તુ આનું કારણ એ છે કે જોકે તેઓ-તે વખ
સંસારરૂપી કાદવમાં રહેતા હતા, છતાં તેમનું હૃદયરૂપી કમલ તો નિર્લેપજ હતું. તેઓ તે વખ
'अनित्यं संसारे भवति सकलं यन्नयनगम्' અર્થાત્ 'જે જે વસ્તુ આ સંસારમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય
છે, તે અનિત્ય છે' એવી ભાવના ભાવતા હતા, તેનુંજ આ પરિણામ હતું. આ ભરત રાજર્ષિને
પ્રણામ કરી તેમના વિષેનો ઉલ્લેખ અત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

શ્રેણિક નૃપતિ—

શ્રેણિકના પિતાનું નામ પ્રસેનજિત્ હતું, જ્યારે તેમની માતાનું નામ ધારણી હતું.
યોગ્ય વયે તેઓ મગધ દેશમાંની રાજગૃહી નગરીના સ્વામી બન્યા હતા. તેઓને ચિલ્લણા
પ્રમુખ રાણીઓ હતી. રાણી ચિલ્લણા તેમના જેવી સૌન્દર્યની એક અનુપમ મૂર્તિ હતી.[2] આ
બન્નેના સૌન્દર્યને જોઇને તો સમવસરણમાં મહાવીરસ્વામી વિરાજમાન હોવા છતાં પણ તેની
પર્ષદામાંના અનેક લોકો મોહમુગ્ધ બન્યા હતા અને તે એટલે સુધી કે સાધુઓમાં ફક્ત ગૌતમ
સ્વામી (ઇન્દ્રભૂતિ) અને સાધ્વીઓમાં ચન્દનબાલા કોરાં રહી ગયાં હતાં.[3] આ શ્રેણિક
રાજાને અભયકુમારાદિક પુત્રો હતા. શ્રેણિક રાજા વીર પ્રભુના પરમ ભક્ત ગણાય છે. તેઓ
આ 'અવસર્પિણી' કાલ પૂરો થયા બાદ 'ઉત્સર્પિણી'ના પ્રથમ આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર થનાર
છે, જોકે અત્યારે તો તેઓ પ્રથમ નરકમાં છે.[4]

---

૧ ચૌદ રત્નોની માહિતી માટે જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ, તૃતીય વક્ષસ્કાર.

૨ આ ચિલ્લણા રાણીના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે—

"सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
तस्याः सखे ! नियतमिन्दुसुधामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥"

—માલતી-માધવ

અર્થાત્—તે (માલતી) રમણીય સંપત્તિના ભંડારની અધિષ્ઠાયિકા દેવી છે અને સૌન્દર્યના સમુદાયનું ઘર છે.
હે મિત્ર ! ખરેખર તે (માલતી)નું ઉપાદાન કારણ ચંદ્ર, અમૃત, કમલનો દંડ અને ચંદ્રનો પ્રકાશ આદિ વગેરે છે
અને તેનો કર્તા (સ્રષ્ટા) કામદેવ બનેલ છે.

૩ આ વાત એ બન્નેનું અનુપમ ચારિત્ર-બળ સૂચવે છે. આવું દૃઢ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર તરીકે સ્થૂલિભદ્રનું
નામ પણ જૈન સમાજમાં જાણીતું છે.

૪ પ્રભુના સેવકની પણ આવી દશા થાય એ "कर्मणो गहना गतिः" એ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરે છે.

કર્યા છે; પરંતુ જે ભવમાં જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારથી તેના ભવ ગણાય છે કેમકે સમ્યક્ત્વરૂપી બીજની પ્રાપ્તિ વિના તે પૂર્વેના અન્ય ભવરૂપી ભ્રમણાઓ શન્યજ છે. વિશેષમાં આ સત્તાવીસ ભવોથી મોટા ભવો સમજવાના છે; કેમકે વચ્ચે વચ્ચે બીજા ભવો પણ થયેલા છે, પરંતુ તે મહત્ત્વના નહિ હોવાથી અત્ર તેની ગણના કરવામાં આવી નથી. ઉપર્યુક્ત સત્તાવીસ ભવો ત્રિષષ્ટિશલાકાપૂરુષચરિત્ર તેમજ સુબોધિકા પ્રમાણે નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) નયસાર, (૨) સૌધર્મવાસી દેવ, (૩) મરીચિ, (૪) બ્રહ્મલોકવાસી દેવ, (૫) કૌશિક (બ્રાહ્મણ) (ભવ-ભ્રમણ), (૬) પુષ્પમિત્ર, (૭) સૌધર્મવાસી દેવ, (૮) અગ્નિદ્યોત (બ્રાહ્મણ), (૯) ઈશાનવાસી દેવ, (૧૦) અગ્નિભૂતિ (બ્રાહ્મણ), (૧૧) સનત્કુમારવાસી દેવ, (૧૨) ભારદ્વાજ (બ્રાહ્મણ), (૧૩) માહેન્દ્રવાસી દેવ (ભવ-ભ્રમણ), (૧૪) સ્થાવર (બ્રાહ્મણ), (૧૫) બ્રહ્મલોકવાસી દેવ, (૧૬) વિશ્વભૂતિ (ક્ષત્રિય), (૧૭) મહાશુક્ર દેવલોકમાં દેવ, (૧૮) ત્રિપૃષ્ઠ (વાસુદેવ), (૧૯) સાતમી નરકમાં નારકી, (૨૦) સિંહ, (૨૧) ચોથી નરકમાં નારકી (ભવ-ભ્રમણ), (૨૨) મનુષ્ય, (૨૩) પ્રિયમિત્ર (ચક્રવર્તી), (૨૪) મહાશુક્ર દેવલોકમાં દેવ, (૨૫) નંદન, (૨૬) પ્રાણત દેવલોકવાસી દેવ અને (૨૭) મહાવીર.

આ સંબંધમાં નીચેની ગાથાઓ વિચારવા જેવી છે.

"[illegible] १ सोहम्म २ मरिइ ३ बंभ कप्प ४ कोसिय ५ सुहम्मे ६ ।
[illegible] पूसमित्तो ७ सोहम्मे ८ ग्गिज्जोय ९ ईसाणे १० ॥
अग्गिभूइ ११ सिणंकुमारे १२ भारद्दाए १३ महिंद १४ संसारे ।
[illegible] १५ बंभिम्म १६ विस्सभूइ १७ सुक्के य १८ तिविट्ठू १९ ॥
[illegible] २० सीहे २१ नरए २२ भमिऊण चक्कि पियमित्ते २३ ॥
सुक्के २४ नंदण [illegible] २५ पाणयकप्पे २६ महावीरो २७ ॥

—શ્રીવિચારસાર-પ્રકરણ, ગાથા [illegible]

આ સંબંધમાં આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૪૪૦-૪[illegible] સુધીની ગાથાઓ પણ જોવા જેવી છે. [illegible]—

આ અવસર્પિણી કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના ભરત નરેશ્વર પુત્ર [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] એ તેમના પટ્ટધારીનાં નામો છે, જ્યારે તેમની માતુશ્રીનું નામ તો સુખે [illegible]

[illegible] ' [illegible] ' [illegible] દેવને વિષે દેવતાની બુદ્ધિ, ખોખરા ગુરુને વિષે [illegible] ધર્મને વિષે ધર્મપણાની બુદ્ધિ રાખવી તે ' મિથ્યાત્વ ' છે.

[illegible]—

" [illegible] मरीचिः [illegible] कौशिकः कौशिकः ।
[illegible] अग्निद्योत [illegible] ईशानः ॥
[illegible] [illegible] माहेन्द्रः [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] त्रिपृष्ठः ॥
[illegible] [illegible] प्रियमित्रः ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥"

[illegible] ([illegible])

ગલા છે. વિશેષમાં બ્રાહ્મીનો જન્મ પણ તેમની સાથેજ થયો હતો, અર્થાત્ સુમંગલા દે
ભરત અને બ્રાહ્મીના યુગલને જન્મ આપ્યો હતો. અપર માતા સુનંદા દેવીના બાહુબ
પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો તેમના ભાઇઓ થતા હતા અને સુન્દરી નામની પુત્રી એ તેમની બેન થ
હતી. તેઓ ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ સાધીને ચક્રવર્તી બન્યા હતા. દરેક ચક્રવર્તીની પાસે જેમ ચૌ
રત્નો હોય છે, તેમ તેમની પાસે પણ હતાં. સાધારણ રીતે એમ કહેવાય છે કે ગૃહવાસમાં કેવ
લજ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આ મહાત્માને તેવું જ્ઞાન પણ પોતાના રાજ્ય-ભુવનમાં રહેવા છતાં
થયું હતું, એ તેમની બલિહારી સૂચવે છે. કિન્તુ આનું કારણ એ છે કે જોકે તેઓ-તે વખત
સંસારરૂપી કાદવમાં રહેતા હતા, છતાં તેમનું હૃદયરૂપી કમલ તો નિર્લેપજ હતું. તેઓ તે વખત
'अनित्यं संसारे भवति सकलं यन्नयनगम्' અર્થાત્ 'જે જે વસ્તુ આ સંસારમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય
છે, તે અનિત્ય છે' એવી ભાવના ભાવતા હતા, તેનુંજ આ પરિણામ હતું. આ ભરત રાજર્ષિને
પ્રણામ કરી તેમના વિષેનો ઉલ્લેખ અત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવે [illegible].

શ્રેણિક નૃપતિ—

શ્રેણિકના પિતાનું નામ પ્રસેનજિત્ હતું, જ્યારે તેમની માતાનું નામ ધારણી હતું.
ય વયે તેઓ મગધ દેશમાંની રાજગૃહી નગરીના સ્વામી બન્યા હતા. તેઓને ચિલ્લણા
ખ રાણીઓ હતી. રાણી ચિલ્લણા તેમના જેવી સૌન્દર્યની એક અનુપમ મૂર્તિ હતી.' આ
ના સૌન્દર્યને જોઇને તો સમવસરણમાં મહાવીરસ્વામી વિરાજમાન હોવા છતાં પણ તેની
માંના અનેક લોકો મોહમુગ્ધ બન્યા હતા અને તે એટલે સુધી કે સાધુઓમાં ફક્ત ગૌતમ
સ્વામી (ઇન્દ્રભૂતિ) અને સાધ્વીઓમાં ચન્દનબાલા કોરાં રહી ગયાં હતાં.' આ શ્રેણિક
રાજાને અભયકુમારાદિક પુત્રો હતા. શ્રેણિક રાજા વીર પ્રભુના પરમ ભક્ત ગણાય છે. તેઓ
આ 'અવસર્પિણી' કાલ પૂરો થયા બાદ 'ઉત્સર્પિણી'ના બીજા આરામાં પ્રથમ તીર્થંકર થનાર
છે, જોકે અત્યારે તો તેઓ પ્રથમ નરકમાં છે.'

---

૧ ચૌદ રત્નોની માહિતી માટે જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ, તૃતીય વક્ષસ્કાર.

૨ આ ચિલ્લણા રાણીના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે—

"सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
तस्याः सखे ! नियतमिन्दुसुधामृणाल-
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥"

—માલતી-માધવ

અર્થાત્—તે (માલતી) રમણીયતારૂપ સંપત્તિના ભંડારની અધિ
મિત્ર ! ખરેખર તે (માલતી)નું ઉપાદાન કારણ ચંદ્ર, અ...
રે તેનો કર્તા (સ્રષ્ટા) કામદેવ બનેલ છે.

૩ આ વાત એ જૈનેતર અનુપમ ...
પણ જૈન સમાજમાં જાણીતું છે.

૪ પ્રભુના સેવકની પણ આવી

' એ

" ततः करालं वेताल-रूपमाधाय दुष्टधीः ।
भूधरानप्यधरयन्, प्रारब्धो वर्धितुं सुरः ॥
पातालकल्पे तस्यास्ये, जिह्वया तक्षकायितम् ।
पिङ्गैस्तुङ्गे शिरःशैले, केशैर्दावानलायितम् ॥
तस्यातिदारुणे दंष्ट्रे, अभूतां क्रकचाकृती ।
ज्वाज्वल्यमाने अङ्गार-शकट्याविव लोचने ॥
घोणारन्ध्रे महाघोरे, महीधरगुहे इव ।
भ्रूकुटीभङ्गुरे भीमे, महोरग्याविव भ्रुवौ ॥ "

પ૦ ૧૦, સ૦ ૨, શ્લો૦ ૧૧૩-૧૧૬

અર્થાત્—" તેના પાતાળ જેવા મુખમાં રહેલી તેની જીભ તક્ષક નાગ જેવી દેખાવા લાગી, ઊંચા પર્વત જેવા મસ્તક ઉપરના તેના પીળા કેશ દાવાનલ જેવા ભાસવા લાગ્યા, તેની ભયાનક દાઢો કરવતના જેવી જણાવા લાગી, તેનાં નેત્રો અંગારાની સગડીની જેમ પ્રકાશવા લાગ્યાં, તેનાં નસકોરાં પર્વતની ગુફાનું ભાન કરાવા લાગ્યા અને તેની ભૃકુટી વડે ભંગુર ભમરો બે મોટી નાગણ હોય તેમ ભયંકર દેખાવા લાગી."

આ પ્રમાણે તે સુર પોતાનું વધારે ને વધારે વિકરાળ તેમજ ઊંચું રૂપ બનાવતો જતો હતો તે વાત પ્રભુના લક્ષ્યમાં આવતાં તે પરાક્રમી પ્રભુએ તેની પીઠ ઉપર એક એવી મુક્કી મારી કે તરતજ તે વામન થઇ જઇને તે પ્રભુને નમી પડ્યો અને ઇન્દ્રનું કથન નહિ માનીને તેણે આ કાર્ય કર્યું હતું એમ પ્રભુ સમક્ષ તે કહેવા લાગ્યો. પ્રભુના ધૈર્યની પ્રશંસા કરીને તે સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો.'

' વીર ' શબ્દના સંબંધી વિચાર—

' વીર ' શબ્દ માટે નિરૂક્ત કરતાં એક વિદ્વાન્ કહે છે કે—

" विदारयति यत्कर्म, तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद् वीर इति स्मृतः ॥ "

वीर प्रभुनी वीरता तो जाणे ते तेमनो जन्म-सिद्ध हक नहि होय एम लागे छे. तेमना जन्मोत्सवना समये इन्द्र ज्यारे जलाभिषेक करता शंकाया, त्यारे ते प्रभुए [illegible] डाबा पगना अंगुठा वडे मेरु पर्वत कंपावी पोतानुं पराक्रम प्रदर्शित कर्युं हतुं. ते उप[illegible] आपणे उपर जोई गया तेम आमलकी क्रीडादिक प्रसंगे पण तेमणे तेमनुं वीरत्व पुरवार [illegible] बताव्युं हतुं. आथी करीने एमने 'वीर' कहेवा ते तो न्याय्य गणाय. अने तेमने 'महावीर' कहेवामां आवे, तो ते पण खोटुं नथी. श्रुतकेवली श्रीमान् भद्रबाहुस्वामी पण कहे छे के—

"अयले भयभेरवाणं, परीसहोवसग्गाणं खन्तिखमे पडिमाणं पालए धीमं अरतिरतिसहे दविए [illegible] वीरियसंपन्ने देवेहिं से णाम कयं समणे भगवं महावीरे" ॥

—कल्पसूत्र, सू० १०८

अथ चतुर्थकाव्येन श्रीभगवतो विद्याधिक्यमाह—

शक्रेण पृष्टमखिलं त्वमुवच यत् तद्
जैनेन्द्रसंज्ञकमिहाजनि शब्दशास्त्रम् ।
तस्यापि पारमुपयाति न कोऽपि बुद्ध्या
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

टीका

हे वीर ! लेखशालाग्रहणावसरे शक्रेण-इन्द्रेण पृष्टं अखिलं-समस्तं यत् [illegible] उचिवान्, तदिह-अस्मिन् लोके जैनेन्द्रसंज्ञकं शब्दशास्त्रं-व्याकरणशास्त्रं अजनि-जातम् । [illegible] तौ दैवते अस्येति जैनेन्द्रम् । इन्द्रचन्द्रः काशिकृत्स्नेत्य[illegible] [illegible] महावैयाकरणाः, [illegible] समासकं व्याकरणं अजनि-समुत्पन्नमित्यर्थः । कोऽपि अनल्पस्यापि शब्दशास्त्रस्य [illegible] बुद्ध्या नोपयाति, गहनार्थत्वात् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति-इति [illegible], अम्बुनिधिं [illegible] भुजाभ्यां तरीतुं कः [क्षमः] अलं-कः समर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्वयः

शक्रेण पृष्टं अखिलं यद् त्वं उवच, तद् इह जैनेन्द्र-संज्ञकं शब्द-शास्त्रं अजनि, तस्य [illegible] पारं का अपि बुद्ध्या न उपयाति, (यतः) कः वा भुजाभ्यां अम्बु-निधिं तरीतुं अलम् ? ।

१ अचलो भयभैरवाणां, परीषहोपसर्गाणां क्षान्तिक्षमः प्रतिमानां पालको धीमान् अरतिरतिसहः द्रविकः [illegible] वीर्यसंपन्नः देवैः तस्य नाम कृतं श्रमणो भगवान् महावीरः ।

२ [illegible] श्रीभगवतीना प्रथम शतकना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रुचि.

શબ્દાર્થ

शक्रेण (मू० शक्र)=સૌધર્મેન્દ્રથી.
पृष्टं (मू० पृष्ट)=પૂછાયેલ.
अखिलं (मू० अखिल)=સમસ્ત.
त्वं (मू० युष्मद्)=તેં.
उयस्य (धा० वच्)=કહ્યું.
यद् (मू० यद्)=જે.
तद्=તે.
जैनेन्द्र=જિન અને ઇન્દ્ર છે દેવતા જેના એવા.
संज्ञा=નામ.
जैनेन्द्रसंज्ञकं=જૈનેન્દ્ર છે નામ જેનું એવું.
इह=આ લોકને વિષે.
अजनि (धा० जन्)=થયું.
शब्द=શબ્દ.
शास्त्र=શાસ્ત્ર.
शब्दशास्त्रं=વ્યાકરણ.
तस्य (मू० तद्)=તેનો.
अपि=પણ.
पारं (मू० पार)=પાર.
उपयाति (धा० या)=જાય છે.
न=નહિ.
कः (मू० किम्)=કોઈ.
बुद्धया (मू० बुद्धि)=બુદ્ધિ વડે.
वा=અથવા.
तरीतुं (धा० तॄ)=તરવાને.
अलं=સમર્થ.
अम्बु=જલ.
निधि=સમૂહ.
अम्बुनिधिं=સમુદ્રને.
भुजाभ्यां (मू० भुज)=બે હસ્તો વડે.

શ્લોકાર્થ

વીર પ્રભુનું અપૂર્વ વિદ્યા-બલ—

"સૌધર્મેન્દ્રે પૂછેલા (પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે) જે સર્વ તેં કહ્યું, તે આ લોકને વિષે જૈનેન્દ્ર નામના વ્યાકરણ તરીકે (પ્રસિદ્ધ) થયું. આ વ્યાકરણ (ગહન હોવાને લીધે) બુદ્ધિ વડે કોઈ પણ તેનો પાર પામતો નથી; અથવા હાથ વડે સાગરને તરી જવામાં કોઈ સમર્થ છે ખરો કે?"—

સ્પષ્ટીકરણ

વીર પ્રભુનું નિશાળ-ગરણું—

વીર પ્રભુ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, એટલે તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનથી અજ્ઞાત એવા તેમના માતપિતાએ તેમને નિશાળે બેસાડવા વિચાર કર્યો અને તદનુસાર પોતાના રાજ્યમાંના ઉપા[illegible] પંડિત પાસે તેમને લઈ ગયા. આવા અયુક્ત કાર્યની સૌધર્મેન્દ્રને ખબર પડી એટલે તે બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને લેખ-શાળામાં આવ્યો અને વ્યાકરણને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો વીર પ્રભુને પૂછ્યા. આના ઉત્તરો સાંભળીને પંડિત તો [illegible] થઈ ગયા. પછી સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુની સ્તુતિ કરી ચાલતો રહ્યો. પ્રભુને વ્યાકરણ વિષે પૂછેલા પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો 'જૈનેન્દ્ર' વ્યાકરણ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા (સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૭૫–૭૭ મી ગાથાઓ).

પદ્ય-અલંકાર

આ પદ્ય [illegible] 'અર્થાન્તરન્યાસ' નામના અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ અર્થાન્તરન્યાસનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

"विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्थान्तरन्यासः।"

—કાવ્યાનુશાસન, પૃ० ૨૭૮.

આઠ વૈયાકરણો—

(૧) ઇન્દ્ર, (૨) ચન્દ્ર, (૩) કાશકૃત્સ્ન, (૪) આપિશલિ, (૫) શાકટાયન, (૬) પાણિનિ, (૭) અમર અને (૮) જૈનેન્દ્ર એ આઠ વૈયાકરણો છે.

આ વાતની નીચેનો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે.

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना–पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा, जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥"

અત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે શ્રીવિનયવિજયે કલ્પસૂત્રના દશમા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં વીસ વ્યાકરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

* * * * *

उपदेशाधिक्यमाह–

धर्मस्य वृद्धिकरणाय जिन ! त्वदीया
प्रादुर्भवत्यमलसद्गुणदायिनी गौः ।
पेयूषपोषणपरा वरकामधेनु–
र्नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

टीका

हे जिन ! त्वदीया गौः–वाणी धर्मस्य वृद्धिकरणाय प्रादुर्भवति । किंरूपा गौः ? अमला-निर्मलान् सतः-समीचीनान् गुणान् ददातीत्येवंशीला 'अमलसद्गुणदायिनी' । उत्कर्षं दर्शयति– वरा–प्रधाना कामधेनुः निजशिशोः-स्ववत्सस्य परिपालनार्थं किं नाभ्येति–संमुखं किं न गच्छति ? समागच्छत्येव । किंविशिष्टा वरकामधेनुः ? 'पेयूषपोषणपरा' पेयूषं अभिनवं पयस्तेन पोषणं तस्मिन् परा–तत्परा । "धेनुस्तु नवसूतिका" (का० ४, श्लो० ३३१) इति हैमः । भगवतो वाणी कामधेनुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! त्वदीया अ-मल-सत्-गुण-दायिनी गौः धर्मस्य वृद्धि-करणाय प्रादुर्भवति । पेयूष-पोषण-परा वर-कामधेनुः निज-शिशोः परिपालनार्थं किं न अभ्येति ? ।

શબ્દાર્થ

धर्मस्य (मू० धर्म)=ધર્મની.
वृद्धि=વધારો.
करण=(१) કાર્ય; (२) હેતુ.
वृद्धिकरणाय=વૃદ્ધિના હેતુને અર્થે.
जिन ! (मू० जिन)=જીત્યા છે રાગ અને દ્વેષ જેણે એવા (સંબોધન), હે વીતરાગ !
त्वदीया (मू० त्वदीय)=તારી.

प्रादुर्भवति (धा० भू)=પ્રકટ થાય છે.
अमल=નિર્મલ.
सत्=સારા.
गुण=ગુણ.
दायिन्=આપનાર.
अमलसद्गुणदायिनी=નિર્મલ સદ્ગુણને [illegible]

गौः (मू० गो)=વાણી.
पेयूष=તાજું દૂધ, પહેલા સાત દિવસની વીઆયેલી ગાયનું દૂધ.
पोषण=પુષ્ટિ.
पर=તત્પર.
पेयूषपोषणपरा=નવીન દૂધની પુષ્ટિમાં તત્પર.
वर=ઉત્તમ.
कामधेनु=સુરભિ, સ્વર્ગીય ગાય.
वरकामधेनुः=ઉત્તમ સુરભિ.
न=નહિ.
अभ्येति (धा० इ)=સંમુખ જાય છે.
किं=શું.
निज=પોતાના.
शिशु=બચ્ચું, બાળક.
निजशिशोः=પોતાના બાળકનું.
परिपालनार्थं=રક્ષણ કરવાને માટે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનો ઉપદેશ-મહિમા—

"હે વીતરાગ (પરમાત્મા)! નિર્મલ તેમજ ઉચિત ગુણોને અર્પણ કરનારી એવી તારી વાણીનો ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને માટે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે (તે યોગ્યજ છે, કેમકે) શું નવીન દૂધની પુષ્ટિ (કરવા)માં તત્પર એવી ઉત્તમ કામ-ધેનુ પોતાના બાળકનું રક્ષણ કરવાને અર્થે સંમુખ જતી નથી કે ?"—૫

* * * *

कर्मक्षये भगवतो नाम्नो माहात्म्यमाह–

छिद्येत कर्मनिचयो भविनां यदाशु
त्वन्नामधाम किल कारणमीश ! तत्र ।
कण्ठे पिकस्य कफजालमुपैति नाशं
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

टीका

हे ईश !–हे स्वामिन् ! यत्–यस्माद्धेतोः भविनां-संसारिणां कर्मनिचयः-कर्मसमूहः आशु-शीघ्रं छिद्येत-छेदं प्राप्नुयात् तत्र किलेति निश्चितं त्वन्नामधाम कारणं, तव नाम त्वन्नाम तदेव धाम-तेजः तदेव हेतुः । दृष्टान्तमाह–पिकस्य-कोकिलस्य कण्ठे कफजालं यथा नाशमुपैति-हानिं प्राप्नोति तत् चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः—चारुः-मनोहरो यश्चूत-आम्रस्तस्य कलिकानिकरो-मञ्जरीसमूहः स एव एकः-अद्वितीयो हेतुरद्वितीयं कारणम् । हेतुशब्दोऽजहल्लिङ्गः ॥ ६ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! यद् भविनां कर्म-निचयः आशु छिद्येत, तत्र त्वत्-नामन्-धाम किल कारणं, पिकस्य कण्ठे कफ-जालं नाशं उपैति, तद् चारु-चूत-कलिका-निकर-एक-हेतुः ।

---

१ ઉપદેશ-મહિમાની માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ० ४८).

શબ્દાર્થ

छिद्येत (धा० छिद्)=છેદાઇ જાય.
कर्मन्=કર્મ, આત્માની નૈસર્ગિક શક્તિને પણ આચ્છાદિત કરનાર પુદ્ગલ-વિશેષ.
निचय=સમૂહ, સમુદાય, જથ્થો.
कर्मनिचयः=કર્મનો સમુદાય.
भविनां (मू० भविन्)=સંસારીઓના.
यद्=જેથી.
आशु=સત્વર, જલ્દી.
युष्मद्=દ્વિતીયપુરુષવાચક સર્વનામ.
नामन्=નામ.
धामन्=તેજ.
त्वन्नामधाम=તારૂં નામરૂપી તેજ.
किल=ખચિત.
कारणं (मू० कारण)=હેતુ.
ईश! (मू० ईश)=હે પ્રભુ!
तत्र=તેમાં.

कण्ठे (मू० कण्ठ)=કણ્ઠમાં, ગળામાં.
पिकस्य (मू० पिक)=કોકિલાના, કોયલના.
कफ=કફ.
जाल=સમૂહ.
कफजालं=કફનો સમૂહ.
उपैति (धा० इ)=પામે છે.
नाशं (मू० नाश)=વિનાશને.
तद्=તે.
चारु=મનોહર.
चूत=આમ્ર, આંબો.
कलिका=મંજરી, મોર.
निकर=સમુદાય.
एक=અદ્વિતીય, અસાધારણ.
हेतु=કારણ.
चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः=મનોહર આમ્ર-મંજરીના સમુદાયરૂપી અદ્વિતીય કારણ.

કર્મ-ક્ષયનું કારણ નાથનું નામ—

શ્લોકાર્થ

"હે પરમેશ્વર! જેથી સંસારી (જીવો)નાં કર્મનો સમુદાય સત્વર છેદાઇ જાય છે, તેમાં તારૂં નામરૂપી તેજ નક્કી કારણ છે. (જેમકે) કોકિલાના કણ્ઠને વિષે (બાઝેલી) કફની જાળ નાશ પામે છે, તેમાં મનોહર આમ્ર-મંજરીનો સમુદાય અદ્વિતીય કારણ છે."—૬

* * * * *

भगवता मिथ्यात्वं हतं, तदन्यदेवेषु स्थितमित्याह—

'देवार्य'देव ! भवता कुमतं हतं तन्-
मिथ्यात्ववत्सु सततं शतशः सुरेषु ।
संतिष्ठतेऽतिमलिनं गिरिगह्वरेषु
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

टीका

हे देवार्यदेव !-हे वर्धमान ! । "देवार्यो ज्ञातनन्दनः" (का० १, श्लो० ३०) इति ...मः । यद् भवता-त्वया कुमतं-कुत्सितमतं हतं तद् कुमतं "यत्तदोः [illegible]" [illegible] ...न्येषु सुरेषु 'मिथ्यात्ववत्सु' मिथ्यात्वमस्ति येषु ते मिथ्यात्ववन्तस्तेषु संतिष्ठते-निरन्तरं तिष्ठति । ...विशिष्टं कुमतं ? अतिमलिनं-महामलीमसम् । केषु किमिव ? गिरिगह्वरेषु सूर्यांशुभिन्नं शार्वरं-

१ કર્મનું સ્વરૂપ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના પૃ० ૧-૭ માં આલેખવામાં આવ્યું છે

शर्वरीसम्बन्धि) अन्धकारमिव, गिरीणां-पर्वतानां गह्वराणि-गुहास्थानानि तेषु सूर्यस्यांशुभिर्मिश्रं-सूर्यकिरणैः प्रहतमन्धकारमिव ॥ ७ ॥

अन्वयः

(हे) 'देवार्य'-देव ! (यद्) भवता अति-मलिनं कु-मतं हतं, तद् शतशः मिथ्यात्ववत्सु सुरेषु सूर्य-अंशु-मिश्रं शार्वरं अन्धकारं गिरि-गह्वरेषु इव सततं संतिष्ठते ।

શબ્દાર્થ

देवार्य=દેવાર્ય, જ્ઞાતનન્દન, મહાવીર.
देव=પ્રભુ, સ્વામી.
देवार्यदेव !=હે દેવાર્ય દેવ !
भवता (मू० भवत्)=આપ વડે.
कुमतं (मू० कुमत)=દુષ્ટ મત.
हतं (मू० हत)=હણાયું.
तद् (मू० तद्)=તે.
मिथ्यात्ववत्सु (मू० मिथ्यात्ववत्)=મિથ્યાત્વીઓને વિષે.
[illegible]=[illegible].
[illegible]=સેંકડો.
सुरेषु (मू० सुर)=દેવોને વિષે.
संतिष्ठते (धा० स्था)=નિરંતર રહે છે.

अति=અતિશય.
मलिन=મલિન, દુષ્ટ.
अतिमलिनं=અતિશય મલિન.
गिरि=પર્વત.
गह्वर=ગુફા.
गिरिगह्वरेषु=પર્વતોની ગુફાઓને વિષે.
सूर्य=રવિ, સૂરજ.
अंशु=કિરણ.
मिश्र (धा० मिश्)=ભેળાયેલ.
सूर्यांशुमिश्रं=રવિનાં કિરણો વડે ભેળાયેલું.
इव=જેમ.
शार्वरं (मू० शार्वर)=રાત્રિ-સંબંધી.
अन्धकारं (मू० अन्धकार)=અંધકાર, અંધારું.

શ્લોકાર્થ

ભગવાને મારી હઠાવેલા મિથ્યાત્વને મળેલો આશ્રય—

“ હે દેવાર્ય દેવ ! જે અતિશય મલિન એવા દુષ્ટ મતનો આપે નાશ કર્યો, તે, જેમ રવિનાં કિરણો વડે ભેળાયેલો ([illegible]) રાત્રિ-સંબંધી (સમસ્ત) અંધકાર પર્વતોની ગુફાઓને વિષે [illegible] કરે છે, તેમ તે કુમત (પણ) સેંકડો મિથ્યાત્વી (ઉન્માર્ગી) દેવોને વિષે નિરંતર રહે છે. ”—૭

* * * * *

[illegible]—

त्वामेव ' वीर ' इति देव ! सुरे परस्मिन्
केनापि यद्यपि धृते न तथापि शोभाम् ।
[illegible] मलिने किमृजीषपृष्ठे
[illegible]मुपैति ननूडुबिन्दुः ? ॥ ८ ॥

टीका

हे देव ! 'वीर' इति [illegible] केनापि [illegible] परस्मिन् सुरे-अन्यस्मिन् देवे यद्यपि [illegible] ([illegible]) [illegible], तथापि तत्राव [illegible]

न प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह—अमुत्र-अमुष्मिन् लोके ननु-निश्चितमुदबिन्दुः-दकस्य बिन्दुः-जलकणो मलिने ऋजीषपृष्ठे-पिष्टपाकभृत्पीठे किं मुक्ताफलद्युतिं-मौक्तिककान्तिं [किं] उपैति-प्राप्नोति ? न प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋजीषपृष्ठतुल्योऽन्यसुरः, तत्र वीर इति नामोदकबिन्दुर्न शोभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वयः

(हे) देव ! यद्यपि 'वीरः' इति त्वत्-नाम केन अपि परस्मिन् सुरे धृतं, तथापि (तत् तस्मिन्) शोभां न प्राप्नोति, अमुत्र (हि) मलिने ऋजीष-पृष्ठे उदन्-बिन्दुः मुक्ताफल-द्युतिं ननु उपैति किम् ? ।

शब्दार्थ

त्वन्नाम=तारुं नाम.
वीरः (मू० वीर)=वीर.
इति=એમ.
देव ! (मू० देव)=हे परमेश्वर !
सुरे (मू० सुर)=देवने विषे.
परस्मिन् (मू० पर)=अन्य.
केनापि (मू० किम्)=कोईकथी.
यद्यपि=जो.
धृतं (मू० धृत)=स्थापन थयुं.
न=नहि.
तथापि=तोपण.
शोभां (मू० शोभा)=शोभाने, तेजने.
प्राप्नोति (धा० आप्)=पामे छे.

अमुत्र=आ लोकने विषे.
मलिने (मू० मलिन)=मलिन, मेलवाळा.
किं=शुं.
ऋजीष=लोढानुं वासण, तवानो पेणो.
पृष्ठ=पीठ.
ऋजीषपृष्ठे=कढाईनी पीठ उपर.
मुक्ताफल=मोती.
द्युति=प्रकाश.
मुक्ताफलद्युतिं=मोतीना प्रकाशने.
उपैति (धा० इ)=पामे छे.
ननु=खरेखर.
उदन्=जल.
बिन्दु=टीपुं.
उदबिन्दुः=जलनुं टीपुं.

श्लोकार्थ

प्रभुना नामनी विशेषता—

" हे परमेश्वर ! जो कोईके तारुं वीर एवुं नाम अन्य देवने विषे स्थापन कर्युं, तो ते त्यां शोभा पामतुं नथी. (केमके) आ लोकने विषे कढाई पाननी मलिन पीठ उपर (रहेलुं) जलनुं बिन्दु शुं मुक्ताफलनी कान्तिने खरेखर पामे छे ? "—८

स्पष्टीकरण

श्लोकनुं तात्पर्य—

आ श्लोकमांथी तात्पर्य ए नीकळे छे के जेम सिंहनुं चामडुं पहेरवाथी शियाळ सिंह बनतुं नथी, तेम मनुष्य तो शुं पण कपिक (हनुमान्) देव पण जो वर्धमान स्वामीनुं वीर एवुं नाम धारण करे, तोपण ते तेने चरितार्थ करी शके नहि. अत्र आ वात 'बावन वीर'ने उद्देशीने जाणीता देव आश्रीने कहेवामां आवी छे. आ 'बावन वीर'नी बाबतनो खुलासो विशेषे समजवा.

भगवतो ज्ञानोत्पत्तिविशेषमाह—

ज्ञाने जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि जाते
लोकेषु कोमलमनांसि भृशं जहर्षुः ।
प्रद्योतने समुदिते हि भवन्ति किं नो
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ? ॥ ९ ॥

टीका

हे जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि ज्ञाने जाते–उत्पन्ने सति लोकेषु–स्वर्ग-मर्त्य-पातालेषु कोमल-मनांसि [illegible] भव्यजनानां मनांसि भृशं–अत्यर्थं जहर्षुः–हर्षं प्रापुः । इति उत्कर्षं द्रढयति– प्रद्योतने–धर्मद्युते समुदिते–उद्गते सति पद्माकरेषु–तडागेषु जलजानि–कमलानि विकाशभाञ्जि–विकस्वराणि किं नो भवन्ति ? भवन्त्येव । "प्रद्योतनस्तपनः" (का० २, श्लो० ९) इति हैमः ॥ ९ ॥

अन्वयः

(हे) जिनेन्द्र ! तव केवलनाम्नि ज्ञाने जाते लोकेषु कोमल-मनांसि भृशं जहर्षुः। हि प्रद्योतने समुदिते किं पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि नो भवन्ति ? ।

शब्दार्थ

વીરભક્તામર

સ્પષ્ટીકરણ

કલ્યાણક-વિચાર—

દરેક તીર્થંકરના (૧) ચ્યવન, (૨) જન્મ, (૩) દીક્ષા-ગ્રહણ, (૪) કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને (૫) નિર્વાણ એ પાંચ સમયે અર્થાત્ એ પાંચે કલ્યાણકો વખતે કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ બને છે. જેમકે એક તો આ વાતની ખબર ઇન્દ્રો પોતાનાં આસનો કમ્પવાથી જાણે છે. વળી આ પાંચે કલ્યાણકોને વિષે સર્વ જીવોને થોડીક વારને સારૂ શાન્તિ મળે છે, તેમજ તેમને હર્ષ પણ થાય છે. વિશેષમાં નરક જેવા સ્થાનમાં પણ પ્રદ્યોત અને સાતા (સુખ) થઇ રહે છે.

પ્રસ્તુતમાં કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભવ્ય-કમલો ખીલી રહે છે. ઇન્દ્રો સમવસરણ (ધર્મ-દેશના-મણ્ડપ) ની રચના કરવા અને કેવલજ્ઞાનીની અમૃત દેશનાનું પાન કરવા અધીરા બની જાય છે.

* * * * *

सेवके उपकारविशेषमाह—

यादाय देव ! समियाय य 'इन्द्रभूतिः'
तस्मै प्रधानपदवीं प्रददे स्वकीयाम् ।
धन्यः स एव भुवि तस्य यशोऽपि लोके
भूत्याऽऽश्रितं य इह नाऽऽत्मसमं करोति ॥ १० ॥

टीका

हे देव ! य इन्द्रभूतिः—गौतमगोत्रीयो ब्राह्मणो यादाय—वादं कर्तुमनाः समियाय—आगाम, तस्मै स्वकीयां प्रधानपदवीं भगवान् प्रददे । प्रददे इति प्रथमपुरुषैकवचनम् [illegible] प्रधानमिति पार्षदपदं प्राप्तम् । तस्मै इन्द्रभूतये दानपात्रे चतुर्थी । उत्तमार्थं दर्शयति—[illegible] स एव धन्यो लोकेऽपि तस्य यशः—तस्य कीर्तिः । तस्येति कस्य ? यो ना—नरः [illegible] आश्रितं चे-वार्थमागतं पुरुषं भूत्या—सम्पदा कृत्वा आत्मसमं—आत्मना तुल्यं करोति, स एव ना । [illegible] प्रथमैकवचनम् । स एव नरो धन्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्वयः

(हे) देव ! यः 'इन्द्रभूतिः' यादाय समियाय, तस्मै (भगवान्) स्वकीयां प्रधान-पदवीं प्रददे । यः ना इह आश्रितं भूत्या आत्मन्-समं करोति, सः एव भुवि धन्यः, तस्य यशः अपि लोके ।

શબ્દાર્થ

यादाय (मू० वाद)=વાદાર્થે.
देव ! (देव)=હે ઈશ્વર !
समियाय (धा० इ)=આવ્યો.
य (मू० यद्)=જે.
इन्द्रभूतिः (मू० इन्द्रभूति)=ઇન્દ્રભૂતિ, વીર પ્રભુના પ્રથમ ગણધર.
तस्मै (मू० तद्)=તેને.
प्रधान=મુખ્ય.

૧ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૦-૩૧).

"સજ્જન જે ભૂંડું કરતા રૂડું કરે રે,
તેહના જગમાં રહેશે નામ પ્રકાશ રે;
આંબો પત્થર મારે તેહને ફલ દીયેરે,
ચંદન આપે કાપે તેહને વાસરે—સાંભળજો હવે કર્મવિપાક કહે મુનિ રે."

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે પોતાની સાથે બાથ ભીડવાને તૈયાર થયેલા એવા ઇન્દ્ર-ભૂતિને પણ જે વીર પરમાત્માએ ઉત્તમ પદ આપી પોતાના સમાન બનાવ્યા તેમને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે, તેમજ સજ્જન કે સાધુ કહો તો તે પણ તેવાજ પુરૂષો છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ખરેખરા સજ્જનની સજ્જનતા નિરપેક્ષ હોય છે, અર્થાત્ એવા સજ્જનો સજ્જનતાની ખાતરજ—પોતાના સ્વભાવાનુસારજ સજ્જનતા દાખવે છે. શું પુષ્પોને કોઇએ વિજ્ઞપ્તિ કરી છે કે તમારે અમને સુવાસ આપવી ? શું વનદેવીએ કોઇ દિવસ કોઇની સાથે પણ વસન્તને સંદેશો કહાવ્યો છે કે તારે આવીને મારી શોભામાં વધારો કરવો ? શું કોઇ ચક્રવાકે સૂર્યને પ્રાર્થના કરી છે કે તારે પૃથ્વી અને નભોમંડલને પ્રકાશિત કરવાં, શત્રુરૂપ અંધકારને દૂર કરવો અને ચક્રવાક અને ચક્રવાકીનો સંયોગ કરાવવો ? શું મેઘને ચાતકે કે પર્વતે કદી વિનવ્યો છે કે તારે તાપનો વિનાશ કરનારી જલ-વૃષ્ટિ કરવી, ચાતકોને જીવાડવા અને તેમના નાદ દ્વારા વૈડૂર્ય રત્નનો પ્રાદુર્ભાવ કરવો ? શું ચન્દ્રને કદી પણ કુમુદે કે ચકોરે વિનતિ કરી સાંભળી છે કે તારે અમને આનન્દ આપવો ? શું ચન્દ્રિકા અને પૃથ્વી-સગોત્રીય છે કે જેથી[1] રીને તે પૃથ્વીને સુધાના સમાન ધવલ બનાવે છે ?

1 સરખાવો શ્રીદેવવિમલગણિકૃત હીરસૌભાગ્યના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો.

" अपेक्षां च न क्वापि कुर्वन्ति सन्तः
स्वभावेन किं पुण्डुवन्ति सर्वान् ।
किमभ्यर्थितानि प्रसूनानि केचिज्-
जनान् सौरभैः स्वैरमामोदयन्ति ॥—भुजङ्गप्रयातम् (१,१)
कदाचिद् वसन्तस्य सन्देशवाचो-
ऽपि च प्रेषिताः क्वापि किं कुञ्जलक्ष्म्या ।
मृणालीमिवोत्सृष्टकां मञ्जरीभिः
प्रसूनैरयं हासयामास यद् वाम् ॥—भुजङ्ग०
किमभ्यर्थ्यते केनचित्पद्मरोचि-
र्भुवं द्यां दिवौ भासयत्येव यद् वा ।
वियोगानिवोल्लासयत्यन्धकारान्
पुनर्योजयत्यब्जनामी रथाङ्गान् ॥—भुजङ्ग०
अयाच्यन्त किं वाऽम्बुदाः केनचित् किं
मयूरीघटानां व्यपोहन्ति तापम् ।
घटैश्चौकयन्तीह बप्पीहबालान्
स्वनादेव वैदू(दू)र्यमुद्भावयन्ति ॥—भुजङ्ग०
कराकारि किं कैरवैर्वा चकोरै-
र्यदेतान् सितांशुः प्रीणयत्येव किं वा ।
सगोत्राः पुनश्चन्द्रिकायाः किं धरित्र्याः
इमामुर्वरां तां यदेताः सुधाभन् ॥—भुजङ्ग०

—૧૧ મો સર્ગ, શ્લો૰ ૧૨–૧૬

ઇન્દ્રભૂતિ-વિચાર—

મગધ દેશમાંની રાજગૃહી નગરીના સ્વામી શ્રીશ્રેણિકના ' ગોર્વર ' (ગુબ્બર) ગામમાં વસુભૂતિ નામનો વિપ્ર વસતો હતો. તેને પૃથ્વી નામની સ્ત્રીથી ઇન્દ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ એ નામનાં ત્રણ પુત્ર-રત્નો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. એ બ્રાહ્મણનું ગૌતમ ગોત્ર હોવાને લીધે ઇન્દ્રભૂતિનો એ નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ તેને ગૌતમ(ગોતમ)સ્વામી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ ગૌતમ સ્વામી અર્થાત્ ઇન્દ્રભૂતિ ચૌદ[1] વિદ્યાના પારગામી બન્યા હતા, તેમણે ચારે[2] વેદોનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું હતું અને તેઓ પોતાને ' સર્વજ્ઞ ' તરીકે ઓળખાવતા હતા.

એક વખત પાવાપુરીની સમીપમાં મહસેન વનમાં રહેતા સોમિલ નામના વિપ્રને ત્યાં અગ્નિભૂતિ પ્રમુખ દશ[3] બ્રાહ્મણો સહિત ઇન્દ્રભૂતિ યજ્ઞને માટે ગયા. ત્યાં તેઓ યજ્ઞ કરતા હતા, એવામાં તેમણે આકાશમાં ઉદ્યોત જોયો અને તદનંતર દેવોને મર્ત્ય-લોક ઉપર ઉતરી આવતા જોયા. આથી તેમણે એમ માન્યું કે આ મારા યજ્ઞનો પ્રભાવ છે અને દેવો મને અભિનંદન આપવાને આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે દેવો ત્યાં નહિ આવતાં પાવાપુરીમાં દેવોએ રચેલા વીર પ્રભુના સમવસરણ તરફ ગયા, ત્યારે તેમને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો (આથી સાબીત થાય છે કે તેઓ સર્વજ્ઞ હતા નહિ, કેમકે આશ્ચર્ય એ અજ્ઞાનજનક ચેષ્ટા છે). વિશેષમાં લોકોને મુખેથી અત્ર સમીપમાં વીર ભગવાન્ સમવસર્યા છે અને તેઓ સર્વજ્ઞ છે એમ સાંભળતાં તો તેમને અતિશય સામર્ષ ગર્વ ઉત્પન્ન થયો. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ખરેખર અત્ર કોઇ ધુતારો આવ્યો લાગે છે અને તેને ઇન્દ્રજાલ પાથરી હોય એમ સંભવે છે. આમ વિચારી પ્રભુનું માન મોડવાને તેઓ તૈયાર થયા અને તેમણે સમવસરણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ સમવસરણની સમીપ આવતાં, તેમજ દેવકૃત ઋદ્ધિનું અવલોકન કરતાં અને વિશેષતઃ વીર પ્રભુના મુખારવિંદ તરફ નજર પડતાં તો તેઓ ઠંડાગાર થઇ ગયા. એટલામાં અધુરામાં પૂરે વીર ભગવાને તેમને તેમના નામથી બોલાવ્યા. અને વળી પ્રભુએ તેમના મનોગત સંદેહનું નિરાકરણ પણ કર્યું.[4] આથી કરીને ઇન્દ્રભૂતિનો સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો અને તેમણે પ્રભુના ચરણ-કમલમાં પ્રણામ કરી પોતાને તેમના સેવક તરીકે સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. આ વિનંતિને સ્વીકારીને પ્રભુએ તેમને દીક્ષા આપી એટલુંજ નહિ, પરંતુ પ્રથમ ગણધર બનાવ્યા. અને એકલેથી પણ અને પોતાનું અનુપમ ઉપકારિત્વ સિદ્ધ થતું ન હોય, તેમ

૧ કહ્યું પણ છે કે— “ષડઙ્ગી વેદાશ્ચત્વારો, મીમાંસાન્વીક્ષિકી તથા ।
ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ, વિદ્યા એતાશ્ચતુર્દશ ॥”
અર્થાત્ ૬ અંગ, ૪ વેદ, મીમાંસા, તર્ક, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ ચૌદ વિદ્યાઓ છે.

૨ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદો છે.

૩ અગ્નિભૂતિ, વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મા, મંડિક, મૌર્યપુત્ર, અકમ્પિત, અચલભ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસ એ દશેનું [illegible] સમજવું.

૪ આ [illegible] 'ગણધરવાદ' નામથી ઓળખાતા પ્રકરણ ઉપરથી જોઇ લેવું. [illegible] અવલોકનમાં પણ આલેખવામાં આવી છે.

પોતે એક પૌરૂષી[1] પર્યંત દેશના આપ્યા બાદ તરતજ તરતના જૈનેતર દીક્ષિત ઇન્દ્રભૂતિને એજ સમવસરણમાં પાદ-પીઠ ઉપર બેસીને વ્યાખ્યાન આપવાનો પણ અધિકાર આપે. આ તેમની સજ્જનતા સૂચવે છે. આમાં પણ હજી જાણે કંઇ ન્યૂનતા રહી નહિ ગઇ હોય કે શું કે જેથી કરીને ગૌતમસ્વામીને પોતાના નિર્વાણ-સમયે પોતાનાથી દૂર કાઢ્યા. પોતાનામાં ઇન્દ્રભૂતિને 'મારા જ ીર' એવી જે મમતા હતી તે દૂર કરવાને અને તેમ થતાં તેમને સર્વજ્ઞ-પદથી અલંકૃત કરવાને માટે મણે આમ કર્યું. આમ બાબત હોવાને લીધે, પોતાના સેવકને પોતાની તુલ્ય બનાવવાની—નહિ - પોતે સ્વામી તરીકે રહેવાની અને સેવકને સેવક રાખી મૂકવાની—એવી અનુપમ ભાવનાની વીર ભગવાન્ કરતાં વધારે આબેહુબ મૂર્તિ અન્યત્ર મળે ખરી કે ! ખરેખર મહાપુરૂષનો ઉપકાર પણ મહાન્‌જ હોય છે.

સર્વજ્ઞ-પદથી ખરેખરા શોભતા એવા ઇન્દ્રભૂતિ વીર-નિર્વાણ બાદ ૧૨ વર્ષે મોક્ષે સિધાવ્યા. આ દ્વિતીય મંગલરૂપ ઇન્દ્રભૂતિને મારા વારંવાર પ્રણામ હોજો એટલુંજ કહી અત્ર વિરમવામાં આવે તે પૂર્વે નિમ્નલિખિત 'ગૌતમાષ્ટક' તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય.

श्रीदेवानन्दसूरिकृतं गौतमाष्टकम्

" श्रीइन्द्रभूतिं वसुभूतिपुत्रं
पृथ्वीभवं गौतमगोत्ररत्नम् ।
स्तुवन्ति देवासुरमानवेन्द्राः
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ १ ॥—उपजातिः

श्रीवर्द्धमानात् त्रिपदीमवाप्य
मुहूर्तमात्रेण कृतानि येन ।
अङ्गानि पूर्वाणि चतुर्दशापि
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ २ ॥—उप०

श्रीवीरनाथेन पुरा प्रणीतं
मन्त्रं महानन्दसुखाय यस्य ।
ध्यायन्त्यमी सूरिवराः समग्राः
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ३ ॥—उप०

---

૧ 'પૌરૂષી' એટલે પ્રહર અર્થાત્ ત્રણ કલાક.

૨ કેટલાક દર્શનકારોએ ઈશ્વરને નિત્ય-મુક્ત માન્યો છે, તેમજ તેના સમાન તો તેના સેવકો નજ થઇ શકે તું જે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે, તે વિચારણીય છે.

૩ બધાં મળીને મંગલો ચાર છે—(૧) વીર ભગવાન્, (૨) ગૌતમ સ્વામી, (૩) સ્થૂલિભદ્ર આદિ રાજ અને (૪) જૈન ધર્મ યાને સ્યાદ્વાદ દર્શન. કહ્યું પણ છે કે—

"मंगलं भगवान् 'वीरो', मंगलं 'गौतम'प्रभुः ।
मंगलं 'स्थूलिभद्रा'द्या, जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥"

૪ ગૌતમસ્વામીને લગતી હકીકત શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત ગૌતમ-સ્તોત્રમાંથી તેમજ આવશ્યક, વશ્યક, ઉત્તરાધ્યયન, ભગવતી ઇત્યાદિ આગમોમાંથી પણ મળી શકે છે.

यस्याभिधानं मुनयोऽपि सर्वे
गृह्णन्ति भिक्षाभ्रमणस्य काले ।
मिष्टान्न-पाना-ऽम्बरपूर्णकामाः
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ४ ॥—उप०

अष्टापदाद्रौ गगने स्वशक्त्या
ययौ जिनानां परवन्दनाय ।
निशम्य तीर्थातिशयं सुरेभ्यः
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ५ ॥—उप०

त्रिपञ्चसङ्ख्याशततापसानां
तपःकृशानामपुनर्भवाय ।
अक्षीणलब्ध्या परमान्नदाता
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ६ ॥—उप०

सदक्षिणं भोजनमेव देयं
साधर्मिकं(के) सङ्घसपर्ययेव ।
कैवल्यवस्त्रं प्रददौ मुनीनां
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ७ ॥—उप०

शिवं गते भर्तरि वीरनाथे
युगप्रधानत्वमिहैव मत्वा ।
पट्टाभिषेको विदधे सुरेन्द्रैः
स गौतमो यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ ८ ॥—उप०

श्रीगौतमस्याष्टकमादरेण
प्रबोधकाले मुनिपुङ्गवा ये ।
पठन्ति ते सूरिपदं च देवा-
नन्दं लभन्ते नितरां क्रमेण ॥ ९ ॥—उप०

અર્થાત્—"વસુભૂતિના નન્દન, (તેની પત્ની) પૃથ્વીના સુત, અને ગૌતમ ગોત્રને વિ

1 'પૃથ્વીના સુતનો બીજો અર્થ 'મંગલ' થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં લઈને શ્રી દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્યમાં ચતુર્થ સર્ગમાં સાતમા અને આઠમા પદ્યો દ્વારા નીચે મુજબ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છેઃ—

"बभूव मुख्यो वसुभूतिसूनु-
स्तेषां गणीनामिह गौतमाह्वः ।
यो वक्रभावं न बभार पृथ्वी-
सुतोऽपि नो विष्णुपदावलम्बी ॥"—ઉપજાતિ

અર્થાત્ જેઓ પૃથ્વી-સુત હોવા છતાં પણ વક્રતા ધારણ કરી નહિ તેમજ નારાયણના ચરણનો આશ્રય લીધો નહિ, તે ગૌતમ નામના વસુભૂતિના પુત્ર તે ગણધરોમાં મુખ્ય બન્યા (મંગલ એ પૃથ્વી-સુત છે અને એ વક્રી થતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમજ તે ગ્રહ હોવાથી આકાશનો આશ્રય લે છે એ દેખીતી વાત છે).

भगवतो वचनमाधुर्यमाह—

गोक्षीरसम्सितसिताधिकमृ(मि)ष्टमिष्ट—
माकर्ण्य ते वच इहेप्सति नो परस्य ।
पीयूषकं शशिमयूखविभं विहाय
क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

टीका

हे जिन! ते-तव वचो-वचनमाकर्ण्य-श्रुत्वा परस्य-अन्यदेवस्य वचो जनो नो ईप्सति-नाभिमिच्छति । किंविशिष्टं वचः ? गोक्षीरं-दुग्धं सती चासौ सितसिता-उज्ज्वला शर्करा ताभ्यां ताभ्यामधिकमृ(मि)ष्टं विशेषेण मृ(मि)ष्टं-मधुरतरम् । पुनः (किंभूतं वचः ? इष्टं-वाञ्छितं) । उक्तमर्थं द्रढयति—शशिमयूखविभं-चन्द्रकिरणतुल्यं निर्मलं पीयूषकं-अमृतं विहाय-त्यक्त्वा जलनिधेः-लवणसमुद्रस्य क्षारं जलं रसितुं-स्वादितुं क इच्छेत्-को वाञ्छेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । पीयूषमेव पीयूषकं स्वार्थे कप्रत्ययः । यद्वा पीयूषतुल्यं कं-जलं अमृतजलं पीत्वा क्षारं जलं रसितुं, रस आस्वादने (इति धातोः) तुम्प्रत्यये इडागमे च रसितुमिति सुपाठः । अशितुमिति पाठोऽज्ञानमूलकः, भोजनार्थाभावात् ॥ ११ ॥

अन्वयः

ते गो-क्षीर-सम्-सित-सिता-अधिक-मृ(मि)ष्टं, इष्टं वचः आकर्ण्य परस्य (वचः) इह (जनः) नो ईप्सति। (हि) शशि-मयूख-विभं पीयूषकं [पीयूष-कं वा] विहाय जल-निधेः क्षारं जलं रसितुं कः इच्छेत् ?॥

शब्दार्थ

[illegible]

ते (मू० युष्मद्)-तारा.
वचः (मू० वचस्)-वचनने.
इह-आ दुनियामां.
ईप्सति (धा० आप्)-मेळववा इच्छे छे.
नो-नहि.
परस्य (मू० पर)-अन्यना.
पीयूषकं (मू० पीयूषक)-अमृत.
पीयूष-अमृत.
[illegible]
पीयूषकं-अमृतसमान जल.
शशिन्-[illegible], चन्द्र.
मयूख-[illegible]
विभ-[illegible]
शशिमयूखविभ-[illegible]

विदाय (धा० दा)=त्यजी दईने, મૂકીને.
क्षारं (मू० क्षार)=ખારા.
जलं (मू० जल)=પાણીને.
जल=પાણી.
निधि=સમુદ્ર.

जलनिधेः (मू० जलनिधि)=સાગરનું.
रसितुं (धा०, रस्)=સ્વાદ લેવાને.
कः (मू० किम्)=કોણ.
इच्छेत् (धा० इष्)=ઇચ્છા કરે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની વાણીની મધુરતા—

"(હે જગન્નાથ !) ગાયના દૂધથી તેમજ ઉત્તમ અને ઉજ્જ્વલ એવી શર્કરાથી પણ વધારે નિર્મલ [અથવા મધુર] તથા પ્રિય એવું તારું વચન શ્રવણ કર્યા બાદ અન્યના વચનનું શ્રવણ કરવા (કોઇ પણ મનુષ્ય) અત્ર ઇચ્છતો નથી. (કેમકે) ચન્દ્રનાં કિરણોના જેવા (નિર્મ અમૃતને [અથવા અમૃત સમાન જલને] મૂકીને (લવણ) સમુદ્રના ખારા જલનો સ્વાદ લેવ કોણ ઇચ્છે ?"—૧૧

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

'અર્થાન્તરન્યાસ'થી અલંકૃત એવા આ શ્લોકની વૃત્તિમાં 'जलनिधेरशितुं' (जलनिधेः+अशितुं) એ પાઠાન્તરના .સંબંધમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં 'अशितुं' એ પાઠ અશુદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ વાતના સમર્થનમાં એ ઉમેરવાનું કે સમયસુન્દરગણિકૃત ઋષભ-ભક્તામરમાં, રત્નસિંહકૃત નેમિ-ભક્તામર (યાને પ્રાણપ્રિય કાવ્ય)માં તેમજ કાવ્ય-માલાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયલ ભક્તામર સ્તોત્રમાં પણ 'रसितुं' પાઠ છે. પરંતુ એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે ભાવપ્રભસૂરિવિરચિત નેમિ-ભક્તામરમાં, કીર્તિવિમલકૃત શાન્તિ-ભક્તામરમાં તેમજ ધર્મસિંહસૂરિ રચિત સરસ્વતી-ભક્તામરમાં પણ 'अशितुं' એવો પાઠ છે. વળી 'सुधा-शिनो देवाः,' 'वाताशिनो नागाः' એવાં વાક્યો પણ જોવામાં આવે છે. વાસ્તે આ વાત વિચારણીય છે.

* * * * *

भगवतो रूपाधिक्यमाह—

अङ्गुष्ठमेकमणुभिर्मणिजैः सुरेन्द्रा
निर्माय चेत् तव पदस्य पुरो धरेयुः ।
पूर्णोऽग्र उत्सुकमिवेश ! स दृश्यते वै
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

टीका

हे जिन ! सुरेन्द्राः–देवेन्द्रा अणुभिः–परमाणुभिः एकमङ्गुष्ठं निर्माय–नूतनं निष्पाद्य चेद्यदि स्य–चरणस्य पुरः–अग्रे धरेयुः–तव चरणस्याङ्गुष्ठेन तुल्यताकरणाय स्थापयेयुः । किंविशिष्टैर-

માયાવી પુરૂષ અન્યને છેતરી શકે એમાં નવાઇ જેવું નથી, પરંતુ 'ખાડો ખોદે તે પડે' એ કહેવત મુજબ માયાવી પોતાના આત્માનેજ છેતરે છે. આ વાતની નીચેનો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે.

" कौटिल्यपटवः पापा, मायया बकवृत्तयः ।
भुवनं वञ्चयमाना, वञ्चयन्ते स्वमेव हि ॥ "

—યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૪, શ્લો૦ ૧૧.

અર્થાત્—કુટિલતામાં કુશળ અને માયા વડે બકવૃત્તિને ધારણ કરનારા એવા પાપીઓ જગતને ઠગતાં પોતેજ ઠગાય છે.

માયારૂપી મહારાક્ષસીના પંજામાં અનેક જનો સપડાઇ જાય છે. જુગારીઓ તેમજ વેશ્યાઓ પ્રપંચ-જાળ પાથરવામાં કચ્ચાસ ન રાખે એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ કેટલાક વ્યાપારીઓ અને રાજાઓ પણ કુટિલતાનો ઉપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી. અરે આ તો ગૃહસ્થોની વાત કરી, પરંતુ કેટલાક સંન્યાસીઓ અને નામધારી જોગીઓ પણ માયાદેવીના ભક્ત બને છે. આથી કરીને તો કહેવામાં આવે છે કે—

" મુખમેં રામ, બગલમેં છુરી,
ભગત ભયે પણ દાનત બુરી. "

પરંતુ યાદ રાખવું જોઇએ કે 'ઠગો કોઇનો સગો નથી'. તેનો અલ્પ સહવાસ પણ અનર્થનું કારણ થઇ પડે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" दम्भलेशोऽपि मल्ल्यादेः, स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय, यतितव्यं महात्मना ॥ "

અર્થાત્—મલ્લિનાથ જેવા તીર્થંકરાદિક મહાત્માઓને પણ (પૂર્વ જન્મમાં તપસ્યા માટે કરેલો) દંભનો અંશ પણ સ્ત્રીત્વરૂપ અનર્થનું કારણ થઇ પડ્યો, તો તેથી કરીને મહાત્માએ તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ (એટલે કે માયારૂપી મહારાક્ષસીના ફંદમાં ફસાયેલાને મુક્ત કરનારી એવી [illegible]દેવીની સેવા સ્વીકારવી જોઇએ).

વળી—

આ વિશ્વમાં કોઇનું પણ એકછત્ર સામ્રાજ્ય હોય, તો તે લોભ રાજાધિરાજનું છે, કેમકે તેનું બળ તો એકેન્દ્રિયાદિ ઉપર પણ ચાલે છે. એના સમર્થનમાં કહેવાનું કે—

" अहो लोभस्य साम्राज्य-मेकच्छत्रं महीतले ।
तरवोऽपि निधिं प्राप्य, पादैः प्रच्छादयन्ति यत् ॥ "

અર્થાત્—અહો ! પૃથ્વીતલમાં લોભનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય છે, કેમકે નિધાનને પ્રાપ્ત કર્યાં બાદ વૃક્ષો પણ તેને પોતાનાં મૂળિયાં વડે ઢાંકી રાખે છે.

* [illegible]

અરે, દ્રવ્યના લોભથી પ્રાણીઓ પોતાનાં પૂર્વ નિધાનોનાં સ્થાનોમાં સર્પ, ગરોળી, ઉંદર ઇત
અધમ પંચેન્દ્રિય જીવો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.[1] વળી આ લોભરૂપી સેતાન તો ભૂત, પિશાચ ઇત્ય
દેવોને પણ સતાવે છે, કેમકે તેઓ લોભને વશ થઇ નિધાન-ભૂમિ ઉપર ફર્યા કરે છે.[2] વળી ઉ
જાતિના દેવોની પણ લોભ દુર્દશા કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

"भूषणोद्यानवाप्यादौ, मूर्च्छितास्त्रिदशा अपि ।
च्युत्वा तत्रैव जायन्ते, पृथ्वीकायादियोनिषु ॥"

અર્થાત્—ઘરેણાં, બાગ, વાવ ઇત્યાદિમાં મોહમુગ્ધ બનેલા દેવો પણ ચ્યવીને[3] તેજ પૃથ્વીકાયાદિક[4] યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લોભના પરાક્રમના સંબંધમાં જેટલું કથન કરવામાં આવે તેટલું થોડું છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

"सब अवगुणको गुण लोभ भयो
तब और अवगुण भयो न भयो"

અર્થાત્ જ્યારે સમસ્ત અવગુણોના ગુણરૂપ લોભ પ્રાપ્ત થયો, તો પછી બીજા અવગુણો હોય કે ન હોય તે સરખુંજ છે.

હવે આપણે પ્રથમ તો તેના પંજામાં સપડાયેલા સાધારણ મનુષ્ય સંબંધી વિચાર કરીએ. આ સંબંધમાં શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ કહ્યું છે કે—

"यद् दुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमतनुक्लेशां कृषिं कुर्वते ।
सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसंचरं
सर्पन्ति प्रधनं धनान्धितधियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥"
—સિન્દૂર-પ્રકર શ્લો॰ ૫૭.

અર્થાત્—ધન મેળવવામાં આંધળા બનેલા એવા મનુષ્યો દુર્ગમ્ય અરણ્યમાં રખડે છે, વિકટ દેશાન્તરમાં ભટકે છે, ઊંડા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, અત્યન્ત ક્લેશકારી ખેતી કરે છે, (મમ્મણ

1 સરખાવો—

"मुक्तारत्नलोभाः स्यु–र्मुग्धाः पंचेन्द्रिया अपि ।
धनलोभेन जायन्ते, निधाने स्वर्णभूमिषु ॥"

2 સરખાવો—

"पिशाचमुद्गलप्रेत–भूतयक्षादयो धनम् ।
स्वकीयं परकीयं वा–ऽप्यधितिष्ठन्ति लोभतः ॥"

3 દેવોના મરણને 'ચ્યવન' કહેવામાં આવે છે.

4 'પૃથ્વીકાયાદિ'થી અત્ર પૃથ્વીકાય, જલ-કાય અને વનસ્પતિ-કાય સમજવા.

5 સરખાવો—

"द्विषेव सर्वपापानां, मिथ्यात्वमिव कर्मणाम् ।
राजयक्ष्मेव रोगाणां, लोभः सर्वांघसां गुरुः ॥"

(૭) સર્પો—આ ઉપાય તે બીજો કોઇ નહિ, પરંતુ તેણે યમરાજના દંડ જેવા ભયંકર અને મોટી ફેણવાળા સર્પો (સાપો) વિકુર્વ્યા. જેમ વૃક્ષને લતા વીંટી લે છે, તેમ આ સર્પોએ નખથી તે મસ્તક સુધી પ્રભુના શરીરને વીંટી લીધું અને તેના શરીરમાં પોતાનાથી બને તેટલી વેદના ઉત્પન્ન કરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી. કિન્તુ આથી પણ સંગમનું કાર્ય સર્યું નહિ, એટલે તેણે 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ આઠમા ઉપસર્ગનો પ્રારંભ કર્યો.

(૮) ઉંદરો—આઠમા ઉપસર્ગ તરીકે તેણે વજ્ર જેવા દાંતવાળા ઉંદરો વિકુર્વ્યા. તેઓએ પ્રભુને કરડવામાં પોતાનું સમસ્ત બળ વાપર્યું. પરંતુ પ્રભુ તો નિશ્ચલ રહ્યા એટલે ક્રોધથી ભૂત જેવો બનેલો એવો **સંગમ** વધારે વધારે ઉપદ્રવ કરવા તૈયાર થયો.

(૯) કુંજર—જેનાં ચરણના ધબકારાથી આખી પૃથ્વી ધ્રુજી ઊઠે એવો અને જેની સૂંઢ આકાશને પણ અડકી શકે તેવો એક મદોન્મત્ત કુંજર (હાથી) વિકુર્વ્યો. આ કુંજર એકદમ દોડતો પ્રભુની પાસે આવ્યો અને તેણે તેમને પોતાની સૂંઢ વડે અદ્ધર ઉપાડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા. આથી પણ જાણે તે ધરાયો ન હોય તેમ તે પોતાના દંતશૂળ ઊંચા રાખીને ઊભો રહ્યો. આમ કરવામાં તેની એ ઇચ્છા હતી કે પ્રભુ નીચે પડે ત્યારે તેને દંતશૂળ વડે ઝીલવા કે જેથી તેની છાતી ચીરાઇ જાય અને તેના દેહનો અંત આવે. આ પ્રમાણે કરવા છતાં પણ પ્રભુ તો પોતાના ધ્યાનમાં મગ્નજ રહ્યા એટલે **સંગમે** વળી કોઇ અન્યજ ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો.

(૧૦) હાથિણી—આ વખતે તેણે હાથિણી વિકુર્વી. આ હાથિણી પ્રભુને દાંત વડે ભેદવા લાગી અને વિષની જેમ પોતાના મદ-જલનું તે તે ભાગ ઉપર સિંચન કરવા લાગી. પરંતુ તેથી પણ પ્રભુ તો ક્ષોભ નહિજ પામ્યા. એટલે **સંગમ** અન્ય ઉપસર્ગ કરવા કટિ-બદ્ધ થયો.

(૧૧) પિશાચ—પ્રજ્વલિત અગ્નિકુંડને પણ લજ્જાસ્પદ કરનારા એવા અનેક જ્વાલાઓથી વ્યાપ્ત મુખવાળો, યમરાજના ગૃહ-સ્તંભ જેવી ભુજાવાળો, તાડ વૃક્ષ જેવી જંઘાવાળો, ચર્મ-વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, અટ્ટાટ્ટહાસ્ય કરતો અને 'કિલ' 'કિલ' શબ્દ કરી કુત્કારા કરતો એવો એક પિશાચ તેણે વિકુર્વ્યો. આ પિશાચ કાતી લઇને પ્રભુની સમીપ દોડી આવ્યો. પરંતુ તે પણ આખરે હારી ગયો, એટલે **સંગમે** એક ભયંકર વ્યાઘ્ર (વાઘ) વિકુર્વ્યો.

(૧૨) વ્યાઘ્ર—પુચ્છ(પૂંછડા)ની છટાના આચ્છોટનથી જાણે પૃથ્વીને ફાડી નાખતો હોય તેવો તે વ્યાઘ્ર વજ્ર જેવી પોતાની દાઢોથી અને ત્રિશૂળના જેવા નખોથી પ્રભુને દુઃખ દેવા લાગ્યો. પરંતુ આખરે તે પણ નિસ્તેજ થઇ ગયો એટલે વળી કોઇક નવીન ઉપસર્ગ કરવા **સંગમ** તૈયાર થયો.

(૧૩) સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા—સંગમ મહાવીર પ્રભુ પાસે તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ રાજાનું રૂપ લઇ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તારો વડીલ બંધુ નંદિવર્ધન મારી ઉપેક્ષા કરે છે તેથી તું આ દીક્ષા-વ્રત મૂકી દઇ મારી સેવા કર. આ પ્રમાણે તેણે ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ તે મગશિળીઆ પત્થર ઉપર થતી જલની વૃષ્ટિની જેમ નિષ્ફળ ગયા. આથી **સંગમ** પ્રભુની માતા ત્રિશલા દેવીનું રૂપ ધારણ કરી વારંવાર વિલાપ કરવા લાગ્યો, પરંતુ

અરણ્યમાં રુદન કરે તો તેની કોણ દરકાર કરે તેમ તે આ કાર્યમાં પણ ફાવ્યો નહિ. અતુજ કોપાયમાન થયો અને તેણે મનુષ્યોની એક છાવણી વિકુર્વી.

(૧૪) રસોઇઓ—આ છાવણીમાં એક રસોઇઓ ભાત રાંધવા તૈયાર થયો. તેને નહિ મળવાથી તેણે પ્રભુનાં ચરણોને ચૂલો કલ્પીને તેના ઉપર ભાતનું ભાજન ચડાવ્યું અને તે ચરણોની વચ્ચે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. પ્રભુએ આવું અઘોર દુઃખ પણ ધૈર્યપૂર્વક સહન અને તેઓ પોતાના ધ્યાનમાં એકતાન રહ્યા. આથી સંગમ ઉલટો ચીડાયો અને તેણે ચંડાળ રૂપ વિકુર્વ્યું.

(૧૫) ચંડાળ—આ ચંડાળે પ્રભુના કંઠમાં, કાનમાં અને ભુજામાં ક્ષુદ્ર પક્ષીઓના પાંજરાં લટકાવ્યાં. આ પક્ષીઓએ ચાંચ અને નખના પ્રહારથી પ્રભુની કાયાને ચાળણીની જેમ અનેક છિદ્રવાળી બનાવી દીધી. પરંતુ તેથી આ યોગીશ્વરને શું! તેઓ તો પોતાના ધ્યાનમાં નિશ્ચળજ રહ્યા. આથી સંગમે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી.

(૧૬) પ્રચંડ પવન—સંગમે પ્રૌઢ વૃક્ષોને પણ તૃણની માફક આકાશમાં ઉછાળતો, ચારે દિશાઓમાં પથરા અને કાંકરાઓનો વરસાદ વરસાવતો અને ચોતરફ ધૂળ ઉડાડતો એવો પવન વિકુર્વ્યો. આ પવન પ્રભુને ઊંચકી ઊંચકીને પટકવા લાગ્યો. પરંતુ ધ્યાનમાં આરૂઢ બનેલા આ યોગીશ્વરને તેની ક્યાં પરવા હતી. આથી સંગમ નૂતન ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો.

(૧૭) વંટોળીઓ—પર્વતોને પણ ભમાડવાને પરિપૂર્ણ પરાક્રમવાળો વંટોળીઓ વિકુર્વીને સંગમ પ્રભુને કુંભારના ચક્રની જેમ ભમાડવા લાગ્યો. પરંતુ પ્રભુનું ચિત્ત ધ્યાનથી ચલિત થયું નહિ. એટલે તેણે નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

(૧૮) કાલ-ચક્ર—સંગમે હજાર ભાર લોઢાથી ઘડેલું, પૃથ્વીનો સંપુટ કરવામાં સહાયક અને તેટલા પ્રમાણવાળું, ઉછળતી જ્વાલાઓથી દશે દિશાઓને વિકરાળ બનાવતું અને કુલ-પર્વતોના પણ ચૂરેચૂરા કરવામાં સમર્થ એવું એક કાલ-ચક્ર વિકુર્વ્યું. ત્યાર પછી રાવણે જેમ કૈલાસ પર્વત ઉપાડ્યો હતો તેમ તેને ઉપાડીને પ્રભુનો પ્રાણ લેવાના ઇરાદાથી તેણે તે તેના ઉપર રચ્યું. આથી પ્ર[illegible]નુ પર્યંત જમીનમાં દટાઇ ગયા, પરંતુ તેમણે પોતાનું ધ્યાન તો ચાલુજ રાખ્યું. આથી સંગમે વિચાર્યું કે અનુકૂળ ઉપસર્ગો કર્યા વિના પ્રભુને ક્ષોભ પમાડવા તે અશક્ય છે.

(૧૯) પ્રભાત—તે દુષ્ટ દેવે અકાલે પ્રભાતની રચના કરી. પરંતુ આ પ્રભુ અજ્ઞાત નહિ હોવાને લીધે તેઓ લગારે ચલાયમાન થયા નહિ. આથી તે દેવે એક નવીન યુક્તિ શોધી કાઢી. આ યુક્તિ-અનુસાર સંગમે એક વિમાન વિકુર્વ્યું અને તેમાં તે દેવનું રૂપ લઇને પ્રભુ પાસે આવ્યો. જાણે પ્રભુના ધૈર્યથી, પરાક્રમથી, તપથી અને તેના ટેકથી પોતે પ્રસન્ન થઇ વરદાન નહિ આપતો હોય તેમ તેણે આચરણ કર્યું. મધુર વચન વડે અનેક વસ્તુઓ અર્પણ કરવાને તે તૈયાર છે એમ કહી તેણે પ્રભુને લોભાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં પણ તેનો પારો સવળો પડ્યો નહિ. આથી તેણે નવીન યુક્તિ અજમાવવા વિચાર કર્યો.

(२०) દિવ્યાંગનાના હાવ-ભાવ—આના પરિણામરૂપે તેણે કંદર્પની સેનારૂપ દેવાંગનાઓને તેમજ તેના વિભ્રમમાં સહાયક છ ઋતુઓને સમકાલે પ્રકટ કરી. આ દેવાંગનાઓએ ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, અંગ-ચેષ્ટા તેમજ ચાટુ વચનો ઇત્યાદિથી પ્રભુને ચલાયમાન કરવા પૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેમાં તેમનું કંઇ વળ્યું નહિ.[1]

---

૧ આ સંબંધમાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં આબેહૂબ ચિત્ર આલેખ્યું છે તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા પ્રકટ કરનારાં તે પદ્યો નીચે મુજબ છેઃ—

" कृतप्रस्तावना मत्त-कोकिलाकलकूजितैः ।
कन्दर्पनाटकनटी, 'वसन्त'श्रीरजृम्भत ॥
मुखवासं सज्जयन्ती, विकसन्नीपरेणुभिः ।
सैरन्ध्रीव दिग्वधूनां, 'ग्रीष्म'लक्ष्मीरजृम्भत ॥
राज्याभिषेकं कामस्य, मंगल्यतिलकानिव ।
सर्वाङ्गं केतकव्याजात्, कुर्वती 'प्रावृडा'गमी ॥
शरद्घनघनीभूय, मदनीलोत्पलच्छलात् ।
स्वसम्पदमिवोद्दामां, दर्शयन्ती शुशुभे 'शरद्' ॥
जयप्रशस्तिं कामस्य, श्वेताक्षरसहोदरैः ।
'हेमन्त'श्रीर्लिलेखेव, प्रत्यग्रैः कुन्दकुड्मलैः ॥
गणिकेवोपजीवन्ती, हेमन्तसुरभीसमम् ।
कुन्दैश्च सिन्दुवारैश्च, 'शिशिर'श्रीरचीयत ॥
एवमुज्जृम्भमाणेषु, सममेवर्तुषु क्षणात् ।
पीनस्तनपताकिन्यः, प्रादुरासन् सुराङ्गनाः ॥
संगीतमभिगीताग्र्यः, पुरो भगवतस्ततः ।
ताः प्रचक्रमिरे चैनं, सन्नाहमिव मान्मथम् ॥
[illegible]मूर्च्छनासत्यं, गान्धारग्रामबन्धुरम् ।
काभिर्मधुरगीयन्त, जातयः शुद्धपेतयः ॥
[illegible]र्घनवधातुभिः ।
[illegible], काचित् सकलनिष्कलाम् ॥
[illegible]र्निस्वनान् ।
काश्चित्[illegible]पानपि ॥
[illegible], विविधकरणोद्भटम् ।
[illegible]नीभुः ॥
[illegible], वत्प्रस्फुटितकुण्डा ।
[illegible], दोर्मूलं [illegible] ॥
[illegible] काश्चित् मुहुर्मुहुः ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
काश्चित् [illegible] ॥
[illegible] मुहुः ।
[illegible] निर्भरे ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

આ પ્રમાણે સંગમે એક રાત્રિમાં પ્રભુને વીસ ઉપસર્ગો કર્યા, પરંતુ તેમાં તે તલમાત્ર ફાવ્યો નહિ; તો પણ તે નિરાશ ન થયો, પરંતુ તેણે પ્રભુના ઉપર ઉપસર્ગોની વૃષ્ટિ વરસાવવી ચાલૂજ રાખી. એકંદર રીતે છ મહિના સુધી તેણે અનેક ઉપસર્ગો કર્યા; પરંતુ પ્રભુ તો પોતાના સન્માર્ગથી સ્વલ્પાંશે પણ પતિત થયા નહિ. આથી ઉપસર્ગ કરવાનું માંડી વાળીને તે દેવલોકમાં જવા તૈયાર થયો. પોતાના કદા શત્રુની આ દશા જોઇને પ્રભુને ગુસ્સો ન ચડતાં તેના તરફ ઉલટી દયા ઉત્પન્ન થઇ અને તેમનાં નેત્રમાં અશ્રુ આવ્યાં. આ વાત શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત 'સકલાર્હત્' ઉપરથી જોઇ શકાય છે, કેમકે તેના ૨૧મા પદ્યમાં કહ્યું છે કે—

"कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयोः ।
ईषद्बाष्पार्द्रयोर्भद्रं, श्री'वीर'जिननेत्रयोः ॥"

સંગમ તો દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ તેને આવતો જોઇ જેણે તેની અત્યાર સુધી ઉપેક્ષા કરી હતી એવો તેનો સ્વામી ઇન્દ્ર તો ક્રોધાતુર બની ગયો. તેણે આ સંગમ દેવનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને દેવલોકમાંથી કાઢી મૂક્યો, એટલે તે મેરૂની ચૂલિકા ઉપર જઇ રહ્યો.

* * * * *

भगवानपूर्वदीपोऽस्तीत्याह–

निःस्नेह ! निर्दश ! निरञ्जन ! निःस्वभाव !
निष्कृष्णवर्त्म ! निरमत्र ! निरङ्कुशेश ! ।
नित्यद्युते ! गतसमीरसमीरणात्र
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

टीका

हे नाथ !–हे स्वामिन् ! अत्र त्वं अपरो दीपोऽसि। दीपयति–वस्तुजातमिति दीपः । किमपरत्वमिति संबोधनगर्भितविशेषणैर्विलक्षणत्वमाह–हे ईश ! हे निःस्नेह ! निर्गतः स्नेहाद् यः स

जगमश्वापरेकेन, वक्षः पीनोन्नतस्तनम् ।
प्रभिर् रोचयामास, काचिद् रुचिरलोचना ॥
यदि त्वं वीतरागोऽसि, रागं तव तनोषि किम् ! ।
शरीरनिरपेक्षश्चेद्, तस्मै यशोऽपि किं न नः ! ॥
दयालुरपि नाऽसि त्वं, तरसा निजमायुधात् ।
अकाण्डकाहर्ष्टकोदण्ड-दस्मान् न त्रायसे कथम् ! ॥
उपेक्षसे कौतुकेन, यदि नः प्रेमलालसाः ।
किञ्चिन्मात्रं हि तत् युक्तं, मरणान्तं न युज्यते ॥
स्वामिन् ! कठिनतां मुञ्च, पूरयास्मन्मनोरथान् ।
प्रार्थनाविमुखो मा भूः, काश्चिदित्यूचिरे चिरम् ॥
एवं गीतातोद्यनृत्त-विकारैराङ्गिकैरपि ।
नाद्रिभिव सुरस्त्रीणां, न चुक्षोभ जगद्गुरुः ॥

—प० १०, स० ४, श्लो० २५८–२८०

निःस्नेहत्वसंबोधनं हे निःस्नेह!। "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (कात्यायनवार्तिके वार्तिकम्) इति समासः। अन्यो दीपः सस्नेहो भवति। हे निर्दश! निष्क्रान्तो दशाया इति निर्दशस्तत्संबोधने हे निर्दश!। "अवस्था तु दशा स्थितिः" इति हैमः (का० ६, श्लो० १३)। अन्यः सदशो-वर्तिसहितः। हे निरञ्जन! अन्यस्तु साञ्जनः। हे निःश्यामक!-निर्धूमक! अन्यस्तु सधूमकः। इत्यस्य-मलिनमार्गात्स्मात् कृष्णवर्त्मनो निष्क्रान्तो निष्कृष्णवर्त्मा, 'दहनः' (मा० श्लो० ५२३) इति हेमचन्द्रे हे निष्कृष्णवर्त्मन्! अन्यः कृष्णवर्त्मात् सकृष्णवर्त्मा। हे निस्तैल!-स्नेहवर्जित! अन्यस्तैलसहितः। हे निरङ्कुश! अन्यस्तु साङ्कुशः। हे निरवद्य! अन्यस्त्ववद्यः। हे मरुदचलितचलन! मरुतां मर्मीरेण-वायुना समीरणं-कम्पनं यस्य तत् संबोधने, अन्यो वायुकम्पमानशिखो भवेत्। अत एव विपरीतविशेषणैरत्र लोके त्वं जगति प्रकाशो यस्य स जगत्प्रकाशः, अन्यस्तु एकदेशप्रकाशो भवतीति समासः-अधिक इत्यर्थः॥ १६॥

अन्वयः

(हे) नाथ! निःस्नेह! निर्दश! निरञ्जन! निःश्यामक! निष्कृष्णवर्त्मन्! निस्तैल! निरङ्कुश! निरवद्य! मरुदचलितचलन! त्वं जगत्प्रकाशः अपरः दीपः असि।

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની અપૂર્વ દીપકતા—

" હે પ્રભુ ! હે રાગ (અને દ્વેષ)થી રહિત (ચોવીસમા જિનેશ્વર) ! અવિદ્યમા
દશા જેને વિષે એવા હે (નન્દિવર્ધનના બાંધવ) ! હે (કર્મરૂપી) લેપથી રહિત (મહાવ
હે નિષ્કાંચન (વર્ધમાન) ! હે મલિન માર્ગથી બહાર નીકળી ગયેલા એવા (સિદ્ધાર્થ-સુ
હે પાત્ર-રહિત (અર્થાત્ હસ્તરૂપી પાત્ર વડે ભોજન કરનારા મહેશ્વર) ! (હે પરતન્ત્રતારૂ
અંકુશથી મુક્ત (યશોદા-પતિ) ! (હે ત્રૈલોક્યના) સ્વામી ! સ્થાયી છે (કેવલજ્ઞાનરૂપી) પ્રક
જેનો એવા હે (ગૌતમાદિક ગણધરોના ગુરૂ) ! જીત્યું રહ્યું છે (ક્રોધાદિ રૂપ) પવન વડે કમ્
જેનું એવા હે (યોગીશ્વર) ! તું આ દુનિયામાં (સમસ્ત) જગત્‌ને વિષે પ્રકાશ (પડે) છે એ
એવો અપૂર્વ દીપક છે."—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોક-સમીક્ષા—

આ શ્લોક ભક્તામરની પાદ-પૂર્તિનુંજ કામ કરે છે તેમ નથી, પરંતુ સાથે સાથે તેના
તે શ્લોકગત ભાવાર્થના પ્રદ્યોતનનું પણ કામ કરે છે.

આ શ્લોકમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે પ્રભુને (લૌકિક) દીપકની ઉપમા ઘટતી નથી
કેમકે લૌકિક દીપક તો ધૂમ્ર (ધૂમાડો), દશા (વાટ) અને સ્નેહ (તેલ)થી યુક્ત હોય
છે, જ્યારે પ્રભુરૂપ દીપકમાં તો દ્વેષરૂપી ધૂમ્રનો, કામરૂપી દશાનો અને રાગરૂપી સ્નેહનો અભાવ
છે. વળી લૌકિક દીપક કાજલસહિત હોય છે, જ્યારે પ્રભુ તો કર્મરૂપી અંજન (કાજલ)થી
સર્વથા મુક્ત છે. વિશેષમાં લૌકિક દીપક તો પવનથી બૂઝાઇ જાય છે, જ્યારે પ્રભુનો જ્ઞાન-દીપક
ગમે તેવા પ્રચંડ (વાદીરૂપ) પવનથી પણ પરાભૂત થતો નથી. તેમજ વળી લૌકિક દીપકનો
પ્રકાશ પણ અનિત્ય તેમજ થોડા સ્થલમાં વ્યાપીને રહે છે, જ્યારે પ્રભુના જ્ઞાન-દીપકનો પ્રકાશ
તો સદાને માટે તેમજ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે.

વિશેષમાં આ શ્લોકમાં નિર્દેશ, નિઃસ્વભાવ અને નિરમત્ર એ વિશેષણો પ્રભુને ઉદ્દેશીને વાપરવામાં
આવ્યાં છે તે પણ સાર્થક છે. કેમકે હર્ષ, શોક વિગેરેનાં અનેક કારણો પ્રાપ્ત થવાં છતાં પણ જેની
અવસ્થા એકજ સરખી રહે અર્થાત્ જે આત્મ-સ્વભાવમાંજ રમણ કર્યા કરે તે નિર્દશ કહેવાય છે
અને ધન્યવાદ પણ તેવાજ પુરૂષને ઘટે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" सम्पदि यस्य न हर्षो, विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं, जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ "—અજ્ઞાત

વળી પ્રભુ નિઃસ્વભાવ અર્થાત્ અકિંચન છે એ તો દેખીતું છે; કેમકે રાજ્ય-સમૃદ્ધિનો પણ પરિહાર
ત્યાગ કરીને તો તેઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. વળી તેઓ નિરમત્ર છે અર્થાત્ પાત્ર-રહિત છે એ
વાત પણ સત્ય છે, કારણ કે આહાર યોગ્ય વસ્તુઓ તેઓ હસ્તરૂપ પાત્રમાં ...
કે કાષ્ઠાદિક પાત્રમાં.

अथ सूर्यादप्यतिशयवान् भगवानित्याह–

विस्तारको निजगवां तमसः प्रहर्ता
मार्गस्य दर्शक इहासि च सूर्य एव ।
स्थाने च दुर्दिनहतेः करणाद् विजाने
सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

टीका

हे जिन ! इह–अस्मिन् लोके त्वमेव सूर्योऽसि । विशेष्यसंगत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । त्वदन्यस्तादृक् सूर्यो नास्तीत्यर्थः । हेतुगर्भितविशेषणान्याह–किंभूतस्त्वं सूर्यश्च ? निजगवां–स्ववाणीनां स्वकिरणानां च विस्तारकः । पुनः तमसः–अज्ञानस्यान्धकारस्य च प्रहर्ता । पुनर्मार्गस्य दर्शकः, सन्मार्गप्रकाशकत्वात् त्वं सूर्य एवासि, तत् स्थाने युक्तम् । 'स्थाने' इति योग्यतार्थेऽव्ययम् । हे मुनीन्द्र ! अहं तु विजाने–विज्ञानतया वितर्के–असि त्वं सूर्यातिशायिमहिमा–सूर्यादतिशायी महिमा-माहात्म्यं यस्य स सूर्यातिशायिमहिमा । कस्मात् ? 'दुर्दिनहतेः करणात्' दुर्-दुष्टं दिनं-दुर्दिनं तस्य हननं-हतिस्तस्याः करणात् । सूर्यपक्षे दुर्दिनं–मेघजं तमः तद्धन्तुं सूर्यो न शक्नोतीति सूर्यादपि भगवानधिक इति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १७ ॥

अन्वयः

इह निज-गवां विस्तारकः, तमसः च प्रहर्ता, मार्गस्य दर्शकः (त्वं) एव सूर्यः असि, (तत्) स्थाने। दुर्दिन-हतेः करणात् च विजाने—(हे) मुनि-इन्द्र ! (त्वं) लोके सूर्य-अतिशायिन्-महिमा असि।

શબ્દાર્થ

विस्तारकः (मू० विस्तारक)=ફેલાવ કરનાર.
निज=પોતાની.
गो=(१) વાણી; (२) કિરણ.
निजगवां=નિજ વાણીના (અથવા કિરણોના).
तमसः (मू० तमस्)=(१) અજ્ઞાનના; (२) અંધકારના.
प्रहर्ता (मू० प्रहर्तृ)=હણનાર, નાશ કરનાર.
मार्गस्य (मू० मार्ग)=રસ્તાના.
दर्शकः (मू० दर्शक)=બતાવનાર.
इह=અહિંઆં.
असि (धा० अस्)=છે.
च=અને.
सूर्यः (मू० सूर्य)=સૂર્ય, રવિ, સૂરજ.
एव=જ.
स्थाने=યોગ્યતાવાચક અવ્યય.
दुर्दिन=(१) ખરાબ દિવસ; (२) મેઘથી છવાયેલ અંધકાર.
हति=નાશ.
दुर्दिनहतेः=દુર્દિનના નાશના.
करणात् (मू० करण)=કરવાથી.
विजाने (धा० ज्ञा)=હું વિતર્ક કરું છું.
सूर्य=રવિ.
अतिशायिन्=અધિક.
महिमन्=મહિમા, માહાત્મ્ય.
सूर्यातिशायिमहिमा=સૂર્યથી અધિક છે મહિમા જેનો એવો.
मुनि=સાધુ.
इन्द्र=મુખ્ય.
मुनीन्द्र !=હે મુનિઓમાં મુખ્ય !
लोके (मू० लोक)=જગતને વિષે.

१ अत्र " लोकम्पृणस्य " (सिद्ध० ७।१।१०५) इत्यनेन [illegible], [illegible] विशेषण-विशेष्ययोः [illegible] " विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च " (सिद्ध० ३।१।९६) इत्यनेन [illegible], [illegible] समासोऽयम् ।

શ્લોકાર્થ

સૂર્ય કરતાં પણ પ્રભુનો અધિક મહિમા—

"(હે જગદીશ !) પોતાની વાણીરૂપી કિરણોનો વિસ્તાર કરનારો, અજ્ઞાનરૂપી અંધક
વિનાશ કરનારો, સન્માર્ગનો પ્રદર્શક એવો તું જ આ જગતને વિષે સૂર્ય છે, તે (વાત) યોગ્
(પરંતુ) તું (તો) દુર્દિનનો નાશ કરનારો હોવાને લીધે, હું એમ તર્ક કરું છું કે હે મુનીશ
તું લોકને વિષે સૂર્ય કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો છે."—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પ્રભુની સૂર્યની સાથે સરખામણી—

પ્રભુના જ્ઞાનનો અપૂર્વ પ્રકાશ જોઇને કોઇક લૌકિક પદાર્થના પ્રકાશ સાથે બને તે
તેની તુલના કરવા પ્રથમ તો કવિરાજે પ્રભુને દીપકની ઉપમા આપી; પરંતુ જ્યારે
તે તેને વાસ્તવિક લાગી નહિ, ત્યારે તે તેમને સૂર્યની સાથે સરખાવવા લલચાયા છે.
આ શ્લોકના પ્રાથમિક ચરણોમાં તો સૂર્ય તેમજ પ્રભુની સામ્યતા કંઇક અંશે સચવાઇ પણ રહે
છે, કેમકે જેમ પ્રભુ વાણીનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સૂર્ય પણ દશે દિશામાં પોતાનાં કિરણોનો પ્રચાર
કરે છે; વળી જેમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તેમ સૂર્ય અંધકારનો વિનાશ કરે છે; તેમજ વળી પ્રભુ
જેમ સદુપદેશ આપી સન્માર્ગનું ભાન કરાવે છે, તેમ સૂર્ય પણ રાત્રિએ ભૂલા પડેલાને રસ્તો
બતાવે છે. પરંતુ અંતિમ ચરણોમાં તો પ્રભુને સૂર્યની ઉપમા આપવી પણ વ્યર્થ છે એમ સિદ્ધ
કરવામાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં ગગન મેઘ વડે પૂર્ણ આચ્છાદિત
થયેલું હોય, અર્થાત્ અતિશય કાળું વાદળું ચઢી આવ્યું હોય અને હાથોહાથ પણ સૂઝે નહિ એવું
ઘોર અંધારું થઇ રહ્યું હોય તે વખતે સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, એટલે કે આવી વખતે સૂર્ય હાર
ખાઇ જાય છે. પરંતુ કેવલજ્ઞાની પ્રભુનો પ્રકાશ તો કોઇ પણ કાળે ઓછો થતોજ નથી. વિશેષમાં
શ્રીમાનતુંગસૂરિના કથન મુજબ સૂર્યને તો રાહુ ગળી પણ જાય છે, તેનું ગ્રહણ પણ થાય છે,
અને તેનો અસ્ત પણ થાય છે તેમજ તેનો પ્રકાશ પણ એકી સાથે ત્રણે ભુવનનોને પ્રકાશિત કરવા
અસમર્થ છે; જ્યારે પ્રભુ તો પાપરૂપી રાહુ વડે પરાભવ પામતા નથી, વળી કદાપિ તેનો અસ્ત
થતો નથી, તેમજ ત્રણે કાળના અને ત્રણે ભુવનના સમસ્ત પદાર્થ ઉપર સમકાલે પ્રકાશ પાડવા તે
સર્વથા સમર્થ છે.

વ્યતિરેક અલંકાર—

આ શ્લોક 'વ્યતિરેક' અલંકારથી વિભૂષિત છે. આ અલંકારનું લક્ષણ શ્રીહેમચન્દ્ર-
સૂરિએ 'કાવ્યાનુશાસન'ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

"उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं व्यतिरेकः"

अथ चन्द्रादपि त्वयशोऽधिकमित्याह—

प्रह्लादकृत् कुवलयस्य कलानिधानं
पूर्णश्रियं च विदधच्च यशस्त्वदीयम् ।

वर्वर्ति लोकबहुकोकसुखंकरत्वाद्
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

टीका

हे जिन ! तवेदं त्वदीयं यशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बं वर्वर्ति-अतिशयेन वर्तते । किंविशिष्टं शशाङ्कबिम्बं ? कुवलयस्य प्रह्लादकृत्-प्रमोदकारि, यशस्तु कुवलयस्य-भूवलयस्य प्रह्लादकृत् । कलानिधानं द्वयोस्तुल्यविशेषणम् । पुनः किं कुर्वत् ? पूर्णश्रियं विदधत्, द्वयमपि तुल्यं, विशेषणैस्तुल्यत्वात् । यशसः किमपूर्वत्वं ? तत्र हेतुमाह—लोका एव बहवः कोकाः—चक्रवाकास्तेषां सुखंकरत्वात् । भगवद्यशः श्रुत्वा लोकाः कोका इव सुखं प्राप्नुवन्ति । अत एव त्वदीययशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बमिति तात्पर्यार्थः । पुनः किंभूतं तत् (यशः) ? जगत् विद्योतयत्-विश्वं विशेषेण द्योतयत् ॥१८॥

अन्वयः

(हे जिन-राज !) त्वदीयं जगत् विद्योतयत्, कुवलयस्य प्रह्लाद-कृत्, कला-निधानं च पूर्ण-श्रियं च विदधत् यशः बहु-लोक-कोक-सुखंकरत्वात् अ-पूर्व-शशाङ्क-बिम्बं वर्वर्ति ।

શબ્દાર્થ

प्रह्लाद=આનંદ.
कृत्=કરનાર.
प्रह्लादकृत्=આનંદ આપનાર.
कुवलयस्य (मू० कुवलय)=(१) ચન્દ્રવિકાસી કમળના; (२) ભૂમંડળના.
कला=કળા.
निधान=ભંડાર.
कलानिधानं=કળાના ભંડાર.
पूर्ण=પરિપૂર્ણ.
श्री=(१) લક્ષ્મી; (२) શોભા.
पूर्णश्रियं=(१) સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને; (२) સમસ્ત શોભાને.
च=અને.
विदधत् (धा० धा)=ધારણ કરનારા.
यशः (मू० यशस्)=કીર્તિ.
त्वदीयं (मू० त्वदीय)=તારી.
वर्वर्ति (धा० वृत्)=અત્યંત વર્તે છે.
लोक=મનુષ્ય.
बहु=ઘણા.
कोक=ચક્રવાક.
सुखंकर=સુખ કરનારા.
लोकबहुकोकसुखंकरत्वात्=મનુષ્યોરૂપી ઘણા ચક્રવાકોને સુખ કરનારા હોવાને લીધે.
विद्योतयत् (धा० द्युत्)=વિશેષતઃ પ્રકાશિત કરતું.
जगत्=દુનિયા.
अपूर्व=અસાધારણ, અલૌકિક.
शश=મૃગ, હરણ.
अङ्क=લાંછન.
शशाङ्क=મૃગનું લાંછન છે જેને તે, ચન્દ્ર.
बिम्ब=બિંબ.
शशाङ्कबिम्बं=ચન્દ્રનું બિંબ.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના યશશ્ચન્દ્રની અપૂર્વતા—

"(હે જિનેશ્વર !) જગત્‌ના ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનારો, ભૂમંડળ (વાસી પ્રાણીઓ)-ને આનંદ આપનારો, કળાનો ભંડાર એવો તેમજ સંપૂર્ણ શોભાને ધારણ કરનારો એવો તારો યશ (રૂપી ચન્દ્ર) ચન્દ્ર-વિકાસી કમળને આનંદ ઉપજાવનારા, કળાના નિધિરૂપ એવા તેમજ સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા એવા (લૌકિક) ચન્દ્ર કરતાં અનેક જનરૂપી ચક્રવાકને સુખકારી હોવાને લીધે અત્યંત વર્તે છે."—૧૮

[1] ચન્દ્રોદય થતાં ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને વિરહ દશા અનુભવવી પડે છે.

भगवता (यत्) सांवत्सरिकं दानं दत्तं तदाह–

यद् देहिनां जिनवराब्दिकभूरिदानै–
र्दौःस्थ्यं हृतं हि भवता किमु तत्र चित्रम् ? ।
दुर्भिक्षकष्टदलनात् क्रियते सदौप–
कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ॥ १९ ॥

टीका

हे जिनवर ! भवता-त्वया आब्दिकभूरिदानैः–वार्षिकस्वर्णदानैर्यद् देहिनां–प्राणिनां दौःस्थ्यं–दारिद्र्यं हृतम् । हीति निश्चितम् । तत्र चित्रं किमु ?—तत्र चित्रम्-आश्चर्यं (किम्), न किमपीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—जलभारनम्रैर्जलधरैः–मेघैः सत्–समीचीनं उपकारस्य भाव औपकार्यं कियत् (क्रियते–विधीयते) का संख्या यस्य तत् कियत्, बहुतरमित्यर्थः । कस्मात् ? दुर्भिक्षकष्टदलनात्–सुभिक्षकरणात् ॥ १९ ॥

अन्वयः

(हे) जिन-वर ! यद् भवता आब्दिक-भूरि-दानैः देहिनां दौःस्थ्यं हि हृतं, तत्र किमु चित्रम् ? जल-भार-नम्रैः जलधरैः दुर्भिक्ष-कष्ट-दलनात् कियत् सत्-औपकार्यं क्रियते ? ।

शब्दार्थ

यद्=जे.
देहिनां (मू॰ देहिन्)=प्राणीओनी.
जिनवर !=हे जिनोने विषे श्रेष्ठ !
आब्दिक=वार्षिक, वर्ष-पर्यंतना.
भूरि=सुवर्ण.
दान=दान, अर्पण.
आब्दिकभूरिदानैः=वर्ष पर्यंत सुवर्णनां दानो वडे.
दौःस्थ्यं (मू॰ दौःस्थ्य) दुर्दशा, दरिद्रता.
हृतं (मू॰ हृत)=नष्ट थई.
हि=निश्चयवाचक अव्यय.
भवता (मू॰ भवत्)=आप वडे.
किमु=प्रश्नार्थक अव्यय.
तत्र=तेमां.
चित्रम्=आश्चर्यवाचक अव्यय.
दुर्भिक्ष=दुकाळ.
कष्ट=संकट, दुःख.
दलन=विनाश.
दुर्भिक्षकष्टदलनात्=दुकाळनुं दुःख दळी नाखनार होवाने लीधे.
क्रियते (धा॰ कृ)=कराय छे.
सत्=साची.
औपकार्य=उपकारता.
सदौपकार्यं=साची उपकारता.
कियत्=केटली बधी.
जलधरैः (मू॰ जलधर)=मेघो वडे.
जल=पाणी.
भार=बोजो.
नम्र=नमी पडेला.
जलभारनम्रैः=पाणीना बोजा वडे नमेला.

श्लोकार्थ

[…] दीधेलुं सांवत्सरिक दान—

" हे जिनेश्वर ! जे आपे (एक) वर्ष पर्यंत सुवर्णनां दानो दईने प्राणीओनी दरिद्रताने[…], तेमां शुं आश्चर्य छे ? (केमके) जळना भार वडे नम्र बनेला एवा मेघो द्वारा दुकाळनुं दलन थवाने लीधे केटलो (बधो) साचो उपकार कराय छे ?"—१९

वर्वर्ति लोकबहुकोकसुखंकरत्वाद्
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

टीका

हे जिन ! तवेदं त्वदीयं यशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बं वर्वर्ति-अतिशयेन वर्तते । किंविशिष्टं शशाङ्कबिम्बं ? कुवलयस्य प्रह्लादकृत्-प्रमोदकारि, यशस्तु कुवलयस्य-भूवलयस्य प्रह्लादकृत् । कलानिधानं द्वयोस्तुल्यविशेषणम् । पुनः किं कुर्वत् ? पूर्णश्रियं विदधत्, द्वयमपि तुल्यं, विशेषणैस्तुल्यत्वात् । यशसः किमपूर्वत्वं ? तत्र हेतुमाह-लोका एव बहवः कोकाः-चक्रवाकास्तेषां सुखंकरत्वात् । भगवद्यशः श्रुत्वा लोकाः कोका इव सुखं प्राप्नुवन्ति । अत एव त्वदीययशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बमिति तात्पर्यार्थः । पुनः किंभूतं तत् (यशः) ? जगत् विद्योतयत्-विश्वं विशेषेण द्योतयत् ॥१८॥

अन्वयः

(हे जिन-राज !) त्वदीयं जगत् विद्योतयत्, कुवलयस्य प्रह्लाद-कृत्, कला-निधानं च पूर्ण-श्रियं च विदधत् यशः बहु-लोक-कोक-सुखंकरत्वात् अ-पूर्व-शशाङ्क-बिम्बं वर्वर्ति ।

શબ્દાર્થ

प्रह्लाद=આનંદ.
कृत्=કરનાર.
प्रह्लादकृत्=આનંદ આપનાર.
कुवलयस्य (मू० कुवलय)=(૧) ચન્દ્રવિકાસી કમલના; (૨) ભૂમંડળના.
कला=કળા.
निधान=ભંડાર.
कलानिधानं=કળાના ભંડાર.
पूर्ण=પરિપૂર્ણ.
श्री=(૧) લક્ષ્મી; (૨) શોભા.
पूर्णश्रियं=(૧) સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને; (૨) સમસ્ત શોભાને.
च=અને.
विदधत् (धा० धा)=ધારણ કરનારા.
यशः (मू० यशस्)=કીર્તિ.
त्वदीयं (मू० त्वदीय)=તારી.
वर्वर्ति (धा० वृत्)=અત્યંત વર્તે છે.
लोक=મનુષ્ય.
बहु=ઘણા.
कोक=ચક્રવાક.
सुखंकर=સુખ કરનારા.
लोकबहुकोकसुखंकरत्वात्=મનુષ્યોરૂપી ઘણા ચક્રવાકોને સુખ કરનારા હોવાને લીધે.
विद्योतयत् (धा० द्युत्)=વિશેષતઃ પ્રકાશિત કરતું.
जगत्=દુનિયા.
अपूर्व=અસાધારણ, અલૌકિક.
शश=મૃગ, હરણ.
अङ्क=લાંછન.
शशाङ्क=મૃગનું લાંછન છે જેને તે, ચન્દ્ર.
बिम्ब=બિંબ.
शशाङ्कबिम्बं=ચન્દ્રનું બિંબ.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના યશશ્ચન્દ્રની અપૂર્વતા—

"(હે જિનેશ્વર !) જગત્‌ના ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનારો, ભૂમંડળ (વાસી પ્રાણીઓ)-ને આનંદ આપનારો, કળાનો ભંડાર એવો તેમજ સંપૂર્ણ શોભાને ધારણ કરનારો એવો તારો યશ (રૂપી ચન્દ્ર) ચન્દ્ર-વિકાસી કમલને આનંદ ઉપજાવનારા, કલાના નિધિરૂપ એવા તેમજ સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા એવા (લૌકિક) ચન્દ્ર કરતાં અનેક જનરૂપી ચક્રવાકને સુખકારી હોવાને લીધે અત્યંત વર્તે છે."—૧૮

૧ ચન્દ્રોદય થતાં ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને વિયોગ દશા અનુભવવી પડે છે.

वीरभक्तामर

भगवता (यद्) सांवत्सरिकं दानं दत्तं तदाह–

यद् देहिनां जिनवराब्दिकभूरिदानै–
दौंःस्थ्यं हृतं हि भवता किमु तत्र चित्रम् ? ।
दुर्भिक्षकष्टदलनात् क्रियते सदौप–
कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ॥ १९ ॥

टीका

हे जिनवर ! भवता-त्वया आब्दिकभूरिदानैः–वार्षिकस्वर्णदानैर्यद् देहिनां–प्राणिनां दौःस्थ्यं-
यं हृतम् । हीति निश्चितम् । तत्र चित्रं किमु ?—तत्र चित्रम्-आश्चर्यं (किम्), न किमपी-
...। दृष्टान्तमाह—जलभारनम्रैर्जलधरैः–मेघैः सत्-समीचीनं उपकारस्य भाव औपकार्यं कियत्
(क्रियते–विधीयते) का संख्या यस्य तत् कियत्, बहुतरमित्यर्थः । कस्मात् ? दुर्भिक्षकष्टदलनात्–
दुर्भिक्षकरणात् ॥ १९ ॥

अन्वयः

(हे) जिन-वर ! यद् भवता आब्दिक-भूरि-दानैः देहिनां दौःस्थ्यं हि हृतं, तत्र किमु चित्रम् ?
जल-भार-नम्रैः जलधरैः दुर्भिक्ष-कष्ट-दलनात् कियत् सत्-औपकार्यं क्रियते ? ।

શબ્દાર્થ

यद्=જે.
देहिनां (मू॰ देहिन्)=પ્રાણીઓની.
जिनवर !=હે જિનોને વિષે શ્રેષ્ઠ !
आब्दिक=વાર્ષિક, વર્ષ-પર્યંતના.
भूरि=સુવર્ણ.
दान=દાન, અર્પણ.
आब्दिकभूरिदानैः=વર્ષ પર્યંત સુવર્ણનાં દાનો વડે.
दौःस्थ्यं (मू॰ दौःस्थ्य) દુર્દશા, દરિદ્રતા.
हृतं (मू॰ हृत)=નષ્ટ થયું.
हि=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
भवता (मू॰ भवत्)=આપ વડે.
किमु=પ્રશ્નાર્થક અવ્યય.
तत्र=તેમાં.
चित्रं=આશ્ચર્યવાચક અવ્યય.

दुर्भिक्ष=દુકાળ.
कष्ट=સંકટ, દુઃખ.
दलन=વિનાશ.
दुर्भिक्षकष्टदलनात्=દુકાળનું દુઃખ [illegible] નાખનાર હોવાને લીધે
क्रियते (धा॰ कृ)=કરાય છે.
सत्=સાચી.
औपकार्यं=ઉપકારતા.
सदौपकार्यं=સાચી ઉપકારતા.
कियत्=કેટલી બધી.
जलधरैः (मू॰ जलधर)=મેઘો વડે.
जल=પાણી.
भार=બોજો.
नम्र=નમી પડેલા.
जलभारनम्रैः=પાણીના બોજા વડે નમેલા.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુએ દીધેલું સાંવત્સરિક દાન—

"હે જિનેશ્વર ! જે આપે (એક) વર્ષ પર્યંત સુવર્ણનાં દાનો દઈને પ્રાણીઓની દરિદ્રતાનો નાશ કર્યો, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ! (કેમકે) જલના ભાર વડે નમ્ર બનેલા એવા મેઘો દ્વારા દુકાળના દુઃખનું દલન થવાને લીધે કેટલો (બધો) સાચો ઉપકાર કરાય છે !"—૧૯

वर्वर्ति लोकबहुकोकसुखंकरत्वाद्
विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

टीका

हे जिन ! तवेदं त्वदीयं यशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बं वर्वर्ति-अतिशयेन वर्तते । किंविशिष्टं यशःशशाङ्कबिम्बं ? कुवलयस्य प्रह्लादकृत्-प्रमोदकारि, यशस्तु कुवलयस्य-भूवलयस्य प्रह्लादकृत् । कलानिधानं द्वयोस्तुल्यविशेषणम् । पुनः किं कुर्वत् ? पूर्णश्रियं विदधत्, द्वयमपि तुल्यं, विशेषणतुल्यत्वात् । यशसः किमपूर्वत्वं ? तत्र हेतुमाह–लोका एव बहवः कोकाः–चक्रवाकास्तेषां सुखंकरत्वात् । भगवद्यशः श्रुत्वा लोकाः कोका इव सुखं प्राप्नुवन्ति । अत एव त्वदीययशोऽपूर्वशशाङ्कबिम्बमिति तात्पर्यार्थः । पुनः किंभूतं तत् (यशः) ? जगत् विद्योतयत्-विश्वं विशेषेण द्योतयत् ॥१८॥

अन्वयः

(हे जिन-राज !) त्वदीयं जगत् विद्योतयत्, कुवलयस्य प्रह्लाद-कृत्, कला-निधानं च पूर्ण-श्रियं च विदधत् यशः बहु-लोक-कोक-सुखंकरत्वात् अ-पूर्व-शशाङ्क-बिम्बं वर्वर्ति ।

शब्दार्थ

प्रह्लाद-आनंद.
[illegible]
प्रह्लादकृत् [illegible]
कुवलयस्य (मू० कुवलय) (१) [illegible] (२) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
पूर्ण-[illegible]
[illegible]
[illegible] (२) [illegible]
[illegible]
विदधत् ([illegible]
यशः (मू० यशस्) [illegible]
[illegible]

वर्वर्ति (धा० वृत्)-अत्यंत वर्ते छे.
लोक=मनुष्य.
बहु=घणा.
कोक=चक्रवाक.
सुखंकर=सुख करनारा.
लोकबहुकोकसुखंकरत्वात्=मनुष्योरूपी घणा चक्रवाकोने सुख करनारा होवाने लीधे.
विद्योतयत् (धा० द्युत्)-विशेषतः प्रकाशित करतुं.
जगत्=दुनिया.
अपूर्व=असाधारण, अलौकिक.
शश=मृग, हरण.
अङ्क=चिह्न.
शशाङ्क=मृगनुं चिह्न छे जेने ते, चन्द्र.
बिम्ब=बिंब.
शशाङ्कबिम्ब=चन्द्रनुं बिंब.

श्लोकार्थ

[illegible]—

[illegible]

[illegible]

શબ્દાર્થ

यादृक्=જેવું.
सुखं (मू० सुख)=સુખ.
भवति (धा० भू)=થાય છે.
ते (मू० युष्मद्)=તારું.
चरणे (मू० चरण)=પાદ, પગ.
अत्र=અહિંઆં.
दृष्टे (मू० दृष्ट)=જોયેલ.
तादृक्=તેવું.
पर=અન્ય.
प्रभु=દેવ.
वदन=મુખ.
परप्रभुवदने=અન્ય દેવનું મુખ.
न=નહિ.
देहभाजां (मू० देहभाज्)=શરીરધારી જીવોને.
प्राप्ते (मू० प्राप्त)=મળેલ.

यथा=જેમ.
सुर=દેવ.
मणि=રત્ન.
सुरमणौ=ચિન્તામણિ.
भवति (धा० भू)=થાય છે.
प्रमोद (मू० प्रमोद)=હર્ષ.
एवं=આ પ્રમાણે, એમ.
तु=વિશેષતાવાચક અવ્યય.
काच=કાચ.
शकल=કકડો, ટુકડો.
काचशकले=કાચનો કકડો.
किरण=કિરણ.
आकुल=વ્યાપ્ત.
किरणाकुले=કિરણો વડે વ્યાપ્ત.
अपि=પણ.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના ચરણ-દર્શનનો પ્રભાવ—

"(હે આ અવસર્પિણી કાલમાં થઇ ગયેલા અંતિમ જિનેશ્વર !) જ્યારે અત્ર તારા ચરણના દર્શન થાય છે, ત્યારે પ્રાણીઓને જેટલું સુખ થાય છે, તેટલું અન્ય દેવના વદનના પણ દર્શનથી થતું નથી. (પરંતુ આ હકીકત યથાર્થ છે, કેમકે) સુર-મણિ મળવાથી જે આનંદ થાય છે તે કિરણો વડે વ્યાપ્ત (અર્થાત્ ચકચકિત) એવો કાચનો કકડો મળવાથી થતો નથી."—૨૦

भक्तो भगवत्सेवां प्रार्थयन्नाह—

एवं प्रसीद जिन ! येन सदा भवेऽत्र
त्वच्छासनं लगति मे सुमनोहरं च ।
त्वत्सेवको भवति यः स जनो मदीयं
कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

टीका

हे जिन ! त्वमेवं प्रसीद-प्रसन्नो भव येनात्र भवे सदा-सर्वदा मे-मम त्वच्छासनं-त्वदाज्ञा हरं लगति । च-पुनर्हे नाथ ! यस्त्वत्सेवको भवति स कश्चिज्जनो मदीयं मनो भवान्तरेऽपि भवान्तरे त्वत्सेवको मम मनोहरो लगतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्वयः

हे) जिन ! (त्वं) एवं प्रसीद येन अत्र भवे सदा त्वत्-शासनं मे सु-मनोहरं लगति, नाथ ! त्-सेवको भवति, स कश्चिद् जनः भवान्तरे अपि मदीयं मनः हरति ।

સ્પષ્ટીકરણ

સાંવત્સરિક દાન—

દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લે તે પૂર્વે એક વર્ષ પર્યંત દાન દે છે. આ દાન સૂર્યોદયથી માંડીને તે ભોજનના સમય સુધી દેવામાં આવે છે. પ્રતિદિન એક કરોડ અને એંસી લાખ સુવર્ણનું દાન દેવામાં આવે છે. આ વાતના ઉપર આવશ્યક-નિર્યુક્તિ પ્રકાશ પાડે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

" एगा हिरण्णकोडी, अट्ठेव अणूणगा सयसहस्सा।
सूरोदयमाईयं, दिज्जइ जा पायरासाओ ॥ "

—ગાથા ૨૧૭.

* * * * * *

भगवच्चरणदर्शने फलाधिक्यमाह—

यादृक् सुखं भवति ते चरणेऽत्र दृष्टे
तादृक् परप्रभुवदनेऽपि न देहभाजाम्।
भाते यथा सुरमणौ भवति प्रमोदो
नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

टीका

हे वीर! यादृक् सुखं ते-तव चरणे-पादे दृष्टे सति भवति तादृक् परः-अन्यो यः प्रभुः-दे[illegible] [illegible]-[illegible] दृष्टे भवति न। "सुरनिर्जरदेवाश्च" (अभिधान० का० २, श्लो० २) इति हैमः। [illegible] ! 'देहभाजां' देहं-शरीरं भजन्ते सेवन्ते इति देहभाजः-प्राणिनस्तेषां। दृष्टान्तमाह-[illegible] [illegible] भाते [illegible] भवति प्रमोदो-हर्षो भवति। किरणाकुलेऽपि किरणैराकुले-व्याप्तेऽपि [illegible] [illegible] एवं न-सुरमणाविव प्रमोदो न भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावार्थः ॥ २० ॥

अन्वयः

(हे [illegible]) [illegible] ते [illegible] दृष्टे यादृक् सुखं देह-भाजां भवति, तादृक् पर-प्रभु-[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] सुर-[illegible] भाते प्रमोदः भवति, (तथा) किरण-आकुले अपि काच-[illegible] न [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

શબ્દાર્થ

यथा=જેમ.
सुर=દેવ.
मणि=રત્ન.
सुरमणौ=ચિન્તામણિ.
भवति (धा० भू)=થાય છે.
प्रमोद (मू० प्रमोद)=હર્ષ.
यथं=આ પ્રમાણે, એમ.
तु=વિશેષતાવાચક અવ્યય.
काच=કાચ.
शकल=કકડો, ટુકડો.
काचशकले=કાચનો કકડો.
किरण=કિરણ.
आकुल=વ્યાપ્ત.
किरणाकुले=કિરણો વડે વ્યાપ્ત.
अपि=પણ.

यादृक्=જેવું.
सुखं (मू० सुख)=સુખ.
भवति (धा० भू)=થાય છે.
ते (मू० युष्मद्)=તારું.
चरणे (मू० चरण)=પાદ, પગ.
अत्र=અહિંઆં.
दृष्टे (मू० दृष्ट)=જોયેલ.
तादृक्=તેવું.
पर=અન્ય.
प्रभु=દેવ.
वदन=મુખ.
परप्रभुवदने=અન્ય દેવનું મુખ.
न=નહિ.
देहभाजां (मू० देहभाज्)=શરીરધારી જીવોને.
माते (मू० मात)=મળેલ.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના ચરણ-દર્શનનો પ્રભાવ—

"(હે આ અવસર્પિણી કાળમાં થઇ ગયેલા અંતિમ જિનેશ્વર !) જ્યારે અત્ર તારા ચરણના દર્શન થાય છે, ત્યારે પ્રાણીઓને જેટલું સુખ થાય છે, તેટલું અન્ય દેવના વદનના પણ દર્શનથી થતું નથી. (પરંતુ આ હકીકત યથાર્થ છે, કેમકે) સુર-મણિ મળવાથી જે આનંદ થાય છે તે કિરણો વડે વ્યાપ્ત (અર્થાત્ ચકચકિત) એવો કાચનો કકડો મળવાથી થતો નથી."—૨૦

* * * * *

भक्तो भगवत्सेवां प्रार्थयन्नाह–

एवं प्रसीद जिन ! येन सदा भवेऽत्र
त्वच्छासनं लगति मे सुमनोहरं च ।
त्वत्सेवको भवति यः स जनो मदीयं
कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

टीका

हे जिन ! त्वमेवं प्रसीद–प्रसन्नो भव येनात्र भवे सदा-सर्वदा मे-मम त्वच्छासनं-त्वदाज्ञा सुमनोहरं लगति । च–पुनर्हे नाथ ! यस्त्वत्सेवको भवति स कश्चिज्जनो मदीयं मनो भवान्तरेऽपि हरति, भवान्तरे त्वत्सेवको मम मनोहरो लगतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! (त्वं) एवं प्रसीद येन अत्र भवे सदा त्वत्-शासनं मे सु-मनोहरं लगति । यः च त्वत्-सेवकः भवति, स कश्चित् जनः भवान्तरे अपि मदीयं मनः हरति ।

लोकैर्यः शिवः शिव इति ध्यायते स भगवानेवेत्याह–

शम्भुर्गिरीश इह दिग्वसनः स्वयम्भू–
मृत्युञ्जयस्त्वमसि नाथ ! महादिदेवः ।
तेनाम्बिका निजकलत्रमकारि तत् त्वन्–
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

टीका

हे नाथ ! इह-अस्मिन् लोके शं-सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । गिरां-वाणीनामीशो गिरीशः । दिगेव वसनं यस्य स दिग्वसनः । स्वयमात्मना भवतीति स्वयम्भूः । मृत्युं जयतीति मृत्युञ्जयः । स त्वमसि-त्वमेवासि । ईदृग्नामा यो महादेवस्तेन अम्बिका-अम्बा एव वाक्छलेन माता, सा निजकलत्रमकारि, सा रुद्रेण स्वीकृतेति व्यङ्ग्यार्थः । तत्-तस्मात् कारणात् त्वदन्यः-त्वत्तोऽपरः मुनीन्द्र ! शिवः शिवपदस्य पन्थाश्च न, नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्वयः

(हे) नाथ ! त्वं इह शं-भुः गिर्-ईशः, दिश्-वसनः, स्वयं-भूः मृत्युं-जयः महत्-आदि-देवः असि। तेन अम्बिका निज कलत्रं अकारि, तद् त्वत् अन्यः (हे) मुनि-इन्द्र ! शिवः शिव-पदस्य पन्थाः (च)न (अस्ति) ।

શબ્દાર્થ

शम्भुः (मू० शम्भु)=(૧) જેથી સુખ થાય તે; (૨) મહાદેવ.
गिर्=વાણી.
गिरीशः (मू० गिरीश)=વાણીઓના સ્વામી.
गिरि=કૈલાસ.
गिरीशः (गिरि+ईश)=કૈલાસના સ્વામી, મહાદેવ.
दिश्=દિશા
वसन=વસ્ત્ર.
दिग्वसन=(૧) દિશા [illegible] વસ્ત્ર જેનું તે, દિગમ્બર; (૨) મહાદેવ.
स्वयंभूः (मू० स्वयंभू)=પોતે પોતાની મેળે (ઉત્પન્ન) થનાર; (૨) મહાદેવ.
मृत्यु=મરણ
मृत्युंजयः=(૧) જે મૃત્યુને જીતે છે તે; (૨) મહાદેવ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
असि (धा० अस्)=છે.
नाथ ! (मू० नाथ)=હે પ્રભુ !
इह=અહીં.
आदि=શરૂઆત.
देव=દેવ.
महादिदेवः=મહા શબ્દ આદિમાં છે જેની એવા દેવ, મહાદેવ.
तेन (मू० तद्)=તેનાથી.
अम्बिका=(૧) અંબિકા, મહાદેવની પત્ની, પાર્વતી; (૨) માતા.
निज=પોતાની.
कलत्र=પત્ની.
निजकलत्रं=પોતાની પત્ની.
अकारि (धा० कृ)=કરવામાં આવી.
तद्=તેથી કરીને.
त्वत् (मू० युष्मद्)=તારાથી.
न=નહિ.
अन्यः (मू० अन्य)=બીજો.
शिवः (मू० शिव)=શિવ, મહાદેવ.
शिव=મોક્ષ.
पद=સ્થાન.
शिवपदस्य=મોક્ષના સ્થાનનો.
मुनीन्द्र !=હે યોગીશ્વર !
पन्थाः (मू० पथिन्)=માર્ગ.

શ્લોકાર્થ

જિનેશ્વરજ ખરેખરા શંભુ છે—

"હે નાથ ! આ જગત્‌માં તું (સુખનું કારણ હોવાથી) શંભુ છે, તું (વાણીનો સ્વામી હ
ગિરીશ છે, (વસ્ત્ર રહિત હોવાને લીધે) તું દિગમ્બર છે, (સ્વયંબુદ્ધ હોવાને લીધે) તું સ્વ
છે, (મૃત્યુનો પરાજય કરેલો હોવાથી) તું મૃત્યુંજય છે, અને તું (મહાપ્રમાણવાળી દ્વાદશાં
શરૂઆત કરનાર હોવાથી) મહાદેવ છે. (બાકી આ નામધારી મહાદેવે તો) અંબિ
સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી છે ('અંબિકા'નો અર્થ માતા પણ થાય છે એ વ્યંગ્યાર્થ છે). વાસ્તે
યોગીશ્વર ! તારા સિવાય અન્ય કોઇ શિવ નથી તેમજ મોક્ષ-પદનો માર્ગ નથી."—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

મધ્યસ્થ-ભાવ—

જિનેશ્વરને મહાદેવ એવું નામ આપીને આ શ્લોક દ્વારા કવીશ્વરે પોતાનો મધ્યસ્થ-ભાવ
પ્રકટ કર્યો છે. આવોજ ભાવ મૂળ ભક્તામરના કર્તા માનતુંગસૂરિજીના સંબંધમાં પણ દૃષ્ટિ-
ગોચર થાય છે, કેમકે પ્રભુનું સંકીર્તન કરતાં તેઓએ નીચે મુજબના ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે:—

"बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्
त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धाताऽसि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानात्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥"

અર્થાત્—હે પ્રભુ ! તું બુદ્ધ છે, કેમકે વિબુધોએ તારા કેવલજ્ઞાનના વસ્તુ-સમૂહના પરિચ્છેદનું
પૂજન કર્યું છે. વળી શંકર પણ તુંજ છે, કેમકે તેં ત્રિભુવનને સુખ અર્પણ કર્યું છે. હે ધીર !
વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા પણ તુંજ છે, કેમકે મુક્તિ-માર્ગની વિધિની પ્રરૂપણા તેં દીધી છે અને હે
નાથ ! એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તું પુરુષોત્તમ (નારાયણ) પણ છે.'

સાધારણ રીતે સામાન્ય પુરુષો નામોને અંગે ઝગડા કરતા જોવામાં આવે છે. જેમકે કોઇક
કહે છે કે શંકરનેજ ઈશ્વર માનવા જોઇએ; જ્યારે બીજો કહે છે કે સાચા દેવ તો બ્રહ્માજ છે;
ત્યારે વળી ત્રીજો વિષ્ણુ-ભક્ત હોવાથી એમ કહેવા તૈયાર થઇ જાય છે કે ખરૂં પૂછાવો તો દેવ તો
વિષ્ણુજ કહેવાય. કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

"जले विष्णुः स्थले विष्णुर्विष्णुः पर्वतमस्तके ।
सर्वभूतमयो विष्णुस्तस्माद् विष्णुमयं जगत् ॥"

આવી રીતની ખોટી ખેંચતાણ કરવામાં આવે તે લાભકારી નથી. કેમકે એક વખત જો
સર્વથા વીતરાગ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ જેવું ગળે ઉતરી ગયું હોય, તે મનુષ્ય

---

१ 'विबुधार्चित !' इति पृथक् पदं सम्बोधनार्थेऽपि समीचीनम् ।

૨ બુદ્ધ અસર્વજ્ઞ હોવાને લીધે, શંકર સૃષ્ટિના સંહાર કરનાર હોવાને લીધે, બ્રહ્મા વિશ્વ-ચક્ર ચેષ્ટા પ્રારંભ
કરનાર હોવાને લીધે તેમજ કૃષ્ણ કપટ-ક્રિયામાં કુશલ હોવાને લીધે આ નામોમાં રહેલા આ પૂર્ણ ગુણો તો અલ્પમાત્ર
છે, એવો આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

लोकैर्यः शिवः शिव इति ध्यायते स भगवानेवेत्याह–

शम्भुर्गिरीश इह दिग्वसनः स्वयम्भू–
मृत्युञ्जयस्त्वमसि नाथ ! महादिदेवः ।
तेनाम्बिका निजकलत्रमकारि तत् त्वन्–
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

टीका

हे नाथ ! इह-अस्मिन् लोके शं-सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः । गिरां-वाणीनामीशो गिरीशः । दिगेव वसनं यस्य स दिग्वसनः । स्वयमात्मना भवतीति स्वयम्भूः । मृत्युं जयतीति मृत्युञ्जयः । स त्वमसि-त्वमेवासि । ईदृग्नामा यो महादेवस्तेन अम्बिका-अम्बा एव वाक्छलेन माता, सा निजकलत्रमकारि, सा रुद्रेण स्वीकृतेति व्यङ्ग्यार्थः । तत्-तस्मात् कारणात् त्वदन्यः-त्वत्तोऽपरः मुनीन्द्र ! शिवः शिवपदस्य पन्थाश्च न, नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्वयः

(हे) नाथ ! त्वं [redacted] शं-भुः गिर्-ईशः, दिश्-वसनः, स्वयं-भूः मृत्युं-जयः महत्-आदि-देवः असि; तेन अम्बिका निज कलत्रं अकारि, तद् त्वत् अन्यः (हे) मुनि-इन्द्र ! शिवः शिव-पदस्य पन्थाः (च)न (अस्ति) ।

શબ્દાર્થ

शम्भुः (मू० शम्भु)=(૧) જેથી સુખ થાય તે; (૨) મહાદેવ.
गिर्=વાણી.
गिरीशः (मू० गिरीश)=વાણીઓના સ્વામી.
गिरि=કૈલાસ.
गिरीशः (गिरि+ईश)=કૈલાસના સ્વામી, મહાદેવ.
दिश्=દિશા
वसन=વસ્ત્ર.
दिग्वसनः=(૧) દિશા છે વસ્ત્ર જેનું તે, દિગમ્બર; (૨) મહાદેવ.
स्वयंभूः (मू० स्वयंभू)=પોતે પોતાની મેળે (બુદ્ધરૂપ) થનાર; (૨) મહાદેવ.
मृत्यु=મરણ.
मृत्युंजयः=(૧) જે મૃત્યુને જીતે છે તે; (૨) મહાદેવ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
असि (धा० अस्)=છે.
नाथ ! (मू० नाथ)=હે પ્રભુ !
महत्=મહા.
आदि=શરૂઆત.
देव=દેવ.
महादिदेवः=મહા શબ્દ આદિમાં છે જેની એવા દેવ, મહાદેવ.
तेन (मू० तद्)=તેનાથી.
अम्बिका=(૧) અંબિકા, મહાદેવની પત્ની, પાર્વતી; (૨) માતા.
निज=પોતાની.
कलत्र=પત્ની.
निजकलत्रं=પોતાની પત્ની.
अकारि (धा० कृ)=કરવામાં આવી.
तद्=તેથી કરીને.
त्वत् (मू० युष्मद्)=તારાથી.
न=નહિ.
अन्यः (मू० अन्य)=બીજો.
शिवः (मू० शिव)=શિવ, મહાદેવ.
शिव=મોક્ષ.
पद=સ્થાન.
शिवपदस्य=મોક્ષના સ્થાનનો.
मुनीन्द्र !=હે યોગીશ્વર !
पन्थाः (मू० पथिन्)=માર્ગ.

શ્લોકાર્થ

જિનેશ્વરજ ખરેખરા શંભુ છે—

"હે નાથ ! આ જગત્માં તું (સુખનું કારણ હોવાથી) શંભુ છે, તું (વાણીનો સ્વામી હો
ગિરીશ છે, (વસ્ત્ર રહિત હોવાને લીધે) તું દિગમ્બર છે, (સ્વયંબુદ્ધ હોવાને લીધે) તું સ્વ
છે, (મૃત્યુનો પરાજય કરેલો હોવાથી) તું મૃત્યુંજય છે, અને તું (મહાપ્રમાણવાળી દ્વાદશાં
શરૂઆત કરનાર હોવાથી) મહાદેવ છે. (બાકી આ નામધારી મહાદેવે તો) અંબિ
સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી છે ('અંબિકા'નો અર્થ માતા પણ થાય છે એ વ્યંગ્યાર્થ છે). વાસ્તે
યોગીશ્વર ! તારા સિવાય અન્ય કોઇ શિવ નથી તેમજ મોક્ષ-પદનો માર્ગ નથી."—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

મધ્યસ્થ-ભાવ—

જિનેશ્વરને મહાદેવ એવું નામ આપીને આ શ્લોક દ્વારા કવીશ્વરે પોતાનો મધ્યસ્થ-ભાવ
પ્રકટ કર્યો છે. આવોજ ભાવ મૂળ ભક્તામરના કર્તા માનતુંગસૂરિજીના સંબંધમાં પણ દૃષ્-
ગોચર થાય છે, કેમકે પ્રભુનું સંકીર્તન કરતાં તેઓએ નીચે મુજબના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે—

"बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्
त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धाताऽसि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानात्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥"

અર્થાત્—હે પ્રભુ ! તું બુદ્ધ છે, કેમકે વિબુધોએ તારા કેવલજ્ઞાનના વસ્તુ-સમૂહના પરિચ્છેદનું
પૂજન કર્યું છે. વળી શંકર પણ તુંજ છે, કેમકે તેં ત્રિભુવનને સુખ અર્પણ કર્યું છે. હે ધીર !
વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા પણ તુંજ છે, કેમકે મુક્તિ-માર્ગની વિધિની પ્રરૂપણા તેં કીધી છે અને હે
નાથ ! એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તું પુરુષોત્તમ (નારાયણ) પણ છે.

સાધારણ રીતે સામાન્ય પુરુષો નામોને અંગે ઝગડા કરતા જોવામાં આવે છે. કેમકે કોઇક
કહે છે કે શંકરનેજ ઈશ્વર માનવા જોઇએ; જ્યારે બીજો કહે છે કે સાચા દેવ તો બ્રહ્માજ છે,
ત્યારે વળી ત્રીજો વિષ્ણુ-ભક્ત હોવાથી એમ કહેવા તૈયાર થઇ જાય છે કે ખરું પૂછાવો તો દેવ તો
વિષ્ણુજ કહેવાય. કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

"जले विष्णुः स्थले विष्णुर्विष्णुः पर्वतमस्तके ।
सर्वभूतमयो विष्णुस्तस्माद् विष्णुमयं जगत् ॥"

આવી રીતની ખોટી ખેંચતાણ કરવામાં આવે તે લાભકારી નથી. કેમકે એક વખત જે
સર્વથા વીતરાગ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ બેસે ગળે ઉતરી ગયું હોય, તે મનુષ્ય

---

૧ 'विबुधार्चित !' इति पृथक् पदं सम्बोधनार्थेऽपि समीचीनम् ।

૨ શુદ્ધ અનંત હોવાને લીધે, શંકર સહિતના સંહાર કરનાર હોવાને લીધે, બ્રહ્મા (વિશ્વ-ના) [illegible]
કરનાર હોવાને લીધે તેમજ [illegible] કપટ-ક્રિયામાં કુશળ હોવાને લીધે આ નામો [illegible]
છે, એવો આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

ઈશ્વરની બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ ઇત્યાદિ ગમે તે નામ વડે સ્તુતિ કરે તે ખોટું નથી. પરંતુ હા, એટલું તો જરૂર કહેવું પડશે કે એ કામ ઉદાર વૃત્તિવાળાનું છે.

વિશેષમાં આવી રીતે કોઇ જૈનેતરે જૈનના દેવોનાં નામપૂર્વક ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી, એ અત્ર વિશેષતા છે.

સૌથી પહેલાં જૈનોમાં પણ આ પ્રકારનો મધ્યસ્થભાવ પ્રદર્શિત કરવા કોણ તૈયાર થયું તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ શ્રીમાનતુંગસૂરિથી શરૂઆત થઇ હશે એમ લાગે છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ પણ તેમણે રચેલા લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં તથા અષ્ટક–પ્રકરણમાં એવીજ મતલબના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે, એ વાત નીચેનાં પદ્યો ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

"यस्य संक्लेशजननो, रागो नास्त्येव सर्वथा ।
न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु, शमेन्धनदवानलः ॥ १ ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञान–च्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
त्रिलोकख्यातमहिमा, महादेवः स उच्यते ॥ २ ॥—युग्मम्
यो वीतरागः सर्वज्ञो, यः शाश्वतसुखेश्वरः ।
क्लिष्टकर्मकलातीतः, सर्वथा निष्कलस्तथा ॥ ३ ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां, यो ध्येयः सर्वयोगिनाम् ।
यः स्रष्टा सर्वनीतीनां, महादेवः स उच्यते ॥ ४ ॥—युग्मम्

* * * *

* * * *

एवम्भूताय शान्ताय, कृतकृत्याय धीमते ।
महादेवाय सततं, सम्यग्भक्त्या नमो नमः ॥ ८ ॥"

અર્થાત્—ક્લેશજનક રાગનો, શાન્તિરૂપ ઇન્ધનને વિષે સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રતિ (તેનો નાશ કરવામાં) દાવાનલસમાન એવા દ્વેષનો તથા યથાર્થ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારા તેમજ ચરિત્રને મલિન કરનારા એવા મોહનો જેનામાં સર્વથા અભાવ છે તેમજ જેનો મહિમા ત્રૈલોક્યમાં વિખ્યાત છે, તે મહાદેવ કહેવાય છે. જે વીતરાગ છે, જે સર્વજ્ઞ છે, જે શાશ્વત સુખનો સ્વામી છે, જે કિલષ્ટ કર્મની કલાથી મુક્ત છે, જે સર્વથા મૂર્ત આકારથી રહિત છે, જે સમસ્ત દેવોને પૂજ્ય છે, જે સકલ યોગિ-જનોને ધ્યેય છે, જે નિઃશેષ નીતિઓનો પ્રકાશક છે, તે પ્રભુને મહાદેવ કહેવામાં આવે છે.

× × × × ×

આ પ્રકારના શાન્ત, કૃતકૃત્ય અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનશાલી એવા મહાદેવને ઉત્તમ ભક્તિપૂર્વક મારા નિરંતર નમસ્કાર હોજો.

આવા મધ્યસ્થ ભાવનું પ્રતિબિમ્બ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

---

1 આ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધ)માં મેં લખેલી પ્રસ્તાવના.

વીરભક્તામર

"भवबीजाङ्कुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥"
—શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત ઈશ્વર-સ્તુતિ

હવે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે મહોપાધ્યાય શ્રીચારિત્રસુન્દરગણિકૃત કુમારપાલચરિત્રમાં આપેલા નીચે મુજબના (મહાદેવની તેમજ ઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ) દ્વિઅર્થી પદ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરી લઇએ.

"योऽमारयन्मारमरं विभूतिं
बिभ्रद् भवानीहितकारकश्च ।
आदीश्वरो भूतपतिर्वृषाङ्कः
स त्वामहीनाभरणः पुनातु ॥"—ઇન્દ્રવજ્રા
—સ૦ ૪, વ૦ ૧, શ્લો૦ ૧૭

અર્થાત્ જેણે કામદેવ અને મૃત્યુનો (અથવા કામદેવનો સત્વર) નાશ કર્યો, તે (જ્ઞાનાદિ) સંપત્તિને ધારણ કરનારા, સંસારના અનિષ્ટને (અર્થાત્ તેનો નાશ) કરનારા, પ્રાણીઓના સ્વામી, વૃષભ (બળદ)ના લાંછનવાળા, (વિશ્વવિશ્વના) સંપૂર્ણ શૃંગારરૂપ એવા આદીશ્વર (ઋષભપ્રભુ) તને પવિત્ર કરો.

જે બીજો અર્થ મહાદેવને લાગુ પડે છે, તે નીચે મુજબ છે:—

જેણે કામદેવને જલદી મારી નાંખ્યો, તે, વિભૂતિ (રાખોડી)ને (અંગે) ધારણ કરનારા, પાર્વતીને હિતકારી, ભૂતોના નાથ, બળદના વાહનવાળા, સર્પરાજરૂપી ભૂષણવાળા આદિદેવ તને પવિત્ર કરો.

આવા દ્વિઅર્થી શ્લોકો દ્વારા પણ જિનેશ્વરોની જૈનેતર ગ્રન્થોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય એમ લાગતું નથી. અરે શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ તો હદ કરી છે, કેમકે નીચે મુજબના—

" कल्याणसार सविता न हरेक्षमोह
कान्तारवारणसमान जयाद्यदेव ।
धर्मार्थकामदमहोदयवीर धीर
सोमप्रभावपरमागमसिद्धसूरे ॥"

—શતાર્થિક પદ્ય દ્વારા તેમણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ પ્રમુખ અનેક જૈનેતર દેવોની સ્તુતિ કરી છે. આ સ્તુતિમાં તેમને અંગે જે જે વિશેષણો વાપર્યા છે તે તે દર્શનમાં આપેલાં વિશેષણો સાથે બરાબર મળતાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે જૈન મુનિવરો જૈનેતર દર્શનો—હિંદુ પુરાણોનો પણ સચોટ અભ્યાસ કરતા હોવા જોઇએ. આ તેમની સહિષ્ણુતા અને યથાસ્થિત વસ્તુ આલેખવાની અભિલાષા પ્રકટ કરે છે.

*   *   *   *   *

---

૧ કહેવામાં આવે છે તેમ ભોજ રાજાને આશીર્વાદ રૂપે શ્રીમાનતુંગસૂરિએ નીચે મુજબનો દ્વિઅર્થ શ્લોક કહ્યો હતો.

"जटाजाली गणेशाली, शङ्करः शङ्करान्वितः ।
कुण्डलीश शिव कुमार, तिलकांकतभूषणः ॥"

૨ આ સૂરિજીની સ્થૂલ રૂપરેખા સારૂ જુઓ શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણીની મેં લખેલી પ્રસ્તાવના.

सर्वज्ञत्वात् [illegible] सम्यक्त्वमधिकमिति दर्शयन्नाह–

जानन्ति यद्यपि चतुर्दश चारु विद्या
देशोनपूर्वदशकं च पठन्ति सार्थम् ।
सम्यक्त्वमीश ! न धृतं तव नैव तेषां
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

टीका

हे जिन ! ये चतुर्दश विद्या जानन्ति । यथाः—

"षडङ्गी वेदाश्चत्वारो, मीमांसाऽऽन्वीक्षिकी तथा ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च, विद्या एताश्चतुर्दश ॥ १ ॥"

[illegible] देशोनेन पूर्वाणां दशकं च सार्थम्–अर्थयुक्तं पठन्ति, ये [illegible] सन्तः–सज्जनाः अमलं–निर्मलं नैव प्रवदन्ति [illegible] देशोनानि दश पूर्वाणि [illegible] ॥ २४ ॥

अन्वयः

[illegible]

शब्दार्थ

[illegible]

વીરભક્તામર

શ્લોકાર્થ

"હે નાથ ! જોકે (જે મનુષ્યો) ચૌદ વિદ્યાઓ સારી જાણે છે તેમજ કંઈક અપૂર્ણ દશ પૂર્વોનું અર્થ-સહિત પઠન (પણ) કરે છે, છતાં પણ જો તેમણે તારું સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ ધારણ કર્યું નથી, તો તેના જ્ઞાન-સ્વરૂપને સજ્જનો નિર્મલ કહેતા નથીજ."—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

ચૌદ વિદ્યાઓ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ ચૌદ વિદ્યાઓ તે બીજી કોઈ નહિ પણ ચાર વેદો, વેદનાં અંગો, મીમાંસા, તર્ક, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ ચૌદ છે. તેમાં ચાર વેદોથી ઋગ-વેદ, યજુર્વેદ અને સામ-વેદ એ ત્રણ મૂળ વેદો ઉપરાંત પાછળથી ઉદ્ધાર થઈને ઉમેરાયેલો (એમ કહેવાતો) અથર્વ-વેદ સમજવામાં આવે છે. વેદના કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના પરંતુ તેના સહાયક ગ્રન્થોને 'અંગ'[1] કહેવામાં આવે છે. એકંદર અંગો છ છે[2]—(૧) શિક્ષા[3], (૨) છંદઃશાસ્ત્ર, (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરુક્ત[4], (૫) જ્યોતિષ[5] અને (૬) કલ્પ[6].

પૂર્વ-મીમાંસા

તીર્થંકરના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા બાદ તેના મુખ્ય શિષ્યો કે જેઓ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન્ હોય છે અને જેમને 'ગણધર' એવા નામથી સંબોધવામાં આવે છે, તેઓ જૈન શાસ્ત્રની રચના કરે છે અને તે શાસ્ત્રોને બાર વિભાગોમાં વિભક્ત કરે છે. આ દરેક વિભાગને 'અંગ' કહેવામાં આવે છે (જ્યારે આ બારે વિભાગોના સમસ્ત સૂત્રને 'દ્વાદશાંગી' કહેવામાં આવે છે). આચારાદિક બાર અંગોમાંના 'દૃષ્ટિવાદ' નામના બારમા અંગના (૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા એમ પાંચ ભેદો છે. આ ભેદોમાંના 'પૂર્વગત' નામના ભેદમાં 'ચૌદ પૂર્વ'નો સમાવેશ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વગતના ચૌદ વિભાગો પૈકી દરેક વિભાગને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે.

ચૌદ પૂર્વોનાં નામો—

(૧) ઉત્પાદ (૨) અગ્રાયણીય (૩) વીર્ય-પ્રવાદ, (૪) અસ્તિ-નાસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાન-પ્રવાદ, (૬) સત્ય-પ્રવાદ, (૭) આત્મ-પ્રવાદ, (૮) કર્મ-પ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાન-પ્રવાદ, (૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાદ, (૧૧) અવન્ધ્ય, (૧૨) પ્રાણાયુઃ, (૧૩) ક્રિયા-વિશાલ-પ્રવાદ અને (૧૪) લોકબિન્દુસાર.

---

૧ એ પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવું કે જૈનોએ પણ પોતાના શાસ્ત્રના વિભાગ-વિશેષને 'અંગ' એવી સંજ્ઞા આપી છે.

૨ સરખાવો—

"ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या, वेदा अङ्गानि षट् पुनः ।
शिक्षा कल्पो व्याकरणं, छन्दो ज्योतिर्निरुक्तयः ॥"

૩ વર્ણ-સ્વરાદિકના ઉચ્ચારણના ભેદોને જણાવનારું શાસ્ત્ર. ૪ વેદમાંના સ્વરાદિકના ઉપર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર. ૫ ખગોળ-વિદ્યા. ૬ વૈદિક-વિધાન-સાધક શાસ્ત્ર.

૭ આને સમવ-પ્રવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. જુઓ શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રવચન-સારોદ્ધાર.

ધીરે ધીરે બારમું અંગ નષ્ટ થતાં ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થયું અને અત્યારે તો એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે આ ભરતક્ષેત્રમાં તો કોઇને પણ એક પૂર્વ જેટલું પણ જ્ઞાન નથી. વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ વર્ષ સુધી એક પૂર્વના જેટલું તો જ્ઞાન ધરાવનાર મહાત્મા વિદ્યમાન હતા. કહેવામાં આવે છે કે વી. સં. ૯૮૦ માં શ્રીમાન્ દેવર્દ્ધિગણિએ ધીરે ધીરે પૂર્વનો ઉચ્છેદ થતો જોઇને જે કંઇ જ્ઞાન તેમના સમયમાં વિદ્યમાન હતું, તે ટકી રહે તેટલા માટે તેમણે તે પુસ્તકારૂઢ કર્યું.

પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા—

એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સૌથી પ્રથમ તો ગણધર (અક્ષર-રચનાની અપેક્ષાએ) 'પૂર્વ'ની રચના કરે છે અને ત્યાર બાદ બીજાં અંગાદિક રચે છે[1]. આથી 'પૂર્વ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ચરિતાર્થ થાય છે. વિશેષમાં સર્વ આગમોમાં 'પૂર્વ' ને પ્રધાન પદ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જેમ સામાન્યતઃ મનુષ્યોમાં પુરૂષ પ્રધાન પદ ભોગવે છે, તેમ સમગ્ર આગમોમાં 'પૂર્વ'નું પ્રાધાન્ય છે. આથી કરીને તો સાધ્વીઓને પૂર્વનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર નથી, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અગ્યાર અંગ સુધીનું અધ્યયન કરવામાં તેને કોઇ રોકતું નથી.

વિશેષમાં આ પૂર્વો પ્રાયઃ સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવે છે અને એ સંસ્કૃત સાહિત્ય કેટલું વિશાળ હોય છે તેનો ખ્યાલ નીચે લખવામાં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

પહેલું 'પૂર્વ' લખવાને માટે એક હસ્તિ (હાથી) પ્રમાણ મસી (શાહી) જોઇએ. બીજું 'પૂર્વ' લખવાને સારૂ બે હસ્તિ-પ્રમાણ, ત્રીજું 'પૂર્વ' લખવાને માટે ચાર હસ્તિ-પ્રમાણ અને ચોથું 'પૂર્વ' લખવાને સારૂ આઠ હસ્તિપ્રમાણ મસી જોઇએ. એ પ્રમાણે પાંચમા 'પૂર્વ'ના લખાણને માટે ૧૬ હસ્તિ-પ્રમાણ, છઠ્ઠાને સારૂ ૩૨, સાતમાને સારૂ ૬૪, આઠમાને માટે ૧૨૮, નવમાને માટે ૨૫૬, દશમાને માટે ૫૧૨, અગ્યારમાને સારૂ ૧૦૨૪, બારમાને સારૂ ૨૦૪૮, તેરમાને માટે ૪૦૯૬ અને ચૌદમાને માટે ૮૧૯૨ હસ્તિ-પ્રમાણ મસી જોઇએ. અર્થાત્ કોઇ એક 'પૂર્વ' લખવાને માટે તેની પૂર્વેના 'પૂર્વ' કરતાં બમણી શાહી જોઇએ. એકંદર રીતે સમસ્ત 'પૂર્વો' લખવાને માટે ૧૬૩૮૩ હસ્તિ-પ્રમાણ શાહી જોઇએ. કલ્પસૂત્ર ઉપર ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજીએ રચેલી સુબોધિકા નામની ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

ચૌદ પૂર્વોના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા—

(૧) ઉત્પાદ પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પદાર્થોના ઉત્પાદનો અધિકાર છે. તેમાં [2]એક કરોડ પદો છે.

(૨) અગ્રાયણીય પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પદાર્થોના પરિમાણનું વર્ણન છે. તેમાં ૯૬ લાખ પદો છે.

---

૧ આ સંબંધમાં મતાન્તર છે. તે એ છે કે પ્રથમ તો ગણધર-શ્રુતની રચના કરતાં આચારાદિ અંગો રચે છે. પરંતુ આ રચના આશ્રીને છે એમ નન્દી-સૂત્ર તેમજ પ્રવચન-સારોદ્ધારની ટીકા ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

૨ નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા૦ ૭૨૧) માં ૧૧ કરોડ પદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વીરભક્તામર

(૩) વીર્ય-પ્રવાદ પૂર્વમાં જીવાદિકની શક્તિનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ૭૦ લાખ

(૪) અસ્તિ-નાસ્તિ-પ્રવાદ પૂર્વમાં કયા પદાર્થ છે અને કયા પદાર્થ નથી
તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જીવાદિકની સત્તા તેમજ અસત્તા પણ
રવામાં આવી છે. આમાં સપ્તભંગીની પણ પ્રરૂપણા છે. તેમાં ૬૦ લાખ પદો છે.

(૫) જ્ઞાન-પ્રવાદ પૂર્વમાં મતિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સવિસ્તર
છે. તેમાં ૯૯, ૯૯,૯૯૯ પદો છે.

(૬) સત્ય-પ્રવાદ પૂર્વમાં સંયમ, સત્ય વચન, અસત્ય વચન ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ
એમાં એક કરોડ અને ૭ પદો છે.

(૭) આત્મ-પ્રવાદ પૂર્વમાં આત્માનું અનેક નયપૂર્વક અને વિશેષમાં નિશ્ચય
વ્યવહાર નયાનુસાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આત્માના સ્વરૂપ ઉપર આ પૂર્વ વિશેષતઃ પ્રકા
પાડે છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૮) કર્મ-પ્રવાદ પૂર્વમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠે કર્મોનું પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાગ અને
પ્રદેશ એ ચારે અપેક્ષાપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં એક કરોડ અને એંસી હજાર પદો છે.

(૯) પ્રત્યાખ્યાન-પ્રવાદ પૂર્વમાંથી પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી માહિતી મળે છે. એમાં ૮૪
લાખ પદો છે.

(૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાદ પૂર્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક
કરોડ અને દશ લાખ પદ છે.

(૧૧) અવન્ધ્ય પૂર્વમાં જ્ઞાન, તપ, સંયમ ઇત્યાદિ શુભ ફળરૂપે સફળ અને પ્રમાદ ઇત્યાદિ
અશુભ ફળરૂપે અફળ છે એ સંબંધી માહિતી આપવામાં આવી છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૧૨) પ્રાણાયુઃ પૂર્વમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનાં બલ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અને
આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ તેમજ અનેક પ્રકારનાં આયુષ્ય સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક કરોડ
અને ૫૬ લાખ પદો છે.

(૧૩) ક્રિયા-વિશાલ પૂર્વમાં સંયમાદિક ક્રિયાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં નવ કરોડ
પદો છે.

(૧૪) લોકબિન્દુસાર પૂર્વ જગત્‌માં તેમજ શ્રુત-લોકમાં અક્ષરની ઉપર બિન્દુની જેમ
સર્વોત્તમ છે. એમાં સાડા બાર કરોડ પદો છે.

આ પૂર્વ-મીમાંસાનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ
ગણાય કે આ શ્લોકાર્થ ઉપરથી એમ જોઇ શકાય છે કે દશ પૂર્વથી કંઇક ન્યૂન જ્ઞાન ધરાવનારી
વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વથી વંચિત હોઇ શકે અને ઓછામાં ઓછા દશ પૂર્વના જ્ઞાતા સમ્યક્ત્વથી અલં-
કૃત હોય છે.

૧-૩ પ્રવચન-સારોદ્ધાર પ્રમાણે સાતમા, આઠમા અને દસમા પૂર્વમાં અનુક્રમે ૩૬ કરોડ, એક કરોડ
અને એંસી લાખ અને ૧૧ કરોડ અને ૧૫ હજાર પદો છે.

ધીરે ધીરે બારમું અંગ નષ્ટ થતાં ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થયું અને અત્યારે તો એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે આ ભરતક્ષેત્રમાં તો કોઇને પણ એક પૂર્વ જેટલું પણ જ્ઞાન નથી; વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ વર્ષ સુધી એક પૂર્વના જેટલું તો જ્ઞાન ધરાવનાર મહાત્મા વિદ્યમાન હતા. કહેવામાં આવે છે કે વી. સં. ૯૮૦ માં શ્રીમાન્ દેવર્દ્ધિગણિએ ધીરે ધીરે પૂર્વનો ઉચ્છેદ થતો જોઇને જે કંઇ જ્ઞાન તેમના સમયમાં વિદ્યમાન હતું, તે ટકી શકે તેટલા માટે તેમણે તે પુસ્તકારૂઢ કર્યું.

પૂર્વ શબ્દમાં રહેલી પ્રધાનતા—

એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સૌથી પ્રથમ તો ગણધર (અક્ષર-રચનાની અપેક્ષાએ) 'પૂર્વ'ની રચના કરે છે અને ત્યાર બાદ બીજાં અંગાદિક રચે છે[1]. આથી 'પૂર્વ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ચરિતાર્થ થાય છે. વિશેષમાં સર્વ આગમોમાં 'પૂર્વ' ને પ્રધાન પદ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જેમ સામાન્યતઃ મનુષ્યોમાં પુરુષ પ્રધાન પદ ભોગવે છે, તેમ સમગ્ર આગમોમાં 'પૂર્વ'નું પ્રાધાન્ય છે. આથી કરીને તો સાધ્વીઓને પૂર્વનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર નથી, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે અગ્યાર અંગ સુધીનું અધ્યયન કરવામાં તેને કોઇ રોકતું નથી.

વિશેષમાં આ પૂર્વો પ્રાયઃ સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવે છે અને એ સંસ્કૃત સાહિત્ય કેટલું વિશાળ હોય છે તેનો ખ્યાલ નીચે લખવામાં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

પહેલું 'પૂર્વ' લખવાને માટે એક હસ્તિ (હાથી) પ્રમાણ મસી (શાહી) જોઇએ. બીજું 'પૂર્વ' લખવાને સારૂ બે હસ્તિ-પ્રમાણ, ત્રીજું 'પૂર્વ' લખવાને માટે ચાર હસ્તિ-પ્રમાણ અને ચોથું 'પૂર્વ' લખવાને સારૂ આઠ હસ્તિપ્રમાણ મસી જોઇએ. એ પ્રમાણે પાંચમા 'પૂર્વ'ના લખાણને માટે ૧૬ હસ્તિ-પ્રમાણ, છઠ્ઠાને સારૂ ૩૨, સાતમાને સારૂ ૬૪, આઠમાને માટે ૧૨૮, નવમાને માટે ૨૫૬, દશમાને માટે ૫૧૨, અગ્યારમાને સારૂ ૧૦૨૪, બારમાને સારૂ ૨૦૪૮, તેરમાને માટે ૪૦૯૬ અને ચૌદમાને માટે ૮૧૯૨ હસ્તિ-પ્રમાણ મસી જોઇએ. અર્થાત્ કોઇ એક 'પૂર્વ' લખવાને માટે તેની પૂર્વેના 'પૂર્વ' કરતાં બમણી શાહી જોઇએ. એકંદર રીતે સમસ્ત 'પૂર્વો' લખવાને માટે ૧૬૩૮૩ હસ્તિ-પ્રમાણ શાહી જોઇએ. કલ્પસૂત્ર ઉપર ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજીએ રચેલી સુબોધિકા નામની ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

ચૌદ પૂર્વોના વિષયો તેમજ તેની પદ-સંખ્યા—

(૧) ઉત્પાદ પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પદાર્થોના ઉત્પાદનો અધિકાર છે. તેમાં[2] એક કરોડ પદો છે.

(૨) અગ્રાયણીય પૂર્વમાં સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પદાર્થોના પરિમાણનું વર્ણન છે. તેમાં ૯૬ લાખ પદો છે.

---

૧ આ સંબંધમાં મતાન્તર છે. તે એ છે કે પ્રથમ તો ગણધર–શ્રુતની રચના કરતાં આચારાદિ અંગો રચે છે. પરંતુ આ સ્થાપના આશ્રીને છે એમ નન્દી-સૂત્ર તેમજ પ્રવચન-સારોદ્ધારની ટીકા ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

૨ નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા૦ ૭૧૧) માં ૧૧ કરોડ પદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

(૩) વીર્ય-પ્રવાદ પૂર્વમાં જીવાદિકની શક્તિનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ૭૦ લાખ

(૪) અસ્તિ-નાસ્તિ-પ્રવાદ પૂર્વમાં કયા પદાર્થ છે અને કયા પદાર્થ નથી
તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જીવાદિકની સત્તા તેમજ અસત્તા પણ
રવામાં આવી છે. આમાં સપ્તભંગીની પણ પ્રરૂપણા છે. તેમાં ૬૦ લાખ પદો છે.

(૫) જ્ઞાન-પ્રવાદ પૂર્વમાં મતિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સવિસ્તર
છે. તેમાં ૯૯, ૯૯,૯૯૯ પદો છે.

(૬) સત્ય-પ્રવાદ પૂર્વમાં સંયમ, સત્ય વચન, અસત્ય વચન ઇત્યાદિનો
એમાં એક કરોડ અને ૭ પદો છે.

(૭) આત્મ-પ્રવાદ પૂર્વમાં આત્માનું અનેક નયપૂર્વક અને વિશેષમાં નિશ્ચય
વ્યવહાર નયાનુસાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આત્માના સ્વરૂપ ઉપર આ પૂર્વ વિશેષતઃ પ્રકા
પાડે છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૮) કર્મ-પ્રવાદ પૂર્વમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠે કર્મોનું પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાગ અ
પ્રદેશ એ ચારે અપેક્ષાપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં એક કરોડ અને એંસી હજાર પદો છે.

(૯) પ્રત્યાખ્યાન-પ્રવાદ પૂર્વમાંથી પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી માહિતી મળે છે. એમાં ૮૪
લાખ પદો છે.

(૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાદ પૂર્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક
કરોડ અને દશ લાખ પદ છે.

(૧૧) અવન્ધ્ય પૂર્વમાં જ્ઞાન, તપ, સંયમ ઇત્યાદિ શુભ ફળરૂપે સફળ અને પ્રમાદ ઇત્યાદિ
અશુભ ફળરૂપે અફળ છે એ સંબંધી માહિતી આપવામાં આવી છે. એમાં ૨૬ કરોડ પદો છે.

(૧૨) પ્રાણાયુઃ પૂર્વમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનાં બલ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અને
આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ તેમજ અનેક પ્રકારનાં આયુષ્ય સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં એક કરોડ
અને ૫૬ લાખ પદો છે.

(૧૩) ક્રિયા-વિશાલ પૂર્વમાં સંયમાદિક ક્રિયાઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એમાં નવ કરોડ
પદો છે.

(૧૪) લોકબિન્દુસાર પૂર્વ જગત્માં તેમજ શ્રુત-લોકમાં અક્ષરની ઉપર બિન્દુની જેમ
સર્વોત્તમ છે. એમાં સાડા બાર કરોડ પદો છે.

આ પૂર્વ-મીમાંસાનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ
ગણાય કે આ શ્લોકાર્ધ ઉપરથી એમ જોઇ શકાય છે કે દશ પૂર્વથી કંઇક ન્યૂન જ્ઞાન ધરાવનારી
વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વથી વંચિત હોઇ શકે અને ઓછામાં ઓછા દશ પૂર્વના જ્ઞાતા સમ્યક્ત્વથી અલં-
કૃત હોય છે.

૧-૩ પ્રવચન-સારોદ્ધાર પ્રમાણે સાતમા, આઠમા અને દસમા ... ક્રમે ૩૬ કરોડ, એક કરોડ
અને એંસી લાખ અને ૧૧ કરોડ અને ૧૫ હજાર પદો છે.

વિશેષમાં ચૌદ પૂર્વધર યાને શ્રુતકેવલીની તો બલિહારીજ છે, કેમકે સેન-પ્રશ્નના ઉલ્લેખ મુજબ તે અસંખ્યાત ભવ જોઇ શકે. વળી તે મરીને જઘન્યથી લાન્તક દેવલોકે જાય (જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૨ નું ભાષ્ય.)

* * * * *

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह–

नृणां गणा गुणचणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिकृति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

टीका

हे जिन ! ये नृणां-मनुष्याणां गणाः । किंविशिष्टा गणाः ? 'गुणचणाः' गुणैर्वित्ताः । "तेन वित्ते चुञ्[प्] चणपौ" इति चणप्प्रत्ययः । ये तेषां नृगणानां पतयो-राजानश्चक्रिणः । ये पुनः सुराः सुरवरा-इन्द्राः सुखदास्तकेऽपि, स्वार्थेऽकच् प्रत्ययः । ते-तव स्तुतिं चरीकृति-[illegible] कुर्वन्ति । किं कृत्वा ? अञ्जलिं कृत्वा । तद्-तस्मात् कारणात् व्यक्तं-स्पष्टं यथा स्यात् तथा हे भगवन् ! पुरुषोत्तमः-पुरुषेषूत्तमस्त्वमेवासि, अन्यो न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! ये नृणां गुण-चणाः गणाः तेषां पतयः अपि ये (च) सुराः सुर-वराः सुख-दाः [illegible] अञ्जलिं कृत्वा ते स्तुतिं चरिकृति, तद् व्यक्तं (यद्) भगवन् ! त्वं एव पुरुष-उत्तमः असि ।

શબ્દાર્થ

[illegible]

કૃત્વા (ધા૦ કૃ)=કરીને.
અઞ્જલિં (મૂ૦ અઞ્જલિ)=અંજલિ.
જિન ! (મૂ૦ જિન)=હે તીર્થંકર !
ચરિકૃતિ (ધા૦ કૃ)=અતિશય કરે છે.
તે (મૂ૦ યુષ્મદ્) તારી.
સ્તુતિં (મૂ૦ સ્તુતિ) સ્તુતિને, પ્રશંસાને
તદ્ તેથી.
વ્યક્તં [illegible]
ત્વં (મૂ૦ યુષ્મદ્)=તું
એવ [illegible]
ભગવન્ ! (મૂ૦ ભગવત્)=હે નાથ !
પુરુષ [illegible]
ઉત્તમ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

શ્લોકાર્થ

મહાવીરજ પુરૂષોત્તમ છે—

" હે વીતરાગ ! ગુણોએ કરીને વિખ્યાત એવા માનવોના સમુદાયો તેમજ તેના સ્વામીઓ (ચક્રવર્તી પ્રમુખ નૃપતિઓ) તેમજ સુખ અર્પણ કરનારા જે દેવો તથા જે દેવેન્દ્રો છે તેઓ પણ બે હાથ જોડીને તારી અતિશય સ્તુતિ કરે છે, તેથી એ સ્પષ્ટ (સિદ્ધ થાય) છે કે હે ભગવન્ તુંજ પુરૂષોને વિષે ઉત્તમ છે [તુંજ નારાયણ છે, બાકી બીજા તો નામધારી જાણવા]."—૧૫

* * * * *

रोगा झषा बहुमहामकराः कषाया-
श्चिन्तैव यत्र वडवाग्निरसातमम्भः ।
वार्धिर्भवः सर इव त्वयका कृतस्तत्
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

टीका

हे जिन ! त्वयैव त्वयका स भवः–संसारो वार्धिः–समुद्रः सर इव–तटाक इव कृतः । स इति कः ? यत्र रोगा झषा–मत्स्याः, कषाया बहुमहामकराः, चिन्तैव वडवाग्निः–वडवानलः, असातं–दुःखमम्भो–जलं यत्र । तत्–तस्मात् कारणात् भवोदधिशोषणाय (संसारसमुद्रनिर्जलीकारकाय) तुभ्यं–भवते नमो–नमस्कारोऽस्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! यत्र रोगाः झषाः, कषायाः बहु-महत्-मकराः, चिन्ता एव वडवाग्निः, अ-सातं अम्भः (सः) भवः वार्धिः त्वयका सरः इव कृतः, तद् भव-उदधि-शोषणाय तुभ्यं नमः ।

શબ્દાર્થ

रोगाः (मू० रोग)=રોગો.
झषाः (मू० झष)=મત્સ્યો, માછલાં.
बहु=ઘણા.
महत्=મોટા.
मकर=મગર.
बहुमहामकराः=ઘણા મોટા મગરો.
कषायाः (मू० कषाय)=કષાયો.
चिन्ता=ચિન્તા, ફીકર.
एव=જ.
यत्र=જ્યાં.
वडवाग्निः (मू० वडवाग्नि)=વડવાનલ, દરિયાગ્નિ અગ્નિ.
असातं (मू० असात)=દુઃખ.
अम्भः (मू० अम्भस्)=જલ.
वार्धिः (मू० वार्धि)=સમુદ્ર.
भवः (मू० भव)=સંસાર.
सरः (मू० सरस्)=તળાવ, સરોવર.
इव=જેમ.
त्वयका (मू० युष्मद्)=તારા વડે.
कृतः (मू० कृत)=કરાયો.
तद्=તેથી.
तुभ्यं (मू० युष्मद्)=તને.
नमस्=નમસ્કાર.
जिन ! (मू० जिन)=હે વીતરાગ !
भव=સંસાર.
उदधि=સાગર, સમુદ્ર.
शोषण=સૂકવી નાંખવું તે, નિર્જલ કરવું.
भवोदधिशोषणाय=સંસાર-સમુદ્રનું શોષણ કરનારા.

१ वारीणि धीयन्ते यत्र स वार्धिः ।

વિશેષમાં ચૌદ પૂર્વધર યાને શ્રુતકેવલીની તો બલિહારીજ છે, કેમકે સેન-પ્રશ્નના ઉલ્લેખ મુજબ તે અસંખ્યાત ભવ જોઇ શકે. વળી તે મરીને જઘન્યથી લાન્તક દેવલોકે જાય (જુઓ: તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૨ નું ભાષ્ય.)

*   *   *   *   *

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह–

नृणां गणा गुणघणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुरवरास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिकर्ति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २१ ॥

टीका

हे जिन ! हे नृणां-मनुष्याणां गणाः । किंविशिष्टा गणाः ? 'गुणघणाः' गुणैर्निचिताः । "[illegible]" इति [illegible]प्रत्ययः । ये तेषां नृगणानां पतयो-राजानश्चक्रिणः । ये सुराः [illegible] सुरवरास्तकेऽपि, स्वार्थेऽकप्रत्ययः । ते-तव स्तुतिं चरिकर्ति-[illegible] । किं कृत्वा ? अञ्जलिं कृत्वा । तद्-तस्मात् कारणात् व्यक्तं-स्पष्टं यथा स्यात् [illegible] हे भगवन् ! पुरुषोत्तमः-पुरुषेषूत्तमस्त्वमेवासि, अन्यो न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्वयः

[illegible]

શબ્દાર્થ

[illegible]

કૃત્વા (ધા૦ કૃ) કરીને.
અઞ્જલિં (મૂ૦ અઞ્જલિ) અંજલિ.
જિન ! (મૂ૦ જિન) હે તીર્થંકર !
ચરિકર્તિ (ધા૦ [illegible]) [illegible]
તે (મૂ૦ યુષ્મદ્) તારી.
સ્તુતિં (મૂ૦ સ્તુતિ) [illegible]
[illegible]

શ્લોકાર્થ

મહાવીરજ પુરૂષોત્તમ છે—

" હે વીતરાગ ! ગુણોએ કરીને વિખ્યાત એવા માનવોના સમુદાયો તેમજ તેના સ્વા
(ચક્રવર્તી પ્રમુખ નૃપતિઓ) તેમજ સુખ અર્પણ કરનારા જે દેવો તથા જે દેવેન્દ્રો છે તેઓ
બે હાથ જોડીને તારી અતિશય સ્તુતિ કરે છે, તેથી એ સ્પષ્ટ (સિદ્ધ થાય) છે કે હે ભગ
તુંજ પુરૂષોને વિષે ઉત્તમ છે [તુંજ નારાયણ છે, બાકી બીજા તો નામધારી જાણવા]."—

* * * * *

रोगा झषा बहुमहामकराः कषाया-
श्चिन्तैव यत्र वडवाग्निरसातमम्भः ।
वार्धिर्भवः सर इव त्वयका कृतस्तत्
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

टीका

हे जिन ! त्वयैव त्वयका स भवः–संसारो वार्धिः–समुद्रः सर इव–तटाक इव कृतः । स
इति कः ? यत्र रोगा झषा–मत्स्याः, कषाया बहुमहामकराः, चिन्तैव वडवाग्निः–वडवानलः,
असातं–दुःखमम्भो–जलं यत्र । तत्–तस्मात् कारणात् भवोदधिशोषणाय (संसारसमुद्रनिर्जलीकार-
काय) तुभ्यं–भवते नमो–नमस्कारोऽस्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! यत्र रोगाः झषाः, कषायाः बहु-महत्-मकराः, चिन्ता एव वडवाग्निः, अ-सातं अम्भः
(सः) भवः वार्धिः त्वयका सरः इव कृतः, तद् भव-उदधि-शोषणाय तुभ्यं नमः ।

શબ્દાર્થ

रोगाः (मू० रोग)=રોગો.
झषाः (मू० झष)=મત્સ્યો, માછલાં.
बहु=ઘણા.
महत्=મોટા.
मकर=મગર.
बहुमहामकराः=ઘણા મોટા મગરો.
कषायाः (मू० कषाय)=કષાયો.
चिन्ता=ચિન્તા, ફીકર.
एव=જ.
यत्र=જ્યાં.
वडवाग्निः (मू० वडवाग्नि)=વડવાનલ, દરિયાઅગ્નિ.
असातं (मू० असात)=દુઃખ.
अम्भः (मू० अम्भस्)=જળ.
वार्धिः[1] (मू० वार्धि)=સમુદ્ર.
भवः (मू० भव)=સંસાર.
सरः (मू० सरस्)=તળાવ, સરોવર.
इव=જેમ.
त्वयका (मू० युष्मद्)=તારા વડે.
कृतः (मू० कृत)=કરાયો.
तद्=તેથી.
तुभ्यं (मू० युष्मद्)=તને.
नमस्=નમસ્કાર.
जिन ! (मू० जिन)=હે વીતરાગ !
भव=સંસાર.
उदधि=સાગર, સમુદ્ર.
शोषण=શોષી નાંખવું તે, નિર્જલ કરવું.
भवोदधिशोषणाय=સંસાર-સમુદ્રનું શોષણ કરનારા.

1 वारीणि धीयन्ते यत्र स वार्धिः ।

વિશેષમાં ચૌદ પૂર્વધર યાને શ્રુતકેવલીની તો બલિહારીજ છે, કેમકે સેન-પ્રશ્નના ઉલ્લેખ મુજબ તે અસંખ્યાત ભવ જોઇ શકે. વળી તે મરીને જઘન્યથી લાન્તક દેવલોકે જાય (જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૪, સૂ૦ ૨૨ નું ભાષ્ય.)

* * * * *

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह–

नृणां गणा गुणघणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिक्रति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

टीका

हे जिन ! ये नृणां-मनुष्याणां गणाः । किंविशिष्टा गणाः ? 'गुणघणाः' गुणैर्निचिताः । "तेन वित्ते चु [च] ञ्चुप्चणपौ" इति चणप्रत्ययः । ये तेषां नृगणानां पतयो-राजानश्चक्रिणः । ये पुनः सुराः सुरवरा-इन्द्राः सुखदास्तकेऽपि, स्वार्थेऽकञ् प्रत्ययः । ते-तव स्तुतिं चरिकरति-भृशं कुर्वन्ति । किं कृत्वा ? अञ्जलिं कृत्वा । तद्-तस्मात् कारणात् व्यक्तं-स्पष्टं यथा स्यात् त्वमेव हे भगवन् ! पुरुषोत्तमः-पुरुषेषूत्तमस्त्वमेवासि, अन्यो न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! ये नृणां गुण-घणाः गणाः तेषां पतयः अपि ये (च) सुराः सुर वराः सुख दाः तके अञ्जलिं कृत्वा ते स्तुतिं चरिक्रति, तद् व्यक्तं (यद्) भगवन् ! त्वं एव पुरुष-उत्तमः असि ।

શબ્દાર્થ

[illegible]

कृत्वा (धा० कृ) = करीने.
अञ्जलिं (मू० अञ्जलि) = अंजलि.
जिन ! (मू० जिन) = हे तीर्थंकर !
चरिक्रति (धा० कृ) = अतिशय करे छे.
ते (मू० युष्मद्) = तारी.
स्तुतिं (मू० स्तुति) = स्तुतिने, प्रशंसाने.
तद् = तेथी.
व्यक्तं = स्पष्ट.
त्वं (मू० युष्मद्) = तुं.
एव = ज.
भगवन् ! (मू० भगवत्) = हे नाथ !
पुरुष = [illegible]
उत्तम = [illegible]
पुरुषोत्तमः (१) [illegible] (२) [illegible]
असि (धा० अस्) = छे.

[illegible]

શ્લોકાર્થ

મહાવીરજ પુરુષોત્તમ છે—

" હે વીતરાગ ! ગુણોએ કરીને વિખ્યાત એવા માનવોના સમુદાયો તેમજ તેના સ
ચક્રવર્તી પ્રમુખ નૃપતિઓ) તેમજ સુખ અર્પણ કરનારા જે દેવો તથા જે દેવેન્દ્રો છે તે
બ હાથ જોડીને તારી અતિશય સ્તુતિ કરે છે, તેથી એ સ્પષ્ટ (સિદ્ધ થાય) છે કે હે ભગ
તું જ પુરુષોને વિષે ઉત્તમ છે [તું જ નારાયણ છે, બાકી બીજા તો નામધારી જાણવા]."—

* * * * *

रोगा झषा बहुमहामकराः कषाया-
श्चिन्तैव यत्र वडवाग्निरसातमम्भः ।
वार्धिर्भवः सर इव त्वयका कृतस्तत्
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

टीका

हे जिन ! त्वयैव त्वयका स भवः–संसारो वार्धिः–समुद्रः सर इव–तडाग इव कृतः । त
इति कः ? यत्र रोगा झषा–मत्स्याः, कषाया बहुमहामकराः, चिन्तैव वडवाग्निः–वडवानलः,
असातं–दुःखमम्भो–जलं यत्र । तत्–तस्मात् कारणात् भवोदधिशोषणाय (संसारसमुद्रनिर्जलीकार
काय) तुभ्यं–भवते नमो–नमस्कारोऽस्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! यत्र रोगाः झषाः, कषायाः बहु-महत्-मकराः, चिन्ता एव वडवाग्निः, असातं अम्भः
(सः) भवः वार्धिः त्वयका सरः इव कृतः, तद् भव-उदधि-शोषणाय तुभ्यं नमः ।

શબ્દાર્થ

रोगाः (मू० रोग)=રોગો.
झषाः (मू० झष)=મત્સ્યો, માછલાં.
बहु=ઘણું.
महत्=મોટા.
मकर=મગર.
बहुमहामकराः=ઘણા મોટા મગરો.
कषायाः (मू० कषाय)=કષાયો.
चिन्ता=ચિન્તા, ફિકર.
एव=જ.
यत्र=જ્યાં.
वडवाग्निः (मू० वडवाग्नि)=વડવાનલ, દરિયાની અગ્નિ.
असातं (मू० असात)=દુઃખ.
अम्भः (मू० अम्भस्)=જળ.
वार्धिः[1] (मू० वार्धि)=સમુદ્ર.
भवः (मू० भव)=સંસાર.
सरः (मू० सरस्)=તળાવ, સરોવર.
इव=જેમ.
त्वयका (मू० युष्मद्)=તારા વડે.
कृतः (मू० कृत)=કરાયો.
तद्=તેથી.
तुभ्यं (मू० युष्मद्)=તને.
नमस्=નમસ્કાર.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
भव=સંસાર.
उदधि=સાગર, સમુદ્ર.
शोषण=શોષી નાખવું તે, નિર્જળ કરવું.
भवोदधिशोषणाय=સંસાર-સમુદ્રને શોષી નાખનાર.

1 वारीणि धीयन्ते यत्र स वार्धिः ।

વિશેષમાં ચૌદ પૂર્વધર યાને શ્રુતકેવલીની તો બલિહારીજ છે, કેમકે સેન-પ્રશ્નના ઉલ્લેખ મુજબ તે અસંખ્યાત ભવ જોઇ શકે. વળી તે મરીને જઘન્યથી લાન્તક દેવલોકે જાય (જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૨ નું ભાષ્ય.)

* * * * *

पुरुषोत्तमोऽयं वीर एवेत्याह–

नृणां गणा गुणचणाः पतयोऽपि तेषां
ये ये सुराः सुरवराः सुखदास्तकेऽपि ।
कृत्वाऽञ्जलिं जिन ! चरिक्रति ते स्तुतिं तद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

टीका

हे जिन ! ये नृणां–मनुष्याणां गणाः । किंविशिष्टा गणाः ? 'गुणचणाः' गुणैर्विख्याताः । "तेन वित्ते चु [च] ञ्चुप्चणपौ" इति चणप्रत्ययः । ये तेषां नृगणानां पतयो–राजानश्चक्रिणः । ये पुनः सुराः सुरवरा–इन्द्राः सुखदास्तकेऽपि, स्वार्थेऽकच् प्रत्ययः । ते–तव स्तुतिं चरिक्रति–अतिशयेन कुर्वन्ति । किं कृत्वा ? अञ्जलिं कृत्वा । तत्–तस्मात् कारणाद् व्यक्तं–स्पष्टं यथा स्यात् तथा हे भगवन् ! पुरुषोत्तमः–पुरुषेषूत्तमस्त्वमेवासि, अन्यो न कोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! ये नृणां गुण–चणाः गणाः तेषां पतयः अपि ये (च) सुराः सुर-वराः सुख-दाः तके अपि अञ्जलिं कृत्वा ते स्तुतिं चरिक्रति, तद् व्यक्तं (यद्) भगवन् ! त्वं एव पुरुष-उत्तमः असि ।

शब्दार्थ

नृणां (मू० नृ)=મનુષ્યોના.
गणाः (मू० गण)=સમુદાયો, ટોળાંઓ.
गुण=ગુણ.
चण=પ્રસિદ્ધતાવાચક પ્રત્યય.
गुणचणाः=ગુણોથી પ્રસિદ્ધ.
पतयः (मू० पति)=સ્વામીઓ.
अपि=પણ.
तेषां (मू० तद्)=તેમના.
ये (मू० यद्)=જેઓ.
सुराः (मू० सुर)=અમરો, દેવો.
सुर=દેવ.
वर=ઉત્તમ.
सुरवराः (मू० सुरवर)=સુરેન્દ્રો, સુરપતિઓ.
सुखदाः (मू० सुखद)=સુખ આપનારા.
तके (मू० तद्)=તેઓ.
कृत्वा (धा० कृ)=કરીને.
अञ्जलिं (मू० अञ्जलि)=અંજલિ.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
चरिक्रति (धा० कृ)=અતિશય કરે છે.
ते (मू० युष्मद्)=તારી.
स्तुतिं (मू० स्तुति)=સ્તુતિને, પ્રશંસાને.
तद्=તેથી.
व्यक्तं=સ્પષ્ટ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
एव=જ.
भगवन् ! (मू० भगवत्)=હે નાથ !
पुरुष=પુરુષ, મરદ.
उत्तम=શ્રેષ્ઠ.
पुरुषोत्तमः=(૧) પુરુષોને વિષે શ્રેષ્ઠ; (૨) નારાયણ.
असि (धा० अस्)=છે.

*१ तेन वित्ते चञ्चुप्चणपौ इति श्रीसिद्धहैमसूत्रम् (७।१।१७५)।

अन्वयः

(हे) जिन ! यद् मया हि यस्य तस्य च जनस्य आवश्यकं पारवश्यं परिचर्यया आप्तं, तत् बहु-मोहतया मया त्वं स्वप्न-अन्तरे अपि न कदाचित् अपि ईक्षितः असि ।

शब्दार्थ

यद्=જે કારણને લીધે.
यस्य (मू० यद्)=જેની.
तस्य (मू० तद्)=તેની.
च=અને.
जनस्य (मू० जन)=મનુષ્યની.
हि=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
पारवश्यं (मू० पारवश्य)=પરતન્ત્રતા.
आवश्यकं (मू० आवश्यक)=જરૂરી.
जिन ! (मू० जिन)=હે વીતરાગ !
मया (मू० अस्मद्)=મારાથી.
परिचर्यया (मू० परिचर्या)=સેવા વડે.
आप्तं (धा० आप्)=પ્રાપ્ત થયું.
तद्=તેથી.

तर्कयामि (धा० तर्क्)=હું તર્ક કરું છું.
बहु=પ્રચુર.
मोहता=અજ્ઞાનપણું.
बहुमोहतया=અત્યન્ત અજ્ઞાનપણાને લીધે.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
स्वप्न=સ્વપ્ન.
अन्तर=મધ્ય.
स्वप्नान्तरे=સ્વપ્નમાં.
अपि=પણ.
न=નહિ.
कदाचित्=કદાપિ.
ईक्षितः (मू० ईक्षित)=જોવાયેલ.
असि (धा० अस्)=છે.

પરતન્ત્રતાનું કારણ—

શ્લોકાર્થ

" હે વીતરાગ ! મારે જેવા તેવા મનુષ્યની (પણ) અવશ્ય (ભોગવવાની એવી) પરતન્ત્રતા સેવારૂપે પ્રાપ્ત થઇ છે (અર્થાત્ મારે ગમે તેવા માનવની ગુલામગીરી પણ કરવી પડે છે) તેથી હું એમ તર્ક કરું છું કે પ્રચુર અજ્ઞાનપણાને લીધે મારાથી તું સ્વપ્નમાં પણ કદાપિ જોવાયો નથી (અર્થાત્ હું પરતન્ત્રતારૂપી વિડંબનાથી વ્યાકુળ રહું છું એજ બતાવી આપે છે કે સ્વપ્નમાં પણ હું તારા દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયો નથી). "—૨૭

* * * * * *

स्तनन्धयस्य भगवतो रूपस्वरूपमाह—

रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृतो जनन्याः
पार्श्वे श्रितस्य धयतश्च पयोधरं ते ।
रूपं रराज नवकाञ्चनरुक् तमोघ्नं
बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

---

१ एतच्च भगवतः स्तन्यपानवर्णनं लौकिकस्वरूपा ह्येवं, यदिच ते शिशुत्वे स्तन्यपानं कुर्वन्ति इति स्पष्टार्थेऽस्य शास्त्रनीत्या तु स्पष्टमेव विरोधः—

"जिनाङ्गुष्ठे सुरेन्द्रेण, पीयूषमवतारितम् ।
अपिबत् क्षुधितो बालो, स्तन्यपाना जिना यतः ॥"

इत्याद्युक्तेः प्रामाण्यात् ।

१

શ્લોકાર્થ

" હે જિનેશ્વર ! જ્યાં રોગરૂપી મત્સ્યો છે, (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર) કષાયોરૂપી ઘણા મોટા મગરો છે, ચિન્તા જ એ વડવાનલ છે, અને દુઃખ તે જલરૂપ છે, તે સંસારરૂપી સમુદ્રને તેં (જ) સરોવર જેવો કરી દીધો છે; તેથી કરીને સંસારરૂપી સાગરનું શોષણ કરનારા એવા તને (મારા) પ્રણામ (હોજો)."—૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોક-તાત્પર્ય—

આ શ્લોકમાં સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે અને તેને ચરિતાર્થ કરવા બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે સમુદ્રમાં મત્સ્યો, મગરો, વડવાનલ તેમજ જલ હોય છે, તેમ સંસારમાં તેની ગરજ સારનારા રોગો, કષાયો, ચિન્તા અને દુઃખ રહેલાં છે. આનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારે આ સાગરનું શોષણ કરી જવું જોઇએ. એવું કાર્ય હે વીર પ્રભુ ! તેંજ કર્યું છે, વાસ્તે (નામધારી અગસ્ત્ય નહિ, પરંતુ તે નામને સંપૂર્ણતઃ ચરિતાર્થ કરી આપનારા એવા) તને મારા અનંતવાર પ્રણામ હોજો, એ આ શ્લોકનો ફલિતાર્થ છે.

ચિન્તા—

ચિન્તાના સ્વરૂપથી તો કોણ અજાણ્યું હોઇ શકે ! તેથી તેના પરાક્રમના સંબંધમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે—

" चिन्ता चितातोऽप्यधिका—ऽनुस्वारेण युता यतः ।
चितैकशो दहेद् देहं, चिन्ता दहति सर्वदा ॥"

—શ્રીપાલ-ચરિત્ર.

અર્થાત્ ચિન્તા અનુસ્વારથી યુક્ત છે તેથી કરીને તે ચિતાથી અધિક છે, કેમકે ચિતા તો એક વાર દેહને બાળે છે, જ્યારે ચિન્તા તો સર્વદા બાળે છે.

* * * * *

यद् यस्य तस्य च जनस्य हि पारवश्य-
मावश्यकं जिन ! मया वरिवस्ययाऽऽप्तम् ।
तत् तर्कयामि बहुमोहतया मया त्वं
स्वमान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

टीका

हे जिन ! यन्मया यस्य तस्य जनस्य पारवश्यं-परवशत्वमाप्तं-प्राप्तम् । कया ? वरिवस्यया-सेवया । तद्-तस्माद्धेतोरहमिति तर्कयामि-विचारयामि । इतीति किं ? बहुमोहतया-प्रचुराज्ञानतया मया त्वं कदाचिदपि स्वमान्तरेऽपि नेक्षितोऽसि-न दृष्टोऽसि ॥ २७ ॥

સ્પષ્ટીકરણ

શું તીર્થંકર સ્તન-પાન કરે છે?—

વીર ભગવાન્ સ્તન-પાન કરતા હતા એવો ધ્વનિ આ શ્લોકમાંથી નીકળે છે. પરંતુ એ તો લૌકિક ન્યાય પ્રમાણેનું વર્ણન છે એમ સમજવું જોઇએ. કેમકે તીર્થંકરો સ્તન-પાન કરતા નથી એ વાત તો સુસ્પષ્ટ રીતે આવશ્યક-ચૂર્ણિ તેમજ આવશ્યકની શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧૨૫) ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

*

प्रभोर्जन्म—

* * * *

इक्ष्वाकुनामनि कुले विमले विशाले
सद्रत्नराजिनि विराजत उद्भवस्ते ।
दोषापहारकरणः प्रकटप्रकाश-
स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

टीका

हे जिन ! इक्ष्वाकुनामनि कुले ते-तव उद्भवो-जन्म विराजते । किंविशिष्टे कुले ? विमले-निर्मले, (विशाले) विस्तीर्णे । पुनः (किंविशिष्टे) सद्भिः-समीचीनैः रत्नैः-पुरुषरत्नैः राजत इत्येवंशीलस्तस्मिन् सद्रत्नराजिनि । कस्मिन् कस्य क इव ? तुङ्गोदयाद्रिशिरसि-उच्चोदयपर्वतशिखरे सहस्ररश्मेः-सूर्यस्य प्रकटप्रकाश इव-प्रसिद्धतेज इव । किंविशिष्ट उद्भवः ? दोषाणामपहारस्य करणं-विधानं यस्य सः । उभयत्र विशेषणं तुल्यमिति ॥ २९ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) 'इक्ष्वाकु'-नामनि विमले विशाले सद्-रत्न-राजिनि कुले ते दोष-अपहार-करणः उद्भवः तुङ्ग-उदय-अद्रि-शिरसि सहस्र-रश्मेः दोषा-अपहार-करणः प्रकट-प्रकाशः इव विराजते ।

શબ્દાર્થ

इक्ष्वाकु=ઇક્ષ્વાકુ.
नामन्=નામ.
इक्ष्वाकुनामनि='ઇક્ષ્વાકુ' નામના.
कुले (मू॰ कुल)=વંશને વિષે.
विमले (मू॰ विमल)=નિર્મળ.
विशाले (मू॰ विशाल)=વિસ્તીર્ણ.
सत्=શ્રેષ્ઠ.
रत्न=રત્ન.
राजिन्=શોભાયમાન, સુશોભિત.
सद्रत्नराजिनि=શ્રેષ્ઠ રત્ન વડે સુશોભિત.
विराजते (धा॰ राज्)=શોભે છે.
उद्भवः (मू॰ उद्भव)=જન્મ.
ते (मू॰ युष्मद्)=તારા.
दोष=અપરાધ.
दोषा=રાત્રિ.
अपहार=દૂર કરવું તે.
करण=કાર્ય.
दोषापहारकरणः=અપરાધને અથવા રાત્રિને દૂર કરવાનું કાર્ય છે જેનું તે.
प्रकट=સ્પષ્ટ, પ્રસિદ્ધ.
प्रकाश=તેજ.
प्रकटप्रकाशः=પ્રસિદ્ધ પ્રકાશ.
तुङ्ग=ઊંચા.
उदय=ઉદય.
अद्रि=પર્વત, અચલ.
शिरस्=શિખર.
तुङ्गोदयाद्रिशिरसि=ઉદય-પર્વતના ઊંચા શિખર ઉપર.
इव=જેમ.
सहस्र=હજાર.
रश्मि=કિરણ.
सहस्ररश्मेः (मू॰ सहस्र-रश्मि)=સૂર્યના.

ટીકા

हे जिन ! ते-तव रूपं रराज-विराजति स्म । किं कुर्वत्ने ? जनन्या-मातुः पार्श्वं-समीपं श्रितस्य-आश्रितस्य । च-पुनः पयोधरं-कुचं धयतः-पिबतः । 'धेट् पाने' इत्यस्य शतृ (अन्तस्य) रूपम् । किंविशिष्टाया जनन्याः ? रम्यो-मनोज्ञो य इन्द्रनील-श्यामरत्नविशेषस्तद्वद् रुचिर्यस्य स एतादृग् वेषो-नेपथ्यस्तं बिभर्तीति रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृत् तस्याः । किंविशिष्टं रूपं ? नवकाञ्चन-रुक्-नव्यस्वर्णद्युति । पुनः कीदृशं ? तमोघ्नम्-अन्धकारघातकम् । किमिव ? पयोधरपार्श्ववर्ति-मेघ-समीपवर्ति रवेः-सूर्यस्य बिम्बमिव रविमण्डलमिवेति उपमासाम्यमिति ॥ २८ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) रम्य-इन्द्रनील-रुचि-वेष-भृतः जनन्याः पार्श्वं श्रितस्य पयोधरं च धयतः ते नव-काञ्चन-रुक् तमस्-घ्नं रूपं पयोधर-पार्श्व-वर्ति रवेः बिम्बं इव रराज ।

શબ્દાર્થ

रम्य=મનોહર.
इन्द्रनील=એક જાતનું રત્ન.
रुचि=કાંતિ.
वेष=પોષાક.
भृत्=ધારણ કરનારી.
रम्येन्द्रनीलरुचिवेषभृतः=મનોહર ઇન્દ્રનીલના જેવી કાંતિવાળા વેષને ધારણ કરનારી.
जनन्याः (मू० जननी)=માતાની.
पार्श्वं (मू० पार्श्व)=બાજુને.
श्रितस्य (मू० श्रित)=આશ્રય કરેલા.
धयतः (मू० धयत्)=પાન કરતા.
च=અને.
पयोधरं (मू० पयोधर)=સ્તનને.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.
रूपं (मू० रूप)=રૂપ.
रराज (धा० राज्)=શોભતું હતું.
नव=નૂતન.
काञ्चन=સુવર્ણ.
रुच्=કાંતિ.
नवकाञ्चनरुक्=નૂતન સુવર્ણના સમાન કાંતિ છે જેની એવું.
तमस्=(૧) અજ્ઞાન;(૨) અંધકાર.
हन्=નાશ કરવો.
तमोघ्नं=અજ્ઞાનનો નાશ કરનારૂં.
बिम्बं (मू० बिम्ब)=બિંબ.
रवेः (मू० रवि)=સૂર્યના.
इव=જેમ.
पयोधर=મેઘ.
पार्श्व=સમીપ.
वर्तिन्=રહેનારૂં.
पयोधरपार्श्ववर्ति=મેઘની સમીપ રહેલું.

શ્લોકાર્થ

સ્તન-પાન કરતી વેળાએ પ્રભુનું રૂપ—

"(હે નાથ !) મનોહર ઇન્દ્રનીલ (નામના રત્ન)ના જેવી કાંતિવાળા એવા (અર્થાત્ શ્યામ) વેષને ધારણ કરનારી માતાની સમીપતાનો આશ્રય કરેલા એવા તેમજ તેના સ્તનનું પાન કરનારા એવા તારૂં [નૂતન સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળું તેમજ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારૂં] રૂપ નવીન કાંચનના જેવી કાંતિવાળું તેમજ અંધકારનો અંત આણનારૂં એવું મેઘની પાસે રહેલા રવિના બિમ્બની જેમ શોભતું હતું."—૨૮

મુષ્ણ (ધા० મુષ્)=ચોરા.
સુરપાળિમુક્તૈ=દેવ-શ્રેણિએ મૂકેલાં.
ગાત્રે (મૂ० ગાત્ર)=દેહ ઉપર.
પતદ્ભિઃ (મૂ० પતત્)=પડતાં.
અપિ=પણ.
નૂનં=ખચિત.
અનેજમાનં (મૂ० અન્-એજમાન)=નિશ્ચળ.
દૃષ્ટ્વા (ધા० દૃશ્)=જોઇને.
ભવન્તં (મૂ० ભવત્)=આપને.

અમરાઃ (મૂ० અમર)=દેવો.
પ્રશશંસુઃ (ધા० શંસ્)=પ્રશંસા કરતા હવા.
ઈશં (મૂ० ઈશ)=નાથને.
ઉચ્ચૈઃ=ઊંચા.
તટં (મૂ० તટ)=તટ.
ગિરિ=પર્વત.
સુરગિરેઃ=સુર-ગિરિના, મેરૂના.
ઇવ=જેમ.
શાતકૌમ્ભં (મૂ० શાતકૌમ્ભ)=સુવર્ણમય.

પ્રભુનો જન્માભિષેક—

શ્લોકાર્થ

" જન્મ-મહોત્સવને વિષે દેવ-પંક્તિએ મૂકેલાં અને શરીરના ઉપર પણ પડતાં એવાં સ્નાન-જલો વડે પણ આપ પ્રભુને નિશ્ચળ જોઇને દેવો મેરૂ પર્વતના સુવર્ણમય અને ઊંચા (તથા નિશ્ચળ) એવા તટની જેમ આપની ખચિત પ્રશંસા કરતા હવા."—૩૦

સ્નાત્ર-જલ—

સ્પષ્ટીકરણ

સુવર્ણાદિક આઠે જાતિઓ પૈકી પ્રત્યેક જાતિના એક યોજન ઊંચા એવા એક હજાર ને આઠ કળશોને ક્ષીર-સાગરના જલથી ભરીને તે વડે પ્રથમ અચ્યુતેન્દ્ર અને ત્યાર બાદ બીજા ૬૨ ઇન્દ્રો પ્રભુનો જલાભિષેક કરે છે. મેરૂ પર્વતના શિખરોમાંથી વેગથી ચારે તરફ પ્રસાર પામતું આ જલ હજારો નદીઓની કલ્પના કરાવે છે. ૬૩ ઇન્દ્રોનું આ કાર્ય પૂરૂં થતાં સૌધર્મેન્દ્ર ચાર દિશામાં ચાર સ્ફટિક મણિના ઊંચા વૃષભો (બળદો) બનાવે છે અને તેને જલથી ભરી દે છે. આ વડે જ્યારે સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુનો જલાભિષેક કરે છે, ત્યારે જાણે પાતાલ ફોડ્યું હોય તેમ આ વૃષભોનાં આઠ શૃંગો (શીંગડાં)માંથી જલ-યંત્રની જેમ નીકળતી જલની ધારાઓ આકાશમાં વહેવા લાગે છે. જૂદા જૂદા મૂળવાળી પરંતુ અન્તમાં મળી ગયેલી એવી આ જલ-ધારાઓ આકાશમાં નદી-સંગમનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ ઉપરથી પ્રભુના ઉપર કેવો જલ-પ્રપાત થતો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષમાં ઇન્દ્ર પ્રભુને જલાભિષેક કરતાં ખંચાયો હતો એ વાતનું અત્ર સૂચન થાય છે. ઇન્દ્રની શંકાના નિવારણાર્થે પ્રભુએ પોતાના ડાબા પગના અંગુઠા વડે મેરૂ ચાંપ્યો અને તેમ કરતાં આવા અચળને પણ ચલાયમાન કર્યો (જુઓ મહાનિશીથ, અ० ૩).

* * * * *

૧ સરખાવો શ્રીમહાવીરસ્વામીના પંચકલ્યાણકના સ્તવનની ત્રીજી ઢાલની નીચે લખેલી કડીઓઃ—

" કંચનમણિ ભૃંગાર, ગન્ધોદકે ભર્યા એ;
કિમ સહસે લઘુ વીર, હરિ સંશય ધર્યો એ.
વહેસે નીર-પ્રવાહ, કેમ તે નામીએ રે;
ન કરે નમણ સનાહ, જાણ્યું સ્વામીએ રે. "

શ્લોકાર્થ

પ્રભુનો જન્મ—

"(હે તીર્થરાજ !) 'ઇક્ષ્વાકુ' નામના નિર્મળ તેમજ વિસ્તીર્ણ તથા ઉત્તમ (પુરુષરૂપ) રત્નો વડે શોભતા એવા વંશને વિષે દોષોનો નાશ કરનારો તારો જન્મ ઉદયાચળના ઉચ્ચ શિખરને વિષે રાત્રિનો અંત આણનારા એવા સૂર્યના પ્રસિદ્ધ પ્રકાશની માફક વિશેષતઃ શોભે છે."—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

ઇક્ષ્વાકુ વંશની ઉત્પત્તિ—

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવનો જન્મ થયાને એક વર્ષ વીત્યા બાદ સૌધર્મેન્દ્ર વંશ સ્થાપન કરવાને માટે પ્રભુ પાસે આવવા તૈયાર થયો. સ્વામીનું દર્શન કરવા જનારા સેવકે ખાલી હાથે જવું તે યોગ્ય નથી એમ વિચારી તે ઇન્દ્રે એક મોટો ઇક્ષુ-દણ્ડ (શેરડીનો સાંઠો) સાથે લીધો. આ લઇને તે ઇન્દ્ર નાભિ રાજાના ઉત્સંગ (ખોળા)માં બેઠેલા પ્રભુ સમીપ આવ્યો. અવધિજ્ઞાન વડે તેનો સંકલ્પ જાણી લઇને પ્રભુએ તે ઇક્ષુ-દણ્ડ લેવાને પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, એટલે મસ્તક વડે પ્રણામ કરી ઇન્દ્રે તે પ્રભુને અર્પણ કર્યો. પ્રભુએ ઇક્ષુનું ગ્રહણ કર્યું તેથી તેમના વંશનું નામ ઇન્દ્રે ઇક્ષ્વાકુ પાડ્યું.

* * * * *

नाथस्य जन्माभिषेकः—

स्नानोदकैर्जिन(र्जनि)महे सुरराजिमुक्तै-
गात्रे पतद्भिरपि नूनमनेजमानम् ।
दृष्ट्वा भवन्तममराः प्रशशंसुरीश-
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

टीका

जिन(जनि)महे—जन्ममहोत्सवे सुरराजिमुक्तैः—देवश्रेणिमुक्तैः स्नानोदकैः । गात्रे—शरीरे पतद्भिः । नूनं-निश्चितम् । भवन्तमीशं अनेजमानम्—अकम्पमानं दृष्ट्वाऽमरा—देवाः प्रशशंसुः-प्रशंसन्ति स्म । कमिव ? शातकौम्भं-सौवर्णं सुरगिरेः—मेरोरुच्चैस्तटमिव, निश्चलतया वर्णेन च तुल्यत्वात् ॥ ३० ॥

अन्वयः

जिन (जनि)-महे सुर-राजि-मुक्तैः गात्रे पतद्भिः अपि स्नान-उदकैः भवन्तं ईशं अनेजमानं दृष्ट्वा अमराः सुर-गिरेः शातकौम्भं उच्चैः-तटं इव (भवन्तं) नूनं प्रशशंसुः ।

શબ્દાર્થ

स्नान=સ્નાન.
उदक=જલ.
स्नानोदकैः=સ્નાન-જલો વડે.
जनि=જન્મ.
मह=ઉત્સવ.
जनिमहे=જન્મ-ઉત્સવને વિષે.
सुर=દેવ.
राजि=શ્રેણિ.

પરમેશ્વરપણાને વિશેષ પ્રકારે જણાવનારા એવા તારા (સમવસરણના) ત્રણ[1] ગઢો આ જગત્માં અત્યંત શોભે છે."—31

* * * *

भगवत्संस्मरणे सुरसान्निध्यमाह—

कान्तारवर्त्मनि नराः पतिताः कदाचिद्
दैवात् क्षुधा च तृषया परिपीडिताङ्गाः ।
ये त्वां स्मरन्ति च गृहाणि सरांसि भूरि-
पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

टीका

हे जिन ! कदाचित् समये कान्तारवर्त्मनि-अरण्यमार्गे पतिता दैवात् क्षुधा-बुभुक्षया (च-पुनः) तृषया परिपीडिताङ्गा ये नरास्त्वां स्मरन्ति-त्वत्स्मरणं कुर्वन्ति । तत्र कान्तारवर्त्मनि देवा-विबुधा गृहाणि च पुनः सरांसि परिकल्पयन्ति-रचयन्ति । किंविशिष्टानि गृहाणि ? भूरिः-प्रचुरा पद्मा-लक्ष्मीर्येषु तानि । किंविशिष्टानि सरांसि ? भूरिपद्मानि- बहुकमलानि ॥ ३२ ॥

अन्वयः

कदाचित् दैवात् कान्तार-वर्त्मनि पतिताः क्षुधा तृषया च परिपीडित-अङ्गाः ये नराः त्वां स्मरन्ति, (तेषां कृते) तत्र विबुधाः भूरि-पद्मानि गृहाणि सरांसि च परिकल्पयन्ति ।

શબ્દાર્થ

कान्तार=વન, અરણ્ય.
वर्त्मन्=માર્ગ.
कान्तारवर्त्मनि=અરણ્યના માર્ગને વિષે.
नराः (मू॰ नर)=મનુષ્યો.
पतिताः (मू॰ पतित)=પડેલા.
कदाचित्=કદાપિ, કોઇક વેળા.
दैवात् (मू॰ दैव)=દૈવને લીધે, કમનસીબે.
क्षुधा (मू॰ क्षुध्)=ભૂખથી.
च=અને.
तृषया (मू॰ तृषा)=તૃષાથી, તરસથી.
परिपीडित (धा॰ पीड्)=અત્યંત પીડાયેલા.
अङ्ग=શરીર.
परिपीडिताङ्गाः=અત્યંત પીડાયેલું છે શરીર જેમનું એવા.
ये (मू॰ यद्)=જેઓ.
त्वां (मू॰ युष्मद्)=તને.
स्मरन्ति (धा॰ स्मृ)=યાદ કરે છે.
गृहाणि (मू॰ गृह)=ઘરો.
सरांसि (मू॰ सरस्)=સરોવરો.
भूरि=બહુ.
पद्मा=લક્ષ્મી.
पद्म=કમળ.
भूरिपद्मानि=(१) બહુ છે લક્ષ્મી જેને વિષે એવાં,
(२) ઘણાં છે કમળો જેને વિષે એવાં.
तत्र=ત્યાં.
विबुधाः (मू॰ विबुध)=દેવો.
परिकल्पयन्ति (धा॰ क्लृप्)=રચે છે.

1 આની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના ૬૪મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ.

वप्रत्रयविचारः—

ये त्रिप्रदक्षिणतया प्रभजन्ति वीरं
ते स्युर्नरा अहमिवाद्भुतकान्तिभाजः ।
वप्रत्रयं वददिति प्रविभाति तेऽत्र
प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

टीका

हे स्वामिन् ! इह-अस्मिन् लोके ते-तव वप्रत्रयं प्रविभाति-दीप्यति। किं कुर्वत् ? इति वदत्। इतीति किं ? ये नरा-मनुष्यास्त्रिप्रदक्षिणतया-प्रदक्षिणत्रयेण वीरं प्रभजन्ति-सेवन्ते तेऽद्भुतकान्तिभाजः स्युः । क इव ? 'अहमिव' यथाऽहमद्भुतकान्तिभागस्मि । अर्थवशाद् विभक्तिपरिणामो "लिङ्गभेदं तु मेनिरे" इत्यलङ्कारः । वप्रत्रयं किं कुर्वत् ? त्रिजगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्-प्रथयत् ॥ ३१ ॥

अन्वयः

"ये नराः त्रि-प्रदक्षिणतया 'वीरं' प्रभजन्ति, ते अहं इव अद्भुत-कान्तिभाजः स्युः" इति वदत् त्रि-जगतः परमेश्वरत्वं (च) प्रख्यापयत् ते वप्रत्रयं अत्र प्रविभाति ।

શબ્દાર્થ

ये (मू० यद्)=જેઓ.
त्रि=ત્રણ.
प्रदक्षिणा=પ્રદક્ષિણા.
त्रिप्रदक्षिणतया=ત્રણ પ્રદક્ષિણાએ કરીને.
प्रभजन्ति (धा० भज्)=સેવા કરે છે.
वीरं (मू० वीर)=વીર (પ્રભુ)ને.
ते (मू० तद्)=તેઓ.
स्युः (धा० अस्)=થાય.
नराः (मू० नर)=મનુષ્યો.
अहं (मू० अस्मद्)=હું.
इव=જેમ.
अद्भुत=આશ્ચર્યકારી.
कान्ति=પ્રભા, તેજ.
भाज्=ભજનાર.
अद्भुतकान्तिभाजः=આશ્ચર્યકારી પ્રભાને ભજનારા.
वप्र=ગઢ.
त्रय=ત્રણ.
वप्रत्रयं=ત્રણ ગઢો.
वदत् (धा० वद्)=કહેતા.
इति=એમ.
प्रविभाति (धा० भा)=વિશેષતઃ શોભે છે.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.
अत्र=અહિં આ.
प्रख्यापयत् (धा० ख्या)=પ્રસિદ્ધ કરનારું, પ્રકર્ષે જણાવનારું.
जगत्=દુનિયા, લોક.
त्रिजगतः=ત્રૈલોક્યનું.
परमेश्वरत्वं (मू० परमेश्वरत्व)=પરમેશ્વરપણાને.

શ્લોકાર્થ

સમવસરણના ગઢો—

" જે મનુષ્યો ત્રણ પ્રદક્ષિણાએ કરીને વીર (પ્રભુ)ની સેવા કરે છે, તેઓ મારી માફક આશ્ચર્ય-જનક પ્રભાવાળા થાય (છે) એમ કહેતા અને વળી (હે જિનેશ્વર ! તારા) ત્રૈલોક્યના

1 [illegible]

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની મનોવૃત્તિની નિશ્ચલતા—

" હે વીતરાગ ! જેવી રીતે તારી મનોવૃત્તિ અત્યન્ત નિશ્ચળ છે, તેવી રીતે અન્ય કોઇ તપસ્વીની પણ નથી. હે જિનેશ્વર ! જેવી આનની મુંન (ના તારા)ની સ્થિરતા છે, તેવી સ્થિરતા પ્રકાશમાન એવા ગ્રહોના સમુદાયની પણ ક્યાંથી હોય શકે ?"—૩૩

* * * * *

अथ भगवद्दर्शने आजन्मवैरिणामपि विरोधो न भवतीत्याह—

ओत्वाखवोऽहिगरुडाः पुनरेणसिंहा

अन्येऽङ्गिनोऽपि च मिथो जनिवैरवन्धाः ।

तिष्ठन्ति ते समवसृत्यविरोधिनं त्वां

दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

टीका

हे जिन ! ते-तव समवसृति । सृ गतौ समपूर्वः क्तिप्रत्ययान्तः तत्र समवसरणे । जनिवैरबन्धा अपि-जन्मवैरवन्तोऽपि मिथः-परस्परं तिष्ठन्ति । के ते इत्याह-ओतुभिः-मार्जारैर्युता आखवः मूषका ओत्वाखवः, अहिभिः-सर्पैर्युता गरुडा अहिगरुडाः, पुनरेणैः-मृगैर्युताः सिंहा एणसिंहा च-पुनरन्येऽप्यङ्गिनः-प्राणिनो मिथस्तिष्ठन्ति । किं कृत्वा ? त्वामविरोधिनं-विरोधवर्जितं दृष्ट्वा अत एव भवन्तमाश्रिता (भवदाश्रिता)स्तेषां भवदाश्रितानां भयं नो भवति । न च नित्यविरोधिनद्वन्द्व एकवद्भवतीति कथमत्र बहुत्वमिति वाच्यं, द्वन्द्वे एवैकत्वनियमात् । अत्र तु शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमासत्वात् स्पष्टैव निर्दोषता ॥ ३४ ॥

अन्वयः

(हे स्वामिन् !) ते समवसृति त्वां अ-विरोधिनं दृष्ट्वा ओतु-आखवः, अहि-गरुडाः, पुनः एण-सिंहाः जनि-वैर-बन्धाः अपि अन्ये च अङ्गिनः मिथः तिष्ठन्ति, (अतः एव) भवत्-आश्रितानां (प्राणिनां) भयं नो भवति ।

શબ્દાર્થ

ओतु=બિલાડી.
आखु=ઉંદર.
ओत्वाखवः=બિલાડીઓથી યુક્ત ઉંદરો.
अहि=સર્પ.
गरुड=ગરૂડ.
अहिगरुडाः=સર્પોથી યુક્ત ગરૂડો.
पुनर्=વળી.

एण=મૃગ.
सिंह=સિંહ.
एणसिंहाः=મૃગોથી પરિવૃત સિંહો.
अन्ये (मू० अन्य)=બીજાં.
अङ्गिनः (मू० अङ्गिन्)=પ્રાણીઓ.
अपि=પણ.
च=અને.

---

१ ધ્રુવના સંબંધી માહિતી માટે જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ० ૪, સૂ० ૧૪) ની ટીકા.

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં ૮૮ ગ્રહો હોવાનો ઉલ્લેખ છે (તેનાં નામો માટે જુઓ સૂર્ય-પ્રજ્ઞપ્તિ, ૨૦ મું પ્રાભૃત, સૂ० ૧०७); પરંતુ તેમાં (૧) ચન્દ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) મંગળ, (૪) બુધ, (૫) બૃહસ્પતિ, (૬) શુક્ર, (૭) શનિ, (૮) રાહુ અને (૯) કેતુ એ મુખ્ય ગ્રહો છે.

શ્લોકાર્થ

ભગવત્-સ્મરણનો મહિમા—

"કદાચિત્ દૈવ-યોગે કરીને અરણ્યના માર્ગમાં (ભૂલા) પડેલા એવા તેમજ ક્ષુધા અને તૃષાથી અતિશય પીડા પામેલું છે શરીર જેમનું એવા જે મનુષ્યો (આવા સંકટ-સમયમાં) તારૂં સ્મરણ કરે છે, (તેમને માટે) દેવો તે સ્થલમાં બહુ છે લક્ષ્મી જેને વિષે એવાં ગૃહો તેમજ ઘણાં છે પદ્મો જેને વિષે એવાં સરોવરો રચે છે."—૩૨

* * * * *

भगवच्चित्तस्थिरतामाह—

संनिश्चला जिन ! यथा तव चित्तवृत्तिः
कस्यापि नैवमपरस्य तपस्विनोऽपि ।
यादृक् सदा जिनपते ! स्थिरता ध्रुवस्य
तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

टीका

हे जिन ! यथा तव चित्तवृत्तिः संनिश्चला–स्थिरा वर्तते, एवम्-अमुना प्रकारेण कस्याप्यपरस्य तपस्विनोऽपि न । दृष्टान्तमाह–हे जिनपते ! सदा–सर्वदा ध्रुवस्य-उत्तानपादजतारकस्य यादृक् स्थिरता तादृक् स्थिरता विकाशिनोऽपि–प्रकाशवतोऽपि ग्रहगणस्य कुतः ?, तादृक् स्थिरता नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! यथा तव चित्त-वृत्तिः संनिश्चला, एवं कस्य अपि अपरस्य तपस्विनः अपि न । हे जिन-पते ! यादृक् ध्रुवस्य सदा स्थिरता (वर्तते), तादृक् विकाशिनः अपि ग्रह-गणस्य कुतः ? ।

શબ્દાર્થ

संनिश्चला=અતિશય સ્થિર.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
यथा=જેવી રીતે.
तव (मू० युष्मद्)=તારી.
चित्त=મન.
वृत्ति=વર્તન.
चित्तवृत्तिः=મનોવૃત્તિ.
कस्य (मू० किम्)=કોની.
अपि=પણ.
न=નહિ.
एवं=એ પ્રકારે.
अपरस्य (मू० अपर)=અન્યની.
तपस्विनः (मू० तपस्विन्)=તપ કરનારાની.
यादृक् (मू० यादृश्)=જેવું.
सदा=હમેશાં.
जिन=વીતરાગ.
पति=સ્વામી.
जिनपते !=હે જિનેશ્વર !
स्थिरता=સ્થિરપણું.
ध्रुवस्य (मू० ध्रुव)=ધ્રુવનું.
तादृक् (मू० तादृश्)=તેવું.
कुतः=ક્યાંથી.
ग्रह=ગ્રહ.
गण=સમુદાય.
ग्रहगणस्य=ગ્રહોના સમુદાયનું.
विकाशिनः (मू० विकाशिन्)=પ્રકાશમાન.

सुशीतलेश्याविधानेन सा हतेति भगवत्यां (श० १५, सू० ५४३) प्रोक्तम् । ईश ! तथाऽद्यापीदं युक्तं त्वन्नामकीर्तनजलं तव नाम्नः कीर्तनं-शंसनं तदेव जलं अशेषं-समस्तं भयाग्निं शमयति-विध्यापयतीति ॥ ३६ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! पूर्वं सत्-उपकार-परेण त्वया सु-शीत-लेश्यां विधाय तेजस्-लेश्या हता। तथा (हे) ईश ! इदं युक्तं (यद्) अद्यापि त्वत्-नामन्-कीर्तन-जलं अ-शेषं भय-अग्निं शमयति ।

શબ્દાર્થ

पूर्वं=પહેલાં.
त्वया (मू० युष्मद्)=તારાથી.
सत्=સજ્જન.
उपकार=ઉપકાર.
पर=તત્પર.
सदुपकारपरेण=સજ્જન પ્રતિ ઉપકાર કરવામાં તત્પર.
तेजोलेश्या=તેજોલેશ્યા.
हता (मू० हन्)=નષ્ટ થઇ.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
विधाय (धा० धा)=કરીને.
सु=સુન્દરતાવાચક અવ્યય.
शीतलेश्या=શીતલેશ્યા.
सुशीतलेश्यां=સુંદર શીતલેશ્યાને.
अद्य=આજે.
अपि=પણ.
युक्तं (मू० युक्त)=યુક્ત, વાજબી.
इदं (मू० इदम्)=આ.
ईश ! (मू० ईश)=હે નાથ !
तथा=તેવી રીતે.
भय=બીક.
अग्नि=અગ્નિ.
भयाग्निं=ભયરૂપી અગ્નિને.
कीर्तन=કથન.
त्वन्नामकीर्तनजलं=તારા નામનું કીર્તનરૂપી જલ.
शमयति (धा० शम्)=શાંત કરે છે.
अशेषं (मू० अशेष)=સમસ્ત.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના નામનો મહિમા—

"હે જિન ! સજ્જનો પ્રતિ [અથવા સારો] ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા તેં પૂર્વે [અર્થાત્ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં] સુંદર શીત-લેશ્યા મૂકીને (વૈશિકાયન તાપસે ગોશાળકના ઉપર મૂકેલી) તેજોલેશ્યાનો નાશ કર્યો. તેવી રીતે હે નાથ ! આ ન્યાય્ય છે કે આજે પણ તારા નામનું કીર્તન-રૂપી જલ સમસ્ત ભયરૂપી અગ્નિને શાંત કરે છે."—૩૬

સ્પષ્ટીકરણ

ગોશાળક-ચરિત્ર—

ગોશાળકના પિતાનું નામ મંખલી હતું, જ્યારે તેની માતાનું નામ ભદ્રા હતું. આ ગોશાળકનો જન્મ ગો-શાળામાં થયો હતો, તેથી તેનું આવું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. આ ગોશાળક સ્વભાવથીજ ઉચ્છૃંખલ હતો. જ્યારે તે યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેણે ચિત્ર-પટ લઇને ફરવાનો પોતાના પિતાનો ધંધો શીખી લીધો. એક દિવસ તે ચિત્ર-પટ લઇને ફરતો ફરતો 'રાજગૃહ' નગરે જઇ પહોંચ્યો. આ નગરમાં મહાવીર પ્રભુ પણ વિહાર કરતા કરતા આવી આવ્યા. તેમણે વિજય શ્રેષ્ઠીને ત્યાં માસક્ષપણનું એટલે કે એક મહિનાના ઉપવાસનું પારણું

કમાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને ત્યાં વસતા અનેક જીવો ભયભીત બની ગયા. આ ચમરેન્દ્રે એક પગ પદ્મ-વેદિકાની ઉપર મૂક્યો અને બીજો પગ સુધર્મા સભામાં મૂક્યો અને પોતાના આયુધ વડે ઇન્દ્ર-કીલ ઉપર ત્રણ વાર તાડન કર્યું અને શક્રને તુચ્છકારી કાઢ્યો. શક્રને વિસ્મય થયો અને અવધિજ્ઞાન વડે તેનો વિચાર કરતાં તેને ખબર પડી કે આ તો ચમરેન્દ્ર છે. એટલે તેણે કહ્યું કે અરે ચમર! તું અહિંથી નાસી જા. આમ કહીને તેણે ચમરના તરફ પ્રજ્વલિત વજ્ર મૂક્યું. આથી ચમરેન્દ્ર ભયભીત થઇ નાસવા લાગ્યો અને ધીરે ધીરે પોતાનું રૂપ નાનું બનાવતો ગયો.

અહિં વજ્ર મૂકયા બાદ શક્ર વિચારવા લાગ્યો કે તીર્થંકર, તીર્થંકરનું ચૈત્ય કે કોઇ મહર્ષિના શરણના પ્રતાપથીજ કોઇ અસુર અહિં આવી શકે, બાકી તો કદાપિ તેમ બને નહિ; અને જો તેમ હશે, તો હું તેમની આશાતના કરનારો થઇશ. આથી આ સંબંધમાં અવધિજ્ઞાન વડે જોતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે તે મહાવીર પ્રભુના પ્રભાવથી અત્ર આવ્યો હતો અને અત્યારે તેમનેજ શરણે ગયો છે. આથી તો તે વિચારવા લાગ્યો કે અરરર! મેં ઘણું અનુચિત કાર્ય કર્યું, હું માર્યો ગયો. એમ વિચારી તે એકદમ ચમરેન્દ્રની અને વજ્રની પાછળ પૂર વેગથી નીકળી પડ્યો અને ક્ષણવારમાં તો તે તેની સમીપ આવી પહોંચ્યો. વજ્ર ચમરેન્દ્રની અતિશય નજદીક આવી પહોંચતા 'શરણ, શરણ' એમ પોકારતો તે ચમરેન્દ્ર પોતાનું શરીર અત્યંત લઘુ કરીને મહાવીર પ્રભુનાં ચરણની વચ્ચે કુન્થુની જેમ ભરાઇ ગયો. આ વખતે વજ્ર પ્રભુના ચરણથી ચાર તસુ જેટલુંજ આઘું રહ્યું હતું અને તે આગળ વધે તેટલામાં તો શક્રે તેને પકડી લીધું. ત્યાર બાદ પ્રભુને વન્દના કરી તેણે તેમની ક્ષમા માગી લીધી. પોતાના ક્રોધને શમાવવાની ખાતર શક્રે ઈશાન કોણમાં જઇને ત્રણ વાર પોતાનો ડાબો પગ પછાડ્યો અને પછી ચમરેન્દ્રને કહ્યું કે તેં મહાવીર પ્રભુનું શરણ લીધું, તેથી મેં તારી સાથેની દુશ્મનાવટ ત્યજી દીધી છે, વાસ્તે સુખેથી તું તારે સ્થાનકે જા. આમ કહી શક્રે પ્રભુને વન્દના કરી અને પછીથી તે પોતાના દેવલોકમાં જતો રહ્યો. ત્યાર પછી ચમરેન્દ્ર પ્રભુના ચરણમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અંજલિ જોડીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. પછી પ્રભુને નમીને તે પોતાની નગરીમાં ગયો અને લજ્જાથી નીચું મુખ રાખીને પોતાની હકીકતથી સર્વને વાકેફગાર કર્યાં. અંતમાં તે સમસ્ત પરિવારસહિત વીર પ્રભુ પાસે આવી તેમને વંદન કરી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો.

* * * * *

भगवन्नामतोऽन्नि(पि)भयं न भवतीत्याह—

पूर्वं त्वया सदुपकारपरेण तेजो—
लेश्या हृता जिन ! विधाय सुशीतलेश्याम् ।
अद्यापि युक्तमिदमीश ! तथा भयाग्नि
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् । ३६ ॥

टीका

हे जिन ! पूर्वं-छद्मस्थावस्थायां सदुपकारपरेण त्वया तेजोलेश्या हृता । किं कृत्वा ? सुशीतलेश्यां विधाय । पूर्वं ध्यानान्तरेण गोशालकेन तेजोलेश्या मुक्ता, अमी मेनं पार्श्वस्थितं मत्वा

તેથી તે બારમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને તેણે આ ભવમાં અનેક દુષ્ટ કર્મો કરેલાં હોવાથી ઘણા સમય સુધી તે નરકાદિક ગતિનો પણ અતિથિ બનશે, પરંતુ અંતમાં શુદ્ધ ચારિત્ર પાળી તે મોક્ષે જશે.

* * * * *

भगवन्नामतः सर्पभयमपि विलीयत इत्याह—

ऊर्ध्वस्य ते बिलमुखे वचनं निशम्य
यच्चण्डकौशिकफणी शमतामवाप ।
तत् साम्प्रतं तमपि नो स्पृशतीह नाग-
स्त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

टीका

हे जिन ! (यद्–) यस्मात् कारणात् ते–तव बिलमुखे ऊर्ध्वस्य (ऊर्ध्वं स्थितस्य) वचनं निशम्य–त्वा चण्डकौशिकः फणी–सर्पः शमतां–क्रोधत्यागतामवाप । तत्–तस्माद्धेतोः साम्प्रतमपि गः–सर्पस्तं न स्पृशति–तत्स्पर्शमात्रं (अपि) न करोति । तमिति कं ? यस्य पुंसो–मनुष्यस्य ! त्वन्नामनागदमनी वर्तते । न च (!) नाम नागदमनी जटिकाविशेषः ॥ ३७ ॥

अन्वयः

(हे जिन !) बिल-मुखे ऊर्ध्वस्य ते वचनं निशम्य यद् 'चण्डकौशिक'-फणी शमता अवाप, तद् साम्प्रतं अपि इह यस्य पुंसः हृदि त्वद्-नामन्-नागदमनी (वर्तते) तं नागः नो स्पृशति ।

शब्दार्थ

ऊर्ध्वस्य (मू० ऊर्ध्व)=ઊભા રહેલા.
ते (मू० युष्मद्)=તારું.
बिल=દર.
मुख=મુખ, મોઢું.
बिलमुखे=દરના મુખ પાસે.
वचनं (मू० वचन)=વચનને.
निशम्य (धा० शम्)=શ્રવણ કરીને, સુણીને.
यद्=જે માટે.
चण्डकौशिक=ચણ્ડકૌશિક.
चण्डकौशिकफणी=ચણ્ડકૌશિક સર્પ.
शमतां (मू० शमता)=શાન્તિને.
अवाप (धा० आप)=પ્રાપ્ત કરતો હવો.
तद्=તે માટે.
साम्प्रतं=હમણાં.

तं (मू० तद्)=તેને.
अपि=પણ.
नो=નહિ.
स्पृशति (धा० स्पृश्)=સ્પર્શ કરે છે.
इह=આ દુનિયામાં.
नागः (मू० नाग)=સર્પ.
त्वद्=દ્વિતીય પુરુષવાચક સર્વનામ.
नामन्=નામ.
नागदमनी=એક જાતની જડીબુટ્ટી.
त्वन्नामनागदमनी=તારા નામરૂપી નાગદમની.
हृदि (मू० हृद्)=હૃદયમાં.
यस्य (मू० यद्)=જેના.
पुंसः (मू० पुंस्)=પુરુષના.

કર્યું એટલે ત્યાં રત્ન-વૃષ્ટિ વિગેરે પાંચે દિવ્ય પ્રકટ થયાં. આ હકીકતની ગોશાળકને ખબર પડી એટલે તે મહાવીર સ્વામીનો શિષ્ય થવા તૈયાર થઇ ગયો. પ્રભુની પાસે આવી તેણે તદનુસાર ઘણી વિજ્ઞપ્તિ કરી, પરંતુ પ્રભુ તો મૌનજ રહ્યા. છતાં તે પોતાને તેમનો શિષ્ય માનવા લાગ્યો. પછી તે પ્રભુની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો.

અનુક્રમે તેઓ 'કુર્મ' ગામમાં આવી ચડ્યા. આ ગામમાં એક વૈશિકાયન નામનો તાપસ રહેતો હતો. આ તાપસ ગામની બહાર મધ્યાહ્ન સમયે આતાપના લેતો હતો. તે સ્વભાવથી વિનીત અને ક્ષમાવાન્ હતો. ગોશાળક આ તાપસ પાસે ગયો અને પોતાના દુષ્ટસ્વભાવાનુસાર તે તેને પૂછવા લાગ્યો કે અરે તાપસ ! તું કંઇ તત્ત્વ જાણે છે કે ? અથવા શું તું જૂનો શય્યાતર છે ? અરે તું સ્ત્રી છે કે પુરૂષ છે ? આ પ્રમાણે ઘણી વાર ગોશાળકે તેને કર્કશ વચનો કહ્યાં, તેથી જેમ ચંદન પણ ખૂબ ઘસવાથી ઉષ્ણ બની જાય, તેમ તે ક્ષમાવાન્ તાપસ પણ કોપાયમાન થઇ ગયો અને તેણે આના ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી. જ્વાળાઓથી અતિશય ભયંકર એવી તેજોલેશ્યાથી ભયભીત બનેલો તે ગોશાળક પ્રભુ પાસે આવ્યો, એટલે સર્વદા અપકારી જનો ઉપર પણ ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા પ્રભુએ તેના રક્ષણાર્થે સામી શીતલેશ્યા મૂકી. તેથી જળ વડે જેમ અગ્નિ શાંત થઇ જાય તેમ તે તેજોલેશ્યા શાંત થઇ ગઇ. આથી વૈશિકાયન તો આશ્ચર્યાંકિત થઇ ગયો. તે પ્રભુ પાસે આવી તેજોલેશ્યા મૂક્યા બદલ ક્ષમા યાચી ગયો.

ગોશાળકે પ્રભુને પૂછ્યું કે—" આ તેજોલેશ્યાની લબ્ધિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે વારૂ !" પ્રભુએ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે—" જે મનુષ્ય નિયમધારી થઇ હમેશા છઠ કરે અને એક મુષ્ટિ કુલ્માષ (અડદ) તથા અંજલિ-માત્ર જળ વડે પારણું કરે તેને છ મહિનામાં તેજોલેશ્યાની લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે."

ગોશાળકે ઉપર મુજબની વિધિ અનુસાર ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરીને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. વિશેષમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના શાસનથી વિમુખ બનેલા સાધુઓ પાસેથી તે અષ્ટાંગ નિમિત્તનો પણ જાણકાર થયો. પોતાના દુષ્ટ અધ્યવસાયને લઇને તે લોકોમાં પોતાને તીર્થંકર તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો. પરંતુ સર્વજ્ઞ વીર ભગવાને તેની ખરી હકીકત લોકો સમક્ષ કહી બતાવી. આથી કોપાતુર થઇને તેણે ભગવાનના ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી, પરંતુ તે તેજોલેશ્યાએ તો પ્રભુની પ્રદક્ષિણા કરી અને આવું નીચ કાર્ય પોતાની પાસે ગોશાળકે કરાવ્યું તેથી કોપાયમાન થઇ હોય તેમ તે તેનાજ દેહમાં પેસી ગઇ. ગોશાળકે પ્રભુ ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી હતી, તેથી પ્રભુના અંગમાં માત્ર સંતાપ થયો; બાકી ગોશાળકના તો રામ રમી ગયા. સાતમે દિવસે મરણ-સમયે તેને સદ્‌વિચાર આવ્યો, તેથી તેને અત્યન્ત પશ્ચાત્તાપ થયો. અવસાન-કાલે પોતાના દુષ્ટ કર્મની તેણે નિન્દા કરી,

---

૧ દેવતાઓએ આકાશમાં રહીને કરેલો (૧) દુંદુભિ-નાદ, તેમણે કરેલી (૨) રત્નની વૃષ્ટિ, (૩) પંચ વર્ણનાં પુષ્પની વૃષ્ટિ અને (૪) ગન્ધોદકની વૃષ્ટિ અને તેમણે કરેલો (૫) વસ્ત્રોનો ઉત્ક્ષેપ એ પાંચ દિવ્ય છે.

૨ પ્રથમ દિવસે એકાસણું કરવું અને એક વાર ભોજન કરવું. પછી બે દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવો અર્થાત્ ચાર વાર ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને ત્યાર બાદ પણ એકાસણું કરવું એમ એકંદર રીતે છ વારનાં ભોજનનો ત્યાગ કરવો તે 'છઠ' કહેવાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. પ્રવૃત્તિ તો બે દિવસનો ઉપવાસ કરવાની છે.

આવવા લાગ્યા અને કેટલાક તો દૂધ, ઘી વિગેરે પદાર્થો તેના શરીર ઉપર ચડાવવા લાગ્યા. આ પદાર્થોની ગન્ધથી આકર્ષાઇને અનેક કીડીઓ આવી પહોંચી અને તેઓ આ સર્પના શરીર ઉપર દુઃસહ ચટકા ભરવા લાગી. થોડા સમયમાં તો આ સર્પનું શરીર ચાળણી જેવું થઇ ગયું, પરંતુ આ પ્રમાણેનું મરણાન્ત કષ્ટ આવી પડતાં પણ તે શાન્ત રહ્યો અને અંતમાં મરીને તે સહસાર (આઠમા) દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો.

* * * *

भगवद्विहारे ईतयो न भवन्तीत्याह—

तुर्यारके विचरसि स्म हि यत्र देशे
तत्र त्वदागमत ईतिकुलं ननाश ।
अद्यापि तद्भयमहर्मणिधामरूपात्
त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

टीका

हे जिन ! तुर्यारके—चतुर्थारके यत्र देशे त्वं विचरसि स्म—विजहर्थ, तत्र देशे त्वदागमतः—...गमनात् ईतिकुलं—सप्तेतयस्तासां कुलं—समूहो ननाश—नाशं प्राप । यतः—

"अतिवृष्टिरनावृष्टि—र्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
स्वचक्रं परचक्रं च, सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥१॥"

अद्यापि ताभ्यो भयं तद्भयं त्वत्कीर्तनादाशु—शीघ्रं भिदां—नाशमुपैति । कस्मात् किमिव ? अहर्मणिधामरूपात्—सूर्यप्रशस्ततेजसस्तम इव—ध्वान्तमिव । यथा तमो भिदां—नाशमुपैति, तथे-तिकुलमिति ॥ ३८ ॥

अन्वयः

तुर्य-अरके यत्र देशे (हे जिन ! त्वं) विचरसि स्म, तत्र त्वद्-आगमतः ईति-कुलं हि ननाश, अद्यापि तद्-भयं त्वद्-कीर्तनात् अहन्-मणि-धामन्-रूपात् तमः इव भिदां आशु उपैति ।

શબ્દાર્થ

तुर्य=चतुर्थ, ચોથો.
अरक=આરો.
तुर्यारके=ચોથા આરામાં.
विचरसि स्म (धा० चर्)=વિચરતા હતા.
हि=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
यत्र=જ્યાં.
देशे (मू० देश)=દેશમાં.
तत्र=ત્યાં.
आगम=આગમન.

त्वदागमतः=તારા આગમનથી.
ईति=ઈતિ, ઉપદ્રવ.
कुल=સમૂહ.
ईतिकुलं=ઈતિનો સમૂહ.
ननाश (धा० नश्)=નાશ પામતો હતો.
अद्यापि=હજુ પણ.
तद्भयं=તેનો ભય.
अहन्=દિવસ.
मणि=રત્ન.

શ્લોકાર્થ

નાથના નામનું ગૌરવ—

"(હે વીતરાગ !) જે કારણને લીધે (સર્પના) દરના મુખ સમીપ ઊભા રહેલા એવા તારા વચનનું શ્રવણ કરીને ચણ્ડકૌશિક સર્પ શાંતિ પામ્યો, તે કારણને લીધે હાલમાં પણ જે મનુષ્યના હૃદયમાં તારા નામરૂપી નાગદમની છે, તેનો આ દુનિયામાં નાગ સ્પર્શ (પણ) કરતો નથી. "—૩૭

સ્પષ્ટીકરણ

ચણ્ડકૌશિકનું વૃત્તાન્ત—

પૂર્વ જન્મમાં જેણે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હતું, પરંતુ ક્રોધને વશ થઇ જેણે તે મલિન કર્યું હતું અને તદ્દનુસાર જે 'કનકખલ' નામના સ્થાનમાં વસતા પાંચસે તાપસોના કુલપતિના કૌશિક પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાં પણ જે કોપાયમાન અવસ્થામાં મરણ પામ્યો હતો, તે તાપસ મરીને ચણ્ડકૌશિક નામના દૃષ્ટિ-વિષ સર્પ તરીકે ત્યાંજ ઉત્પન્ન થયો. આ સર્પથી સમસ્ત લોકો ભયભીત રહેતા હતા. એકદા વીર પ્રભુ વિહાર કરતા કરતા તે સ્થાનમાં આવી ચઢ્યા, ત્યારે લોકોએ તેમને કહ્યું કે તમે 'શ્વેતંબી' નગરીએ જવા ઇચ્છો છો, તો સરળ માર્ગ મૂકીને વક્ર માર્ગે જાઓ, કેમકે મધ્યમાં અતિશય ભયંકર એવો દૃષ્ટિ-વિષ સર્પ રહે છે. પ્રભુએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ, કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે મારા દર્શન અને ઉપદેશથી ચણ્ડકૌશિક પ્રતિબોધ પામનાર છે.

જે અરણ્યમાં આ સર્પ વસતો હતો, તે અરણ્યમાં આવીને યક્ષ-મણ્ડપમાં પ્રભુ કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં આરૂઢ થયા એટલામાં તે ગર્વિષ્ટ સર્પ પણ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચઢ્યો. પ્રભુને જોઇને તે ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયો અને તેના સામું વિષમય દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. આથી પણ જ્યારે તેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ, ત્યારે સૂર્ય સામું જોઇ જોઇને તે વધારે ભયંકર દૃષ્ટિ-જ્વાલા છોડવા લાગ્યો. પરંતુ એ જ્વાલાઓ તો પ્રભુની ઉપર જલધારા જેવી થઇ પડી. આથી ખૂબ ચીડાઇ જઇને તે પ્રભુને ડસવા લાગ્યો અને ડસી ડસીને પાછો હટવા લાગ્યો, કેમકે તે બીતો હતો કે મારા વિષથી આનાકૃપ્રાણ પરલોક પ્રયાણ કરી જશે અને તેમ થતાં કદાચ તે મારા ઉપર પડશે. તે પ્રભુને અનેક સ્થળે ડસ્યો, પરંતુ કોઇ પણ સ્થળે તેનું વિષ પ્રસર્યું નહિ; કિન્તુ ત્યાંથી ગાયના દૂધના જેવી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. આથી તે વિલખો થઇ પ્રભુના કાન્ત અને સૌમ્ય રૂપને જોવા લાગ્યો. જ્યારે તે સર્પ કંઇક શાન્ત થયો, ત્યારે પ્રભુએ તેને કહ્યું કે હે ચણ્ડકૌશિક ! તું બુઝ, બુઝ. આ વાક્ય સાંભળી તેના ઉપર ઉહાપોહ કરતાં તે સર્પને જાતિ-સ્મરણ[1] જ્ઞાન થયું. પ્રભુને વન્દન કરી તેણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું. તે પોતાના બિલમાં પોતાનું મુખ રાખી સ્થિર થઇ ગયો. આ વાતની લોકોને ધીરે ધીરે ખબર પડતાં તેઓ ત્યાં

૧ જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન એ મતિ જ્ઞાનનો ભેદ-વિભાગ છે. (જુઓ આચારાંગ અ० ૨. ઉ० ૧ ની ટીકા). આ જ્ઞાન જે પ્રકટે ત્યારે, તે પ્રાણી પોતાના સંખ્યેય પૂર્વ ભવ જાણી શકે. [illegible] આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી [illegible]

શબ્દાર્થ

निर्=અભાવવાચક અવ્યય.
विग्रह=(૧) લડાઇ, સંગ્રામ; (૨) ક્લેશ; (૩) દેહ.
निर्विग्रहाः=લડાઇથી અથવા ક્લેશથી વિમુખ.
सु=સુન્દરતાવાચક અવ્યય.
गति=(૧) ગતિ; (૨) ચાલ.
सुगतयः=સારી છે ગતિ જેમની એવા.
शुभ=સારૂં.
मानस=(૧) ચિત્ત; (૨) માનસ (સરોવર).
आशा=અભિલાષા, ઇચ્છા.
शुभमानसाशाः=(૧) શુભ ચિત્તને વિષે ઇચ્છા છે જેમની એવા; (૨) સુંદર માનસને વિષે અભિલાષા છે જેમની એવા.
सत्=સારા.
शुक्ल=શ્વેત.
पक्ष=પાંખ.
शुक्लपक्ष=અર્ધપુદ્‌ગલ સંસાર, જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ.
विभव(=૧) જન્મ; (૨) સંપત્તિ.
सच्छुक्लपक्षविभवाः=(૧) સારા શુક્લ પક્ષને વિષે જન્મ છે જેમનો એવા; (૨) સમ્યક્ત્વનો લાભ થયેલો હોવાથી અર્ધપુદ્‌ગલ સંસારને વિષે ઉત્પત્તિ છે જેમની એવા; (૩) સુન્દર શ્વેત પાંખરૂપી સંપત્તિવાળા.
चरणेषु (મૂ॰ चरण) (૧) ચારિત્રને વિષે; (૨) ચરણોને વિષે.
रक्ताः (મૂ॰ रक्त)=(૧) રાગી; (૨) લાલ.
रम्याणि (મૂ॰ रम्य)=મનોહર.
मौक्तिक=(૧) મુક્તિ સંબંધી; (૨) મોતી.
फल=ફળ.
मौक्तिकफलानि (૧) મુક્તિ સંબંધી ફળો; (૨) મોતીઓ.
च=અને.
साधु=મહાત્મા.
हंस=હંસ.
साधुहंसाः=સાધુરૂપી હંસો.
पाद=ચરણ.
पङ्कज=કમળ.
वन=વન.
आश्रयिन्=આશ્રય લેનાર.
त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणः=તારાં ચરણ-કમલના વનનો આશ્રય લેનારા.
समश्नुते (ધા॰ अश्)=ભોગવે છે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુની ચરણ-સેવાનું ફળ—

"તારાં ચરણ-કમલના વનનો આશ્રય લેનારા, વિગ્રહથી વિમુખ, સારી ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા, સુંદર માનસને વિષે અભિલાષા છે જેમને એવા, સારા શુક્લપક્ષરૂપ વિભવવાળા અને વળી ચરણને વિષે રક્ત એવા સાધુરૂપી હંસો મૌક્તિક-ફલો પામે છે."—૩૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-મીમાંસા—

આ સ્તોત્રમાં જોકે બબ્બે વસ્તુઓમાં સરખી રીતે ઘટી શકે એવાં દ્વિઅર્થી વિશેષણોથી યુક્ત અન્ય પદ્યો (જેવાં કે ૨૮મા, ૨૯મા) પણ છે, છતાં આ પદ્ય વાંચતાં કંઇ ઓરજ લહેર આવે છે, કેમકે એમાં એવાં વિશેષણો વિશેષ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આવાં પદ્યો રચવાં એ કંઇ બાળકનો ખેલ નથી; એ તો શબ્દ-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય તેજ રચી શકે. જૈન સાહિત્યમાં આવાં પદ્યોથી વિશિષ્ટ ઘણાં કાવ્યો છે. પરંતુ અત્ર તો તેમાંના એકનોજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તે કાવ્ય બીજું કોઇ નહિ પણ કાવ્ય-માલાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયેલ શ્રીજમ્બૂમુનિવિરચિત જિનશતક છે. એ કાવ્યનાં સમસ્ત (૧૦૦) પદ્યો સગ્ધરા જેવા વિશાળ વૃત્તમાં રચાયાં છે એ પણ એની વિશેષતા સૂચવે છે.

अहर्मणि=સૂર્ય.
धामन्=તેજ.
रूप=સમાન, જેવા.
अहर्मणिधामरूपात्=સૂર્યના તેજ જેવા.
त्वत्कीर्तनात्=તારા કીર્તનથી.

तमः (मू० तमस्)=અંધકાર.
इव=જેમ.
आशु=શીઘ્ર, સત્વર.
भिदां (मू० भिदा)=નાશને.
उपैति (धा० इ)=પામે છે.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના વિહારનો પ્રતાપ—

" (હે જિનેશ્વર !) ચોથા આરામાં જે દેશમાં તું વિચરતો હતો, ત્યાં તારા આગમનથી (અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંદર, તીડ, પોપટ, સ્વચક્ર અને પરચક્ર એ સાત) ઈતિનો સમૂહ નાશ પામતો હતો. (વળી) જેમ સૂર્યના પ્રશસ્ત તેજ વડે અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ હજુ પણ તારા સંકીર્તનથી તે (ઈતિ–સમુદાય)નો ક્ષય નષ્ટ થાય છે."—૩૮

* * * * *

भगवत्पादसेवाफलम्—

निर्विग्रहाः सुगतयः शुभमानसाशाः
सच्छुक्लपक्षविभवाश्चरणेषु रक्ताः ।
रम्याणि मौक्तिकफलानि च साधुहंसा-
स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

टीका

हे जिन ! तव पादावेव पङ्कजे–कमले तदुपलक्षितं वनमाश्रयन्तीति त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणः । शीलेऽर्थे णिन् प्रत्ययः । ईदृशाः साधुहंसा रम्याणि मौक्तिकफलानि लभन्ते । साधुपक्षे मोक्षफलानि, हंसपक्षे मुक्ताफलानि । कीदृशाः साधवो हंसाश्च ? विग्रहान्निष्क्रान्ता–निर्विग्रहाः सुगतयः शुभमानसे–सुचित्ते मानससरोवरे (च) आशा–इच्छा येषां ते शुभमानसाशाः । साधवः कीदृशाः ? सन्–समीचीनो यः शुक्लपक्षो–मातृपितृपक्षस्तत्र विभव–उद्भवो येषां ते । अथवा सम्यक्त्वलाभात् शुक्लपक्षः–अपार्धपुद्गलसंसारस्तत्र विभवो–जन्म येषां ते, तत्परतो भ्रमणाभावात्, सच्छुक्लपक्षविभवाः । हंसास्तूज्ज्वलपक्षविभवाः । पुनश्चरणेषु–चारित्रेषु रक्ताः, हंसास्तु चलनेषु रक्ता रक्तवर्णाः । उभयत्र विशेषणानि तुल्यानि ॥ ३९ ॥

अन्वयः

त्वत्-पाद्-पङ्कज-वन-आश्रयिणः, निर्-विग्रहाः, सु-गतयः, शुभ-मानस-आशाः, सत्-शुक्ल-पक्ष-विभवाः, चरणेषु रक्ताः च साधु-हंसाः रम्याणि मौक्तिक-फलानि लभन्ते ।

---

१ આની સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાયકુસુમાંજલિનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ० ૨૧૪-૨૧૫). આ વિષયના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિનો દ્વિતીય વક્ષસ્કાર જોવો.

સર આવતા જતા સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશોમાં ક્રમશઃ મરણ થાય અને તેમ થવામાં જેટલો સમય પસાર થઇ જાય તેટલો બધો સમય 'સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત'ના નામથી ઓળખાય છે. આ કાલ અનન્ત કાલ કહેવાય છે. આનાથી અડધો સમય કે જેને અર્ધ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કાલ કહેવામાં આવે છે, તે પણ અનન્ત કાલ છે.

* * * * *

भगवद्वचनश्रद्धानात् कामितप्राप्तिर्भवतीत्याह—

संसारकाननपरिभ्रमणश्रमेण
क्लान्ताः कदापि दधते वचनं कृतं ते ।
ते नाम कामितपदे जिन ! देहभाज-
स्त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

टीका

हे जिन ! देहभाजः-प्राणिनः कदापि ते वचनं कृतं-सत्यं धरन्ति । ते नामेति कोमलामन्त्रणे, कामितपदे-वाञ्छितस्थाने व्रजन्ति-गच्छन्ति । किंविशिष्टास्ते ? संसारकाननपरिभ्रमणश्रमेण क्लान्ताः-खेदं(दं) प्राप्ताः । किं कृत्वा ? त्रासम्-आकस्मिकं भयं विहाय । कस्मात् ? भवतः स्मरणात् । ईप्सितपदप्राप्तौ भवत्स्मरणमेव हेतुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! (ये) देह-भाजः कदापि ते वचनं कृतं दधते, ते संसार-कानन-परिभ्रमण-श्रमेण क्लान्ताः भवतः स्मरणात् त्रासं विहाय कामित-पदं नाम व्रजन्ति ।

શબ્દાર્થ

संसार=સંસાર, ભવ.
कानन=અરણ્ય, જંગલ.
परिभ्रमण=રખડપટ્ટી, ભ્રમણ.
श्रम=થાક.
संसारकाननपरिभ्रमणश्रमेण=સંસારરૂપી વનમાંની રખડપટ્ટીના થાકથી.
क्लान्ताः (मू० क्लान्त)=ખેદ પામેલા, ખિન્ન થયેલા.
कदापि=કોઇક વાર.
दधते (धा० [illegible])=ધારણ કરે છે.
कृतं (मू० कृत)=આચરણ કરેલ.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.
ते (मू० तद्)=તેઓ.
नाम=નક્કી.
कामित (धा० कम्)=વાંછિત.
पद=સ્થાન.
कामितपदे=વાંછિત સ્થાનમાં.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
देहभाजः (मू० देहभाज्)=પ્રાણીઓ.
त्रासं (मू० त्रास)=ભયને.
विहाय (धा० [illegible])=ત્યજી દઇને.
भवतः (मू० भवत्)=આપના.
स्मरणात् (मू० स्मरण)=સ્મરણથી.
व्रजन्ति (धा० व्रज्)=જાય છે.

શ્લોકાર્થ

ભગવત્સ્મરણથી ઇષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ—

"હે વીતરાગ ! (જે જીવો) કોઇક વાર (પણ) તારા વચનને ક્રિયાસહિત ધારણ કરે છે (અર્થાત્ તદનુસાર વર્તન કરે છે), તે સંસારરૂપી વનમાંના પરિભ્રમણના શ્રમથી ખિન્ન થયેલા

ઉદાહરણ તરીકે, એ કાવ્યનું નીચે મુજબનું દશમું પદ્ય અત્ર આપવામાં આવે છેઃ—

"रम्यांगा वैनतेयश्रियमदितवृषोत्कर्षमोषिप्रतापाः
कामं कौमोदकीनाशरणशरणदा नीरजोदाररागाः ।
सद्यः प्रद्युम्नयुक्ताः सदंभितमुदो यत्क्रमाब्जक्रिणो या
भ्राजन्ते भ्राजिताशाः सुपमशिल्पमसौ श्रीजिनो यो विधेयात् ॥"

શુક્લપક્ષી એટલે શું ?—

જે જીવને નિર્વાણ-નગરે પહોંચવામાં વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલાજ કાલ સુધી વિલંબ ખમવો પડે તેમ હોય, તે જીવ 'શુક્લપક્ષી' કહેવાય છે; જ્યારે એથી વધારે કાળ પર્યંત જેને સંસારમાં રખડપટ્ટી કરવાની બાકી હોય, તે 'કૃષ્ણપક્ષી' કહેવાય છે. આ વાત લક્ષ્યમાં આવે તેટલા માટે જૈન શાસ્ત્રમાં કાલના વિભાગને આશ્રીને વાપરેલી પુદ્ગલ-પરાવર્ત નામની પરિભાષા પરત્વે વિચાર કરીએ.

પુદ્ગલપરાવર્ત એ જૈનશાસ્ત્રનો ઘણા મોટા કાલના વિભાગને દર્શાવનારો પારિભાષિક શબ્દ છે. કરોડો વર્ષ જેટલો સમય પણ આ કાલ-વિભાગની આગળ કંઇ હિસાબમાં નથી. આ પુદ્ગલ-પરાવર્તના (૧) દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત, (૨) ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત, (૩) કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને (૪) ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત એમ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં પણ વળી આ દરેક પ્રકારના પરાવર્તના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બબ્બે અવાન્તર ભેદો છે. આ દરેકનું સ્વરૂપ તો અત્ર વિચારવું પ્રાસંગિક નહિ ગણાય, વાસ્તે અહિં તો આ બધા પ્રકારાન્તરોમાંથી ફક્ત સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તનુંજ સ્વરૂપ વિચારી લઇએ, કેમકે પ્રસ્તુતમાં તેનુંજ કામ છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આકાશના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે અને તેમાં વળી લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો માનવામાં આવ્યા છે. આ દરેક પ્રદેશને મરણ દ્વારા સ્પર્શવામાં જેટલો સમય વ્યતીત થાય, તે સંપૂર્ણ સમયને 'બાદર-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર અર્થાત્ એક પછી એક જેમ તે ગોઠવાયેલા છે તેમ તેને મરણથી સ્પર્શવામાં જેટલો કાલ જાય તે બધો વખત 'સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ધારો કે કોઇ એક જીવનું એક અમુક આકાશ-પ્રદેશમાં મરણ થયું. ત્યાર પછી ગમે ત્યારે (ત્યાર પછી તરતજ અથવા અમુક કાલ વીત્યા બાદ, કેમકે ફરીથી તેનું મરણ તે પ્રદેશના અનન્તરવર્તી પ્રદેશમાં થવુંજ જોઇએ એવો કંઇ નિયમ નથી) પણ તે જીવનું અનન્તર પ્રદેશમાં મરણ થાય (વચ્ચેના વખતમાં કોઇ અન્ય પ્રદેશ કે પ્રદેશોમાં મરણ થાય તો તે પ્રદેશ કે પ્રદેશોની આમાં ગણત્રી કરવાની નથી, કેમકે તે ક્રમથી સ્પર્શાયેલ નથી), ત્યાર પછી વળી તેવીજ રીતે જ્યારે પાછું આ દ્વિતીય પ્રદેશના અનન્તર પ્રદેશમાં મરણ થાય, એવી રીતે એક પછી એક ક્રમ-

---

१ वि-निश्चयेन नते प्राणिनि अदश्रियं-शुभावहविधिसम्पत्तिम्, पक्षे वैनतेयो-गरुडः । २ अदितो-खिन्नो यो वृषो-धर्मः, पक्षे वृषः-अरिष्टासुरः । ३ कौ-भूमौ मोदस्य कीनाशो-नाशको यो रणस्तत्र शरणदाः, पक्षे कौमोदकी गदा तस्या इनाः-प्रभवोऽशरणशरणदाः । ४ नीरजोऽभिव्योदारो रागो येषु, पक्षे नीरजः-शंखः । ५ प्रकृष्टं द्युम्नं-तेजः, पक्षे प्रद्युम्नो-वासुदेवसुतः । ६ सदंभि-सभायाम्, पक्षे संधासावसिः-खड्गो नन्दकस्तेन कृता मुद् येषाम् । ७ क्रमाः-पादा वासुदेवा इव ।

અર્થાત્ શું આ ચન્દ્ર છે ? ના એમ તો નહિ, કેમકે તે તો કલંકી છે. આ સૂર્ય પણ નથી, કારણકે તેનું તેજ અસહ્ય છે. ત્યારે શું આ મેરૂ છે ? એમ પણ નથી, કેમકે તે તો અત્યંત કઠિન છે. વળી આ વિષ્ણુ પણ નથી, કેમકે તે તો શ્યામ(વર્ણી) છે. ત્યારે શું આ બ્રહ્મા છે ? નહિ, તેમ નથી, કેમકે આ કંઇ વૃદ્ધ નથી તેમજ આ અનંગ (કામદેવ) પણ નથી, કેમકે તે તો દેહ-રહિત છે. ઠીક, હવે મને માલૂમ પડ્યું કે આ તો સર્વ દોષોથી મુક્ત અને સમસ્ત ગુણોથી યુક્ત અન્તિમ તીર્થંકર (મહાવીર) છે.

निर्बन्धनं जिनं ध्यायन्तो निर्बन्धना भवन्तीत्याह—

छित्त्वा दृढानि जिन ! कर्मनिबन्धनानि
सिद्धस्त्वमापिथ च सिद्धपदं प्रसिद्धम् ।
एवं तवानुकरणं दधते तकेऽपि
सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

टीका

हे जिन ! त्वं दृढानि कर्मनिबन्धनानि छित्त्वा (सिद्धः) प्रसिद्धं सिद्धपदं-मोक्षपदं आपिथ-प्राप्तवान् (च) । एवम्-अमुना प्रकारेण ये तवानुकरणं-त्वद्रूपसमाचरणं दधते-धरन्ति ते एव तके, स्वार्थेऽकप्रत्ययः, तकेऽपि जनाः सद्यः-तत्कालं स्वयं-स्वतो विगतबन्धभया-बन्धनभयरहिता भवन्ति ॥ ४२ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! त्वं दृढानि कर्मन्-निबन्धनानि छित्त्वा सिद्धः (जातः) प्रसिद्धं सिद्ध-पदं च आपिथ, एवं (ये) तव अनुकरणं दधते, तके अपि सद्यः स्वयं विगत-बन्ध-भयाः भवन्ति ।

શબ્દાર્થ

छित्त्वा (धा० छिद्)=કાપીને.
दृढानि (मू० दृढ)=મજબૂત.
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
कर्मन्=કર્મ.
निबन्धन=કારણ.
कर्मनिबन्धनानि=કર્મનાં કારણો.
सिद्धः (मू० सिद्ध)=મુક્ત.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
आपिथ (धा० आप्)=પ્રાપ્ત કરતો હવો.
च=અને.
सिद्ध=મોક્ષે ગયેલા.
पद्=સ્થાન.
सिद्धपदं=મોક્ષે ગયેલાના સ્થાનને.
प्रसिद्धं (मू० प्रसिद्ध)=પ્રસિદ્ધ.
एवं=એવી રીતે.
तव (मू० युष्मद्)=તારા.
अनुकरणं (मू० अनुकरण)=અનુકરણ, સમાન આચરણ.
दधते (धा० धा)=ધારણ કરે છે.
तके (मू० तकद्)=તેઓ.
अपि=પણ.
सद्यः=તરતજ.
स्वयं=પોતાની મેળે.
विगत (धा० गम्)=વિશેષે કરીને ગયેલો.
बन्ध=બન્ધન.
भय=બીક.
विगतबन्धभयाः=વિશેષે કરીને જતો રહેલો બન્ધનનો ભય જેનો એવા.
भवन्ति (धा० भू०)=થાય છે.

(૬) [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે—

"[illegible]
[illegible]"

[illegible]—

[illegible] આભાનુસારી [illegible]
[illegible]—

"[illegible]
[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(२)

श्रीभावप्रभसूरिविरचितं

॥ श्रीनेमिभक्तामरम् ॥

नेमिसम्बोधनापरनामकं स्वोपज्ञवृत्तिसमलङ्कृतम्

श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीइष्टदेवतायै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नत्वा श्रीपार्श्वनाथाय, गुरवे वाग्मयेऽपि च ।
भक्तामरस्तवान्त्यांह्रि-समस्यारचनाश्रितम् ॥ १ ॥-अनुष्टुप्
नेमिसम्बोधनं काव्यं, कृतं यन्मयका मुदा ।
तस्य च क्रियते वृत्तिः, श्री'भावप्रभ'सूरिणा ॥ २ ॥-युग्मम्

(अवतरणम्)

तत्र प्रथमकाव्ये समुद्रविजयनृपशिवादेवीपुत्रे श्रीनेमिनाथे रचितविवाहसामग्रीशोभिते सपरिवारे विवाहार्थं तोरणसमीपं समागतेऽपि नानाविधपशूनां पूत्कारं श्रुत्वा दयां विधाय तान् बन्धनात् प्रमोच्य पश्चाद् गते सति उग्रसेनराजपुत्री[1] राजीमती प्रियवियोगजं दुःखं प्रकटयन्ती सखी नेमिनं संबोधयति—

भक्तामर ! त्वदुपसेवन एव राजी-
मत्या ममोत्कमनसो दृढतापनुद् त्वम् ।
पद्माकरो वसुकलो वसुखोऽसुखार्ता-
वालम्बनं भव जले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

टीका

भक्ताः-सेवका अमरा-देवा यस्य स नेमिस्तस्य संबोधने हे भक्तामर ! हे नेमे ! त्वं मम-राजीमत्या आलम्बनम्-आधारो भव-भवतात् । कस्यां सत्यां ? असुखार्तौ-त्वद्विरहलक्षणपीडायां सत्यामित्यन्वयः । भक्तामरेति सातिशयसम्बोधनपदत्वेन ये यस्य सेवकास्ते तस्य सेवां कुर्वन्तीत्यतो देवानां पूज्य(ज ?)त्वान्मङ्गलशब्दोपन्यासः कृतो ज्ञेयः । अत्र श्लेषपदत्वात् भक्ताय-मद्दुःखजनाय अमं-विरहलक्षणं रोगं राति-ददातीति हे भक्तामर ! इति रोषोक्तिसम्बोधनमपि । पुनः कथंभूतस्त्वं ? 'दृढतापनुद्' दृढं-कठोरं तापं-विरहलक्षणं नुदति-अपनयतीति दृढतापनुद् । पुनः कथंभूतस्त्वं ? पद्माकरः-लक्ष्मीणां खानिः, लक्ष्मीवानित्यर्थः । अन्यथा विपरीतस्तु निन्द्यः । यदुक्तं-

१ 'उग्रपुत्री'. इति ख-पाठः ।

कण्ठे (मू० कण्ठ)=ગળાને વિષે.
यः (मू० यद्)=જે.
ईश ! (मू० ईश)=હે નાથ !
कुरुते (धा० कृ)=કરે છે.
धृत (धा० धृ)=ધારણ કરેલ.
धर्म=ધર્મ.
वृद्धि=વધારો.
धृतधर्मवृद्धिः=ધારણ કરી છે ધર્મની વૃદ્ધિને જેણે એવા.
तं (मू० तद्)=તેને.
मान=અભિમાન.
तुङ्ग=ઊંચો.
मानतुङ्ग=અભિમાનથી ઊંચો.
अवशा=(मू० अवश) (૧) પરતન્ત્ર; (૨) સ્વતન્ત્ર.
समुपैति (धा० इ)=પાસે આવે છે.
लक्ष्मीः (मू० लक्ष्मी)=લક્ષ્મી.

શ્લોકાર્થ

પ્રભુના સ્તોત્રરૂપી હારનું કંઠમાં ધારણ—

"(હે ઈશ્વર !) ધારણ કરી છે ધર્મની વૃદ્ધિને જેણે એવા જે (ધર્મવર્ધન ગણિ) સુંદર ગુણથી યુક્ત, સુશોભિત વર્ણવાળા, તારા નામરૂપી તેજથી યુક્ત અને દોષોથી રહિત એવા તારા સ્તોત્રરૂપી મૌક્તિક-હારને કણ્ઠમાં (ધારણ) કરે છે, તે અભિમાનથી પ્રૌઢ(માનતુંગ)ની સમીપ પરતન્ત્ર [અથવા સ્વતન્ત્ર] લક્ષ્મી જાય છે."—૪૪

रसगुणमुनिभूमेऽब्दे (१७३६)ऽत्र भक्तामरस्यैः
चरमचरमपादैः पूरयन् सत्समस्याः ।
सुगुरु'विजयहर्षा' वाचकास्तद्विनेय–
श्चरमजिननुतिं ज्ञो 'धर्मसिंहो' व्यधत्त ॥ १ ॥—मालिनी

॥ इत्युपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिकृतं श्रीभक्तामरस्तोत्रसमस्यारूपश्रीवीरजिनस्तवनं तद्विवृति ॥

१ [illegible]

पीडायां सत्यां जले उपलक्षणत्वान्नीराश्रयसमीपे, आधारे सप्तमी, तत्र वसतां पततां जनानां अर्थात् चक्रवाकपक्षिणां आलम्बनं भवति, विरहविनाशकत्वात् । चक्रवाकमिथुनं हि रात्रावश्यमेव विश्लेषं गच्छति, सूर्योद्गमे तु संयोगं प्राप्नोति, तत्रापीदृशं कर्तुमुचितमिति सूचितम् । दृढतापनुत् एवद्विशेषणं सर्वत्र योज्यमिति । पतत् पक्षी " पतत्रिपतत्पतङ्गाः " इति हैमः (का० ४, श्लो० ३८२), "खः सूर्ये" इति हैमानेकार्थ्यां महीपकोषे च । " खो वाते वरुणे रुद्रे सान्त्वने " इत्येकाक्षरनिघण्टौ । खं चन्द्रमण्डलं, यतः " खं नृपे गगने विन्दाविन्द्रिये चन्द्रमण्डले " इत्यादि महीपसत्के । इति प्रथमकाव्यार्थः ॥ १ ॥

अन्वयः

(यथा) जले (हे) (अथवा इ अङ्ग !) भक्त-अमर ! (अथवा भक्त-भ्रम-र) ! पततां जनानां '-सुख-आर्तौ (सत्यां) आलम्बनं (भवसि तथा) दृढ-ताप-नुद्, पद्मा-आकरः, वसु-कलः वसु-': त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-भ्रमर ! अ-सुख आर्तौ जले पततां जनानां दृढ-ताप-नुद्, सु-क-लः च-सुखः पद्मा-करः च त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-भ्रमर ! इ अङ्ग ! अ-सुख-आर्तौ पततां जनानां दृढ-ताप-नुद् वसु-खः, पद्मा-आकरः सुकलः च त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

अथवा

(हे) भक्त-अमर ! अ-सुख-आर्तौ जले पततां जनानां दृढ-ताप-नुद्, च-सुखः (अथवा वसु-खः), पद्मा-आकरः सुकलः च [अथवा (हे) भक्त-भ्रमर !............दृढ-ताप-नुद् पद्म-आकरः वसु-कलः, सुखः च] त्वं त्वत्-उपसेवने एव उत्क-मनसः मम राजीमत्याः आलम्बनं भव ।

શબ્દાર્થ

भक्त=સેવક.
अमर=સુર.
भ्रम=રોગ.
र=આપવું.
भक्तामर !=(१) સુરો છે સેવકો જેના એવા !; (२) હે ભક્તને રોગ અર્પણ કરનારા !
त्वत् (मू० युष्मद्)=દ્વિતીય પુરુષવાચક સર્વનામ.
उपसेवन=સેવા.
त्वदुपसेवने=તારી સેવામાં.
एव=જ.
राजीमत्याः (मू० राजीमती)=રાજીમતીના.
मम (मू० अस्मद्)=મારા.
उत्क=ઉત્કંઠિત.
मनस्=ચિત્ત.
उत्कमनसः=ઉત્કંઠિત છે ચિત્ત જેનું એવા.
दृढ=ઘોર.
ताप=(१) ગરમી; (२) દુઃખ; (३) શોક; (४) ...
नुद्=પ્રેરવું, દૂર કરવું.
दृढतापनुद्=(१) ઘોર તાપને ... કરનારા; (२) સંબોધનાર્થે.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
पद्मा=(१) લક્ષ્મી; (२) શોભા.
पद्म=કમળ.
आकर=(१) ખાણ; (२) સમૂહ.
पद्माकरः=(१) લક્ષ્મીની ખાણ; (२) શોભાની ખાણ; (३) કમળોનો સમૂહ.
वसु=(१) દ્રવ્ય; (२) રત્ન; (३) કિરણ; (४) તેજ.
कला=કળા.

" वासश्चर्म विभूषणं शवशिरो भस्माङ्गरागः सदा
गौरेकः [illegible] च लाङ्गले त्वकुशलः सम्पत्तिरेतावती ।
ईशस्येत्यवमत्य याति जलधिं रत्नाकरं जाह्नवी
कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ॥ १ ॥ "-शार्दूल०

पुनः कथंभूतस्त्वं ? 'वसुकलः' वसुषु-द्रव्येषु कला यस्य सः, द्रव्योपार्जनकलाशालित्वं, अथवा वसुषु-धनरत्नवस्तुषु कला-शुद्धाशुद्धपरीक्षणलक्षणा यस्य सः, अथवा वसुषु-रत्नेषु [illegible] लक्षणत्वात् ज्ञानदर्शनचारित्रेषु कला-दक्षत्वं यस्य स इति । पुनः कथंभूतस्त्वं ? 'वसुगः' वसुभिः-तेजोभिरुपलक्षितः गः-सूर्य इव वसुगः-तेजसा सूर्यस्वरूपः । एतेन तेजस्वी [illegible] त्ययः । एतैर्विशेषणैर्गृहस्थव्यवहारः सुनिर्वाहकर उक्तः । कथंभूताया मम ? 'उत्कमनाः' उत्कण्ठितं मनो यस्याः सा उत्कमनास्तस्या उत्कमनसः । कस्मिन् ? [illegible] तव-ना सेवनेन । एवकृत्यं राजीमत्या निजसतीत्वख्यापनार्थम्, गुरुत्वेन गृहस्थानः [illegible] । [illegible] शब्दः । यथा त्वं जले-जडस्वरूपे मार्गे जलयोरैक्यत्वात् [illegible] वनानां आलम्बनं भासि ज्ञानमार्गदायकत्वात् । अथवा यथा [illegible] इति संबोधने हे [illegible] वनानां [illegible] पशुशब्दगृहीतत्वात् गौरवदानार्थं [illegible] मनुष्यादीनां [illegible] भासि । एतेन पश्वादि दया कृता [illegible], [illegible] ममोपरि दया न कृता इति [illegible] प्रोक्ता ॥

[illegible] भणति । ते [illegible]-हे नेमे ! त्वं ममाऽऽलम्बनं भव । [illegible] । क इव ? [illegible]-तडाग इव । यथा तडागो [illegible] जडैर्जलैः [illegible] जनानां मनुष्यादीनां [illegible] । कथंभूतः [illegible] ? 'सुकलः' सुष्ठु-शोभनानि [illegible] । पुनः कथंभूतः [illegible] ? [illegible] स्वामी ([illegible]) [illegible] । अथवा हे नेमे ! त्वं [illegible] भव । क इव ? [illegible] गुरुरिव । यथा गुरुः " [illegible] " ([illegible]) इति [illegible] । [illegible] -[illegible] आलम्बनं भाति, [illegible] । कथंभूतः [illegible] ? [illegible], ' [illegible] ' [illegible] सूर्य इव, [illegible] । अथवा हे नेमे ! त्वं [illegible] भव । क इव ? [illegible] इव । यथा सुष्ठु-शोभनाः [illegible] सुकलः [illegible] ! [illegible], [illegible], [illegible] आलम्बनं [illegible] । कथंभूतः [illegible] ? [illegible] । पुनः कथंभूतः [illegible] ? ' [illegible] ' [illegible] । अथवा [illegible] हे नेमे, त्वं [illegible] भव । क इव ? [illegible] । [illegible] । [illegible]

તેજસ્વી) તેમજ લક્ષ્મીનો ભંડાર છે જેની પાસે એવો દ્રવ્યના વ્યયને જાણનારો (મનુષ્ય) આધાર છે, તેમ] તું, હે નડ ! (સતી હોવાને લીધે) તારીજ સેવામાં ઉત્કણ્ઠિત મનવાળી એવી જે હું (સત્યભામાની બેન) રાજીમતી તેનો આધાર બન."

અથવા

"હે સુરેશ્વર ! જેમ અત્યંત સંતાપનો નાશ કરનારો એવો, તથા કિરણ વડે (વ્યાપ્ત છે) મણ્ડળ જેનું એવો [અથવા (ભૂષણરૂપ હોવાથી) મહાદેવને સુખકારી એવો] તેમજ શોભાના ભંડારરૂપ ચન્દ્ર અમૃતનું પાન કરવાને માટે (અધીરા બનેલા અને એથી કરીને) દુઃખથી પીડાતા એવા (ચકોર) પક્ષિ-જનોનો આધાર છે તેમ [અથવા જેમ (ચક્રવાકના વિરહરૂપી) તાપને હરનારો, પદ્મોને (વિકસિત કરનાર હોવાથી તેની) ખાણરૂપ તેમજ કિરણો [અથવા તેજ] વડે મનોહર એવો શુભ (અર્થાત્ ગ્રહણાદિકથી મુક્ત) સૂર્ય જલાશય પાસે (વસનારા ચક્રવાક) પક્ષિ-જનોના (યુગલને રાત્રિ આવી પડતાં વિરહરૂપી) દુઃખની પીડા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનો આધાર બને છે, તેમ](સમ્યગ્દર્શનાદિક) રત્નોની (પ્રાપ્તિમાં) કુશળ એવો તારીજ સેવા (કરવામાં) આતુર છે મન જેનું એવી હું જે (ઉગ્રસેનની પુત્રી) રાજીમતી તેનો આધાર થા."—૧

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રીનેમિનાથ—

આ અવસર્પિણી કાલમાં થઇ ગયેલા ચોવીસ તીર્થંકરોમાંના શ્રીનેમિનાથ એ જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર છે. એમને અરિષ્ટ-નેમિના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. સૌર્યપુરના સમુદ્રવિજય રાજાની રાણી શિવા દેવી ચૌદ સ્વપ્નો વડે સૂચિત એવા આ પુત્ર-રત્નને શ્રાવણ શુક્લ પંચમીએ જન્મ આપવા ભાગ્યશાળી થઇ હતી. નેમિનાથ પ્રભુ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલા હોવાને લીધે તેઓ લગ્ન-ગાંઠથી બંધાઇ પોતાની સ્વતંત્રતા વેચવા માંગતા હતા નહિ[1].

એક વખત આ પ્રભુ પોતાના કાકા વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની આયુધશાળામાં જઇ ચડ્યા અને ત્યાં તેમણે એવું અપૂર્વ શૌર્ય બતાવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ તેમનાથી ભયભીત થઇ ગયા. તેમને શંકા થઇ કે આ નેમિકુમાર મારું રાજ્ય લઇ લેશે. એટલામાં આકાશ વાણી થઇ કે એઓ તો યોગ્ય વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર છે. આ સાંભળીને કૃષ્ણ નિશ્ચિન્ત થયા. પરંતુ બંધુ-સ્નેહને વશ થઇ તેમણે તેમને પરણાવવા વિચાર કર્યો અને તદંગે વિવાહ મનાવવાનું કાર્ય તેમણે પોતાની પત્નીઓને સોંપ્યું. તેઓ પોતાના દીયર નેમિનાથને જલ-ક્રીડા કરવા લઇ ગઇ અને ત્યાં તેમને અતિશય ઉપાલંભો આપ્યા. આ સંબંધમાં ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયે કલ્પસૂત્ર ઉપર તેમણે રચેલી સુબોધિકા નામની ટીકામાં નીચે મુજબનું વર્ણન કર્યું છે:—

૧ સરખાવો સરસ્વતીચન્દ્રના નાટકમાં કુસુમના ઉદ્ગારોઃ—
" પરણીને પરવશ થઇ રહેવું, પિંજરમાં પૂરાવું, સુખમાં ફરતાં સ્વતન્ત્ર જીવને બંધનમાં બંધાવું. "

चारु=मनोहर.
वसुकलः—=(१) द्रव्य(ना उपार्जनने) विषे कळावान्; (२) रत्नने विषे कुशळ; (३) किरणो अथवा प्रकाश वडे मनोहर.
व=उपमावाचक अव्यय.
सु=श्रेष्ठतावाचक अव्यय.
क=जळ.
ला=ग्रहण करवुं.
सुकलः=(१) सुंदर जळने धारण करनार; (२) पैसा केम खरचवा ते जाणनार; (३) चन्द्र.
खः (मू० ख)=(१) सूर्य; (२) मण्डळ.
व=(१) वरुण; (२) इंद्र.
सुख=सुख.
वसुखः=(१) तेज वडे सूर्य; (२) किरण वडे (उपलक्षित छे) मण्डळ जेनुं एवा.
व-सुखः=(१) वरुणथी सुख छे जेने एवा; (२) इंद्रने सुख छे जेथी एवा.
सुखः=सुंदर सर्प.
असुख=दुःख.
आर्ति=पीडा.
असुखार्तौ=दुःखनी पीडाने विषे.
आलम्बनं (मू० आलम्बन)=आधार.
भव (धा० भू)=था.
जले (मू० जल)=(१) जळने विषे; (२) जड निमित्ते.
जड ! (मू० जड)=हे जड !
इ=संबोधनार्थक अव्यय.
पततां (मू० पतत्)=(१) पडता; (२) आवता; (३) पक्षीओना.
जनानां (मू० जन)=लोकोना.

श्लोकार्थ

विरहिणी राजीमतीना उद्गारो—

"सुरो छे सेवको जेना एवा (हे देवाधिदेव)! जड मार्गने विषे पडता (अर्थात् उन्मार्गे जनारा) लोकोनो जेम तुं (तेमनो ज्ञान-दाता तरीके) आधार छे, [अथवा हे (मारा जेवा) भक्त (जनने विरहरूपी) रोग-दायक! हे जड! (मारा लग्न प्रसंगे गौरवगान आपवाने अर्थे एकत्रित करेला) पक्षि-जनोने (तेमनो संहार करवारूप तेमने) दुःख आवी पडतां जेम तुं तेमनो आधार बन्यो (अर्थात् तेमना उपर दया लावीने तेमने दुःख-मुक्त कर्या] तेम ज्यारे मने तारा विरहरूपी दुःखनी पीडा थाय छे त्यारे कठोर (विरहरूपी) अग्निने दूर करनारो एवो, वळी लक्ष्मीनी खाणरूप (अर्थात् द्रव्यवान्), तथा वळी द्रव्य(ना उपार्जनने) विषे कळावान् [अथवा धन, रत्न अने वस्तु (नी परीक्षा) मां कुशळ] एवो तेमज तेज वडे सूर्य (समान अर्थात् प्रतापी) एवो (एटले के गृहस्थना धर्मोथी अलंकृत) तुं, तारीज सेवामां उत्कण्ठित चित्तवाळी जे हुं (धारिणीनी नंदिनी) राजीमती तेनो आधार था."

अथवा

"देवो छे भक्त जेना एवा हे (नाथ)! (तृषाथी अथवा ग्रीष्म ऋतुना तापथी) ज्यारे पीडा थाय छे, त्यारे जळने माटे आवता जनोनो जेम कठोर तापने नष्ट करनारो तथा स्वच्छ जळने धारण करनारो तेमज वरुण (रूपी स्वामी) द्वारा सुख छे जेने एवो पद्माकर आधार छे, तेम [अथवा ज्यारे (दारिद्र्यरूपी) पीडा थाय छे, त्यारे (तारा जेवा धनिकनी समीप) आवता मनुष्योनो जेम तीव्र संतापनो संहार करनारो एवो तथा तेज वडे सूर्यसमान (अर्थात्

नो केवलस्य पुरुषस्य करोति कोऽपि
विश्वासमेष विट एव मतेदमार्यः ॥ ५ ॥—वसन्त०

"(આ પછી) પદ્માવતી એમ બોલી કે સ્ત્રી વિનાના પુરુષની અવશ્ય જરા પણ
ત્થી. એકલા પુરુષનો કોઇ પણ (માનવ) વિશ્વાસ કરતો નથી, કેમકે પત્ની વિનાનો પુરુષ
ને."—૫

सज्ञन्ययात्राशुभमङ्गलसार्थ-
पर्वोत्सवा वेश्म विवाहकृत्यम् ।
उपानिकापुङ्खणपर्षदश्च
शोभन्त एतानि विनाङ्गनां नो ॥ ६ ॥—इन्द्रवज्रा

"(ત્યાર બાદ ગાન્ધારી બોલી કે) નવોઢા સ્ત્રીના સારા જ્ઞાતિ-મિત્રો, યાત્રા, શુભ સંઘ
પર્વ, મહોત્સવ, ઘર, લગ્નનું કાર્ય, ઉજાણી, (વિવાહમાં) પોંખવું તેમજ સભા એ બધુ
l વિના શોભતું નથી."—૬

अज्ञानमात्रः किल पक्षिगोऽपि
क्षितौ परिभ्रम्य वसन्ति सायम् ।
नीडे स्वकान्तासहिताः सुखेन
ततोऽपि किं देवर ! मूढदृक् त्वम् ! ॥ ७ ॥—उपजाति

"(ગૌરીએ એમાં ઉમેરો કર્યો કે) ખરેખર અજ્ઞાની એવા પક્ષીઓ પણ ભૂમિ ઉપર
રખડ્યા પછી સાંજના સુખેથી પોતાના માળામાં પોતાની કાન્તા સાથે રહે છે, તો હે દીયર ! શું
તેનાથી પણ તમે અધિક મૂઢ દૃષ્ટિવાળા છો ! "—૭

स्नानादिसर्वाङ्गशरीरक्रियायां
विचक्षणः प्रीतिरसाभिरामः ।
विश्रम्भपात्रं विधुरे सहायः
कोऽन्यो भवेन्नूनमृते प्रियायाः ? ॥ ८ ॥—उप०

"(આ સાંભળીને લક્ષ્મણાએ કહ્યું કે) પ્રિયાના સિવાય બીજો કોણ સર્વ શરીરના
ાનાદિક સંસ્કારમાં ચતુર, પ્રીતિ-રસ વડે મનોહર તથા વિશ્વાસ-ભાજન હોઇ શકે અને વિધુર
ાવસ્થા)માં મદદગાર બને !"—૮

विना प्रियां को गृहमागतानां
प्राघूर्णकानां मुनिसत्तमानाम् ।
करोति पूजाप्रतिपत्तिमन्यः
कथं च शोभां लभते मनुष्यः ? ॥ ९ ॥—उप०

"(ત્યાર પછી સુસીમાએ કહ્યું કે) ઘેર આવેલા પરોણાની તેમજ મુનિવરોની
કેયા પ્રિયા વિના કોણ કરે તેમજ (તેવા) મનુષ્યને શોભા (…

निर्वाहकातरतयोद्वहसे न यत् त्वं
कन्यां तदेतदविचारितमेव नेमे ! ।
भ्राता तवास्ति विदितः सुतरां समर्थो
द्वात्रिंशदुन्मितसहस्रवधूविवोढा ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

"(પ્રથમ રુક્મિણીએ કહ્યું કે) નિર્વાહ કરવાની કાયરતાથી જો તું કન્યાનું પાણિ-ગ્રહણ નહિ કરે, તો હે નેમિ(નાથ)! તે અવિચારી (કાર્ય) છે. (કેમકે) બત્રીસ હજાર વનિતાઓના વર તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા તમારા ભાઇ (તમારા બધાનું પોષણ કરવા) સર્વથા સમર્થ છે."—૧

ऋषभमुख्यजिनाः करपीडनं
विदधिरे दधिरे च महीशताम् ।
बुभुजिरे विषयांश्च बहून् सुतान्
सुषुविरे शिवमप्यथ लेभिरे ॥ २ ॥—द्रुतविलम्बित

त्वमसि किं नु नवोऽद्य शिवंगमी
भृशमरिष्टकुमार ! विचारय ।
कलय देवर ! चारुगृहस्थतां
रचय बन्धुमनस्सु च सुस्थताम् ॥ ३ ॥—द्रुत०

"(ત્યાર બાદ સત્યભામા બોલવા લાગી કે) ઋષભ (સ્વામી) પ્રમુખ તીર્થંકરોએ પાણિ-ગ્રહણ કર્યું, પૃથ્વીના સ્વામીપણાને (અર્થાત્ રાજ્યને) ધારણ કર્યું, અનેક (ભોગ-ઉપભોગના) વિષયો ભોગવ્યા અને વળી તેઓ ઘણા પુત્રોના પિતા (પણ) બન્યા અને તેમ છતાં (અંતમાં) તેમણે મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કર્યો. તો હે અરિષ્ટકુમાર! શું તું આજે નવો મોક્ષે જનાર છે ? વાસ્તે તું ખૂબ વિચાર કર. હે દિયેર! તું મનોહર ગૃહસ્થપણું ધારણ કર અને બન્ધુ (જનો)નાં મનોને સુસ્થ (ચિન્તા રહિત) બનાવ."—૨-૩

अथ जगाद च जाम्बुवती जवात्
शृणु पुरा हरिवंशविभूषणम् ।
स मुनिसुव्रततीर्थपतिर्गृही
शिवमगादिह जातसुतोऽपि हि ॥ ४ ॥—द्रुत०

"(આ પ્રમાણે સત્યભામા બોલી રહી એટલે) ત્યાર બાદ જામ્બુવતી સત્વર બોલી કે હે નેમિ(કુમાર)! સાંભળ. પ્રાચીન સમયમાં હરિવંશના ભૂષણરૂપ તે મુનિસુવ્રત તીર્થંકર ગૃહસ્થપણામાં રહેતા છતાં અને પુત્રવાન્ બનતા છતાં (અંતમાં ચારિત્ર ગ્રહણ કરી) મોક્ષે ગયા."—૪

पद्मावतीति समुवाच विना वधूटीं
शोभा न काचन नरस्य भवत्यवश्यम् ।

१ [illegible]

भृत्यगण आवे तो शुभ थाय अने जय मळे.' आ हकीकत तो वसन्ततिलका छंदने लागू
छे, केमके तेमां प्रथम तगण छे अने त्यार बाद भगण छे.

जोके आ प्रमाणे उपर्युक्त प्रश्नुं समाधान थई जाय छे, छतां पण 'भः प्रभुसोमकारक
अर्थात् भ ए अत्यंत खळभळाट करनार छे, वास्ते ए अक्षरथी काव्यनो प्रारंभ करवो इ
नथी एवो नवीन प्रश्न उद्भवे छे.

आनो उत्तर ए छे के वर्ण-शुद्धिनी बाबतमां संयोगवाळा भकारनो निषेध करवामां
आव्यो छे, परंतु एकलो भकार तो भगवान्‌ने जणावनार होवाथी ते हानिकारक नथी.'

हवे ए प्रश्न उपस्थित थाय छे के 'भक्तामर'मां जे 'मर' एवो अपशब्द आवे छे ते
ठीक नथी तेनुं शुं ? आनुं समाधान ए छे के 'ऑं' ए मन्त्र-बीज छे अने काव्यनी आदिमां
तेमज अन्तमां तेनो प्रयोग करवाथी काव्य समाप्त थाय छे. वळी 'ऑं' ए अक्षर चक्रेश्वरी
मन्त्रनुं बीज छे एवी आम्नायिका पण छे.

पित्रोर्मुदे सह मयोपयमं यदीन्द्र !
नोरीकरिष्यसि तदा तव काऽत्र कीर्तिः ? ।
जग्राह यो हि गृहिकर्म विधाय वृत्तं
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥

टीका

हे इन्द्र !–हे स्वामिन् ! यदि–चेत् त्वं उपयमं–विवाहं न उरीकरिष्यसि । कया सह ?
या सह । कस्मै ? पित्रोः–मातरपित्रोर्मुदे–हर्षाय । तदाऽत्र लोके तव का कीर्तिः–कीर्त
ः ? न काऽपि, अथवा कुत्सिता कीर्तिरित्यर्थः, साम्प्रयुक्तवचनत्वात् । एतदेव द्रढयति–इति
धवं यो मरुदेवासुतः वृत्तं–दीक्षां जग्राह–गृह्णाति स्म । किं कृत्वा ? गृहिकर्म विधाय–विधा
भोगफलं कृत्वा । यतद्योर्नित्यसंबन्धात् किलेति सत्ये अहं तं प्रथमं जिनेन्द्रं–ऋषभं स्तोष्ये ।
यन्द्रादन्येऽपि विचक्षणजनाः स्तोष्यन्ते । अथवा प्रथमं जिनेन्द्रं ऋषभं, अजितनाथादन्यानपि
न् जिनान् स्तोष्ये–स्तुतिमार्गं नेष्यामि । अतस्त्वं विवाह अन्ये सर्वेऽपि जिनाः कीर्तनीया
ः । अत्र मल्लिस्तु स्त्रीवेदत्वादनपेक्षितः । इति प्रथमोऽर्थः ॥

अथ द्वितीयोऽर्थः—यः अहि इति, अत्र अकारप्रश्लेषः, न विद्यते हं संबोधनं "हे इन्द्र
अहि, मम समीपं निषीद" इत्यादिलक्षणं यद् अहि । नपुंसके सन्... ।
गृहिकर्म विधाय अपरिणीतत्वात् स्त्रीनर्जितं गृहिकार्यं कृत्वा यो महान् ... ।

आ उपरांत मित्र मरनी ... ...
... शुभ ... नथी एम ... ... छे.
आ संबंधमां जुओ श्रीहीरालाल ... ...

આ પ્રમાણેના ઉપાલંભો સાંભળી પ્રભુથી રહેવાયું નહિ એટલે તેઓ હસી પડ્યા. આથી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ એમ માની બેઠી કે તેમણે વિવાહ કરવા સંમતિ દર્શાવી છે. આ વાતની શ્રીકૃષ્ણને તેઓએ વધામણી આપી એટલે તેમણે (કંસના પિતા) ઉગ્રસેનની પુત્રી **રાજીમતી** સાથે તેમની સગાઇ કરી. લગ્ન-દિવસ નજીક આવતાં ભારે ઉત્સાહપૂર્વક કૃષ્ણ **નેમિનાથ**ને સાથે લઇને છપ્પન કોટિ યાદવોની જાન સહિત **ઉગ્રસેન** રાજાને ત્યાં ગયા.

તોરણે આવતાં **નેમિનાથ** પ્રભુએ પશુઓનો અતિશય કરુણ પોકાર સાંભળ્યો. તેનું કારણ પોતે જાણતા હોવા છતાં તે વાતનો ખુલાસો કરવા તેમણે પોતાના રથના સારથિને કહ્યું. તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે આપના લગ્ન-પ્રસંગે ભોજન આપવાને અર્થે અત્ર પશુ-પક્ષીઓને એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે; આ સાંભળતાંજ દયાના સાગર એવા **નેમિનાથે** પોતાનો રથ તે પ્રાણીઓની સમીપ લઇ જવાને સારથિને સૂચવ્યું. આ પ્રાણીઓની દયાજનક સ્થિતિ જોઇને તરતજ તેમણે તેમને છોડાવી મૂક્યાં અને પોતાના રથને પાછો પોતાના ગૃહ તરફ વાળવા સારથિને ફરમાવ્યું.

નેમિકુમારને પાછા વળતાં જોઇને તેમના માત-પિતાએ તથા તેમનાં અન્ય સગા-સંબંધીઓએ તેમને ઘણા સમજાવ્યા, પરંતુ તે એકના બે થયા નહિ અને તેમણે ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આથી **રાજીમતી** અતિશય દારૂણ વિલાપ કરવા લાગી.

આ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં રાખીને કવિરાજ **રાજીમતી**ના મુખથી તેમને ઉપાલંભો અપાવે છે. એક પછી એક વિવિધ પ્રકારના ઉપાલંભોની શ્રેણિ આ ૪૪ શ્લોકના કાવ્યમાં છેક ૩૫ શ્લોક પર્યંત દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

છંદાદિક સંબંધી વિચાર—

આ કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની પાદ-પૂર્તિરૂપ છે, એથી કરીને આના પ્રત્યેક પદ્યમાં આ સ્તોત્રના પ્રત્યેક પદ્યનું અંતિમ ચરણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્ર તો વિશેષતા એ છે કે આ કાવ્યનો પ્રારંભ પણ ઉપર્યુક્ત સ્તોત્રના ' भक्तामर ' એવા પ્રારમ્ભિક પદથી થાય છે.

આ કાવ્ય વસન્તતિલકા છંદમાં રચાયેલું છે અને તેનું લક્ષણ ' उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ' એમ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે એ તગણથી શરૂ થાય છે. આથી આ સંબંધમાં એમ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે તગણનું ફળ શૂન્ય હોવાથી[1] આ ગણથી કાવ્ય શરૂ કરવું શું ઇષ્ટ [illegible] ! આના સમાધાનાર્થે નિવેદન કરવાનું કે ભગણ[2] અને યગણ એ ભૃત્ય (ચાકર) ગણો છે, જ્યારે જગણ અને તગણ ઉદાસીન છે. તેમાં ઉદાસીન ગણની પછી જો

---

૧ આ સંબંધમાં જુઓ શ્રીમેરૂવિજયકૃત ચતુર્વિંશતિ-જિનાનન્દ-સ્તુતિના પ્રથમ પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૪).

૨. સરખાવો—

" मनौ मित्रे भयौ भृत्या—वुदासीनौ जतौ स्मृतौ ।
रसावरी सौवर्णदौ, द्वौ ज्ञातौ मनीषिभिः ॥ "

भृत्यगण आवे तो शुभ थाय अने जय मळे.' आ हकीकत तो वसन्ततिलका छंदने लागु छे, केमके तेमां प्रथम तगण छे अने त्यार बाद भगण छे.

જો કે આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ જાય છે, છતાં પણ 'भः प्रशुक्षोभकारकः' અર્થાત્ ભ એ અત્યંત ખળભળાટ કરનાર છે, વાસ્તે એ અક્ષરથી કાવ્યનો પ્રારંભ કરવો ઉચિત નથી એવો નવીન પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે.

આનો ઉત્તર એ છે કે વર્ણ-શુદ્ધિની બાબતમાં સંયોગવાળા ભકારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એકલો ભકાર તો ભગવાનને જણાવનાર હોવાથી તે હાનિકારક નથી.

હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'ભક્તામર'માં જે 'મર' એવો અપશબ્દ આવે છે તે ઠીક નથી તેનું શું ? આનું સમાધાન એ છે કે 'आं' એ મન્ત્ર-બીજ છે અને કાવ્યની આદિમાં તેમજ અન્તમાં તેનો પ્રયોગ કરવાથી કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. વળી 'आं' એ અક્ષર ચક્રેશ્વરી મન્ત્રનું બીજ છે એવી આમ્નાયિકા પણ છે.

* * * *

पित्रोर्मुदे सह मयोपयमं यदीन्द्र !
नोरीकरिष्यसि तदा तव कात्र कीर्तिः ? ।
जग्राह यो हि गृहिकर्म विधाय वृत्तं
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥

टीका

हे इन्द्र !-हे स्वामिन् ! यदि-चेत् त्वं उपयमं-विवाहं न उरीकरिष्यसि । कया सह ? मया सह । कस्यै ? पित्रोः-मातरपितृयोर्मुदे-हर्षाय । तदाऽत्र-लोके तव का कीर्तिः-कीदृग् यशः ? न काऽपि, अथवा कुत्सिता कीर्तिरित्यर्थः, साभ्यसूयवचनत्वात् । एतदेव द्रढयति-हीति निश्चितं यो मरुदेवासुतः वृत्तं-दीक्षां जग्राह-गृह्णाति स्म । किं कृत्वा ? गृहिकर्म विधाय-विवाहादिभोगकृत्यं कृत्वा । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् किलेति सत्ये अहं तं प्रथमं जिनेन्द्रं-ऋषभं स्तोष्ये । अपिशब्दादन्येऽपि विचक्षणजनाः स्तोष्यन्ते । अथवा प्रथमं जिनेन्द्रं ऋषभं, अपिशब्दादन्यानपि दृशान् जिनान् स्तोष्ये-स्तुतिमार्गे नेष्यामि । अतस्त्वां विहाय अन्ये सर्वेऽपि जिनाः कीर्तनीया इति काकुः । अत्र मल्लिस्तु स्त्रीवेदत्वादनपेक्षितः । इति प्रथमोऽर्थः ॥

अथ द्वितीयोऽर्थः—यः अहि इति, अत्र अकारप्रश्लेषः, न विद्यते हे संबोधनं "हे कमल ! अत्रेहि, मम समीपं निषीद" इत्यादिलक्षणं यद् अहि । नपुंसके सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वत्वम् । एवंविधं गृहिकर्म विधाय अपरिणीतत्वात् स्त्रीवर्जितं गृहिकार्यं कृत्वा यो भवान् नेमिः वृत्तं जग्राह ।

---

१ આ ઉપરાંત મિત્ર ગણની પાછળ મિત્રગણ આવે તો ઉત્કૃષ્ટથી ભૂઝંજ કગ આવે છે અને વળી બીજા સર્વે ગણોનો યોગ શુભ ફળદાયક નથી એમ પંડિતો માને છે.

२ આ સંબંધમાં જુઓ શ્રીભટ્ટકેદારકૃત વૃત્તરત્નાકરની નારાયણભટ્ટે રચેલી વૃત્તિ.

किलेत्यसत्ये । अहं अपिशब्दादन्यो मत्सदृशो जनः प्रथमं-प्राक् तं जिनेन्द्रं-त्वां अरिष्टनेमिं स्तोष्ये, किलाव्ययस्यालीकार्थत्वात् तव स्तुतिं न करिष्यामीत्यर्थः । इति द्वितीयोऽर्थः ॥

अथ तृतीयोऽर्थः—यः-कृष्णः अहिः-सूर्य इव, "अहिः सूर्य" इति महीपानेकार्थकोशे, तेजस्वी यो गृही तस्य कर्म-विहारिकार्यं तस्य या विधा-क्रिया भोगविलासादिका तस्या आयो -लाभो यस्मिंस्तत् एवंविधं यद् वृत्तं-शीलं जग्राह । एतेन जनार्दनेन षोडशसहस्रसंख्यामितकलत्राणि परिणीतानि, तैः सह विलासो लोकैः प्रशस्यगृहस्थावासो गीयते । किलेति सत्ये । अहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रं-नारायणस्वामिनं स्तोष्ये । "मार्जजिनौ कुमोदकः" इति हैमः (का० २, श्लो० १३०)। एतेन एककलत्रनिर्वाहेऽपि त्वं असमर्थोऽसि, भीरुकत्वेन निरुद्यमत्वादिति काकुः । इति तृतीयोऽर्थः ॥

अथ लौकिकदृष्टान्तेनापि चतुर्थोऽर्थः—य-ईश्वरो हि-निश्चितं गृहिकर्म विधाय-हिमाचलपुत्रीं परिणीय वृत्तं भिक्षाटनलक्षणं जग्राह-भिक्षाटनं चकार। अहमपि प्रथमं जिनेन्द्रं-वृषाङ्कं (शिवं) स्तोष्ये । त्वत्तो वामदेवः श्रेष्ठः, यतो भिक्षाटनेनापि स्त्रीनिर्वाहकारकोऽभवत्, उभोपरि परमप्रीतित्वात् । गौरीशिवयोरप्रतिमप्रीतिप्रवर्तनं प्रसिद्धमिति । त्वं तु महत्यां समृद्धौ सत्यामपि स्त्रीविमुखोऽसि, तेन तव काऽत्र कीर्तिरिति निश्चितम् । जिन-ईश्वरः स चासौ इन्द्रः-स्वामी च जिनेन्द्रः । यतः—

"कन्दर्पवीरे निहते जिनेन
किं दुःखितं बाढमभूत् तदानीम् ।
इदं मया स्पष्टतरं तु प्रोक्तं
न वेत्ति मोघं वहते स गर्वम् ॥ १ ॥"—उपजातिः

इति द्वितीयकाव्यार्थः ॥ २ ॥

अन्वयः

(हे) इन्द्र ! यदि (त्वं) पित्रोः मुदे मया सह उपयमं न ऊरीकरिष्यसि, तदा तव अत्र का कीर्तिः ? यः हि (अथवा अहि-) गृहिन्-कर्म विधाय वृत्तं जग्राह, तं प्रथमं जिन-इन्द्रं (अपि) अहं अपि किल स्तोष्ये [अथवा यः अहि-गृहिन्-कर्म-विधा-आय-वृत्तं जग्राह, तं प्रथमं जिन-इन्द्रं अहं अपि किल स्तोष्ये] ।

शब्दार्थ

पित्रोः (मू० पितृ)=मात-पिताना.
मुदे (मू० मुद्)=હર્ષને માટે.
सह=सहित, साथे.
मया (मू० अस्मद्)=મારી.
उपयमं (मू० उपयम) લગ્નને.
यदि=જો.
इन्द्र ! (मू० इन्द्र)=હે નાથ !
न=નહિ.
ऊरीकरिष्यसि (धा० कृ)=તું સ્વીકારશે.

तदा=તો.
तव (मू० युष्मद्)=તારી.
का (मू० किम्)=(१) શું; (२) ખરાબ.
अत्र=આ લોકમાં.
कीर्तिः (मू० कीर्ति)=આબરૂ.
जग्राह (धा० ग्रह्)=ગ્રહણ કર્યું.
यः (मू० यद्)=જે.
यः (मू० य)=(१) કૃષ્ણ, નારાયણ; (२) મહાદેવ.

हि=निश्चयवाचक अव्यय.
गृहिन्=गृहस्थ.
कर्मन्=कार्य.
गृहिकर्म=गृहस्थनुं कार्य.
हे=संबोधनार्थक अव्यय.
महि=(१) (हे कमलाक्षी ! अत्र आव, मारी पासे बेस इत्यादि) संबोधनथी रहित; (२) मूर्ख.
-महिगृहिकर्म=हे मृगलोचनी ! मारी समीप बेस इत्यादि संबोधनथी रहित एवा गृहस्थना कार्यने.
विधाय (धा० धा)=करीने.
वृत्तं (मू० वृत)=दीक्षाने, चारित्रने.
विधा=विधान.
आय=लाभ.

महिगृहिकर्मविधायवृत्तं=मूर्खना जेवा गृहस्थ कर्मना विधाननो लाभ छे जेमां एवा वृत्तने
स्तोष्ये (धा० स्तु)=हुं स्तुति करीश.
किल=(१) निश्चयवाचक अव्यय, (२) [illegible] सूचक अव्यय.
अहं (मू० अस्मद्)=हुं
अपि=पण.
तं (मू० तद्)=ते.
प्रथमं (मू० प्रथम)=प्रथम.
" =पहेला (अव्यय)
जिन=(१) सामान्य केवळी, (२) नारायण (३) महादेव.
जिनेन्द्रं (मू० जिनेन्द्र)=(१) जिनेश्वरने, (२) नारायण नामने; (३) शंकर स्वामीने

श्लोकार्थ

" हे नाथ ! जो तुं मात-पिताना हर्षनी खातर मारी साथे लग्न स्वीकारशे नहि (अर्थात् पाणि-ग्रहण नहि करशे), तो आ जगत्‌मां तारी शी आबरू ? (तेमज धर्ममां के नामि नन्दन) विवाहादिक) गृहस्थनुं कार्य कर्या बाद दीक्षा ग्रहण करी ने प्रथम जिनेश्वरनी) हुं पण नक्की स्तुति करीश [अथवा ' हे (मृगाक्षी ! अत्र आव, मारी [illegible]) संबोधनथी रहित एवुं (अर्थात् लग्न कर्या विनानुं) गृहस्थ कर्म करीने [illegible] ग्रहण करी ते हुं जिनेश्वर (अरिष्टनेमि)नी प्रथम तो हुं पण स्तुति नहि करीश [illegible] उचित कार्य कर्युं छे)]. " १०२

अथवा

' हे स्वामिन् ! जो तुं माता पिताने खुशी करवाने माटे मारी [illegible] लग्न [illegible] तारी आबरू खराब गणाशे. (वळी) सूर्यसमान (तेजस्वी) [illegible] विधाननो लाभ छे जेमां एवा (अर्थात् सोळ हजार [illegible] [illegible] होवाना एवा) वृत्तने जेणे ग्रहण कर्युं, ते नारायणनी [illegible] पण स्तुति करीश. (केमके हुं तो बाळक होवाने [illegible] [illegible] निर्वाह करवा असमर्थ छे, ज्यारे नारायण तो सोळ हजार [illegible] [अथवा जे (महादेवे) परमेश्वर (पार्वतीनुं पाणि-ग्रहण करवा [illegible] करीने (भिक्षाटनरूपी) वृत्तने ग्रहण कर्युं ते महादेव (शंकर [illegible] तः स्तुति करीश (कारण के भीख मागीने पण ते [illegible] [illegible] छे, ज्यारे हुं तो धनिक होवा छतां ते कार्य करी शकतो नथी). " —३

[illegible] जेवा [illegible] पण तेमनी स्तुति करुं [illegible]
ने प्रथम जिनेश्वरनी [illegible] करवामां [illegible]
[illegible] करी दीक्षा लेनारा [illegible]

रम्यं गृहं च रमणीं रमणीयराढां
भोगान् समं प्रवरबन्धुजनैरपास्य ।
तारुण्ययुग् यदुपते ! त्वदृतेऽङ्ग दीक्षा-
मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

टीका

अङ्ग इति संबोधने । हे यदुपते ! कोऽन्यो जनः सहसा-शीघ्रं दीक्षां ग्रहीतुमिच्छति-वाञ्छति ? न कोऽपीत्यर्थः । कस्मात् ? त्वत् ऋते-त्वां विना । किं कृत्वा ? रम्यं गृहं च-पुनः रमणीयराढां-मनोहरशोभां एवंविधां रमणीं-प्रियां पुनः भोगान् अपास्य-त्यक्त्वा । कैः समं ? बन्धुजनैः-सहोदरादिभिर्जनैः समं-सार्धम् । कथंभूतोऽन्यो जनः ? तारुण्ययुग्, यौवनयुक्त इति ॥३॥

अन्वयः

अङ्ग 'यदु'-पते ! रम्यं गृहं रमणीय-राढां रमणीं प्रवर-बन्धु-जनैः समं भोगान् (च) अपास्य त्वत् ऋते कः तारुण्य-युग् जनः सहसा दीक्षां ग्रहीतुं इच्छति ? (न कः अपि)।

શબ્દાર્થ

रम्यं (मू० रम्य)=મનોહર.
गृहं (मू० गृह)=ઘરને.
च=અને.
रमणीं (मू० रमणी)=સુંદરીને.
रमणीय=મનોહર, ચિત્તાકર્ષક.
राढा=શોભા.
रमणीयराढां=ચિત્તાકર્ષક શોભા છે જેની એવી.
भोगान् (मू० भोग)=ભોગોને.
समं=સાથે, યુક્ત.
प्रवर=ઉત્તમ.
बन्धु=બાન્ધવ.
जन=લોક.
प्रवरबन्धुजनैः=ઉત્તમ બંધુ-જનોથી.
अपास्य (धा० अस्)=દૂર ફેંકી દઇને, તજી દઇને.
तारुण्य=યૌવન, જુવાની.
युज्=જોડનાર.
तारुण्ययुग्=યૌવનથી યુક્ત, યુવક.
यदु=યદુ.
पति=નાથ.
यदुपते !=હે યદુ-નાથ, હે નેમિનાથ !
त्वत् (मू० युष्मद्)=તારા.
ऋते=વિના.
अङ्ग=સંબોધનવાચક અવ્યય.
दीक्षां (मू० दीक्षा)=દીક્ષાને, ચારિત્રને.
अन्यः (मू० अन्य)=અપર.
कः (मू० किम्)=કોણ.
इच्छति (धा० इष्)=વાંછે.
जनः (मू० जन)=મનુષ્ય.
सहसा=એકદમ.
ग्रहीतुं (धा० ग्रह्)=ગ્રહણ કરવાને.

શ્લોકાર્થ

" હે યદુ-નાથ ! મનોહર મંદિરને તથા ચિત્તાકર્ષક સૌન્દર્યવાળી સુંદરીને તેમજ ઉત્તમ બંધુ-જનોની સાથેના ભોગોને (એકદમ) ત્યજી દઇને તારા સિવાય કયો અન્ય યુવક એકદમ દીક્ષા લેવાને ઇચ્છે ?"—૩

• • • • •

रोद्धुं क्षमो जिन ! करोऽपि ममावलाया-
स्त्वामुद्बलं हि भवदागमजातवीर्यः ।
न स्यान्मुनीश ! लवणेशगृहीतशक्तिः
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

टीका

हीति निश्चितम् । हे जिन ! ममावलाया अपि करो-हस्तस्त्वां रोद्धुं क्षमः-समर्थो वर्तते । (कथंभूतः करः ? 'भवदागमजातवीर्यः' भवत आगम-सिद्धान्त आगमनं वा तेन जातम्-उत्पन्नं वीर्यं-बलं यस्य सः) । कथंभूतं त्वां ? उद्बलम्-उत्कटपराक्रमम् । वा इति पक्षान्तरं करोति-हे मुनीश ! को नरोऽम्बुनिधिं-समुद्रं तरीतुमलं-समर्थो न स्यात् ? अपितु स्यादेवेत्यर्थः । काभ्यां ? भुजाभ्याम् । कथंभूतः कः ? 'लवणेशेति' लवणसमुद्रसुराद् गृहीता-आप्ता शक्तिः-सामर्थ्यं येन स इति ॥ ४ ॥

अन्वयः

(हे) जिन ! मम अबलायाः अपि भवत्-आगम-जात-वीर्यः करः उद्-बलं (अपि) त्वां रोद्धुं हि क्षमः । वा (हे) मुनि-ईश ! लवण-ईश-गृहीत-शक्तिः कः अम्बु-निधिं भुजाभ्यां तरीतुं अलं न स्यात् ? ।

શબ્દાર્થ

रोद्धुं (धा० रुध्)=રોકવાને.
क्षमः (मू० क्षम)=સમર્થ.
जिन ! (मू० जिन)=હે વીતરાગ !
करः (मू० कर)=હસ્ત, હાથ.
अपि=પણ.
म (मू० अस्मद्)=મારો.
बलायाः (मू० अबला)=નારીનો.
ां (मू० युष्मद्)=તને.
=નિશ્ચયતાસૂચક અવ્યય.
=પરાક્રમ.
र्लं=પ્રબળ છે પરાક્રમ જેનું એવા.
ने સંબંધવાચક અવ્યય.
=આપ.
=(૧) સિદ્ધાન્ત; (૨) આગમન.
धा० जन्)=ઉત્પન્ન થયેલ.
ाग.
भवदागमजातवीर्यः=આપના સિદ્ધાન્ત (અથવા આગમન)થી ઉત્પન્ન થયું છે બળ જેને વિષે

એવો.
न=નહિ.
स्यात् (धा० अस्)=થાય.
मुनि=યોગી, સાધુ.
ईश=નાથ, સ્વામી.
मुनीश !=હે યોગીશ્વર !
लवण=લવણ (સમુદ્ર).
गृहीत (धा० ग्रह्)=ગ્રહણ કરેલ.
शक्ति=શક્તિ.
लवणेशगृहीतशक्तिः=લવણ (સમુદ્ર)ના સ્વામી પાસેથી ગ્રહણ કરી છે શક્તિ જેણે એવો.
कः (मू० किम्)=કોણ.
वा=અથવા.
तरीतुं (धा० तॄ)=તરી જવાને.
अलं=સમર્થ.
अम्बु=જળ.
निधि=ભંડાર.
अम्बुनिधिं=સમુદ્રને.
भुजाभ्यां (मू० भुज)=બે હાથ વડે.

१ 'लवणेशेत्यादि' इति क-पाठः ।

૨ જૈન માન્યતા પ્રમાણે જે દ્વીપમાં આપણે વસીએ છીએ, તે જમ્બૂ-દ્વીપ છે. આ દ્વીપની ચારે બાજુએ આવી રહેલા સમુદ્રને લવણના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આ સમુદ્રનું જળ તેના નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ ખારૂં છે. એના સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ જીવાભિગમ તથા પ્રશ્નવ્યાકરણ.

શ્લોકાર્થ

" હે વીતરાગ ! આપના સિદ્ધાન્ત [અથવા આગમન]થી ઉત્પન્ન થયું છે ભાન જેને વિષે એવો મારો અજ્ઞાનો પણ હસ્ત પ્રમાણ પરાક્રમવાળા આપને રોકવાને (અર્થાત્ તોરણેથી નહિ પાછા ફરવા દેવામાં) ખરેખર સમર્થ છે; કેમકે હે યોગીશ્વર ! લવણ (સમુદ્ર) સ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે પરાક્રમ જેણે એવો કોણ સમુદ્રને બે હાથ વડે તરી જવામાં સમર્થ ન થાય ?"—૪

* * * * *

मद्दं चकर्थ पशवेऽपि यथा तथा त्वं
तूर्णं कृपापर ! ममैहसुरक्षणार्थम् ।
शिवाश्रितां खलु पतो महिलां समन्तु
नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

टीका

हे [illegible] !-हे [illegible] ! यथा त्वं तूर्णं-शीघ्रं मम अनुग्रहणार्थं-[illegible] [illegible] । [illegible] त्वं [illegible]-[illegible] चकर्थ-करोषि स्म । कस्मै ? पशवेऽपि-हरिणादितिर्यग्[illegible] [illegible] । खलु इति निश्चितम् । पतः-पतिः महिलां-भार्यां किं नाभ्येति-[illegible] [illegible] ? [illegible] । किमर्थं ? निजशिशोः-[illegible] परिपालनार्थम् । [illegible] [illegible] ? [illegible]-[illegible] । पुनः किंभूतां महिलां ? शिवाश्रितां [illegible] । [illegible] ॥ ५ ॥

अन्वयः

[illegible]

शब्दार्थ

[illegible]

समन्तुं=अपराधीने.
न=नहि.
अभ्येति (धा० इ)=संमुख જાય છે.
किं=शुं.

निज=પોતાના.
शिशु=બાળક.
निजशिशोः=પોતાના બાળકના.
परिपालनार्थं (मू० परिपालन)=રક્ષણાર્થે.

શ્લોકાર્થ

" હે દયા (કરવા)માં તત્પર (નાથ) ! જેમ તેં પશુનું પણ કલ્યાણ કર્યું તેમ તું મારા પ્રાણના રક્ષણ અર્થે (મારી સમીપ) સત્વર આવ. પોતાના બાળકના બચાવ અર્થે કષ્ટમાં સપડાયેલી એવી અપરાધી ભાર્યાની સંમુખ શું તેનો પતિ ખરેખર જતો નથી ?"—૫

* * * * *

तीक्ष्णं वचोऽप्यभिहितं मयका हितं यत्
तत् ते भविष्यतितरां फलवृद्धिसिद्ध्यै ।
यद्धेलिधाम तपतीश ! भृशं निदाघे
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

टीका

हे ईश ! मया एव मयका यत् तीक्ष्णं-भवदीयकर्णपुटानीप्सितमपि वचः हितं-हितकृत् अभिहितं-कथितम् । तद् वचः कर्तृपदं ते-तव फलवृद्धिसिद्ध्यै भविष्यतितराम्, फलस्य राज्यादि-समृद्धिसुसलक्षणोदयस्य प्रवर्धननिष्पत्तये इति । दृष्टान्तमाह—यत्तदित्यव्ययौ हेत्वर्थे । यत् हेलि-धाम-सूर्यकिरणः भृशम्-अत्यर्थं निदाघे-उष्णकाले तपति, तत् चारवः-मनोहराः चूतस्य-आम्रस्य कलिका-मञ्जर्यस्तासां निकरैकहेतुः-समूहैककारणमस्ति इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! मयका यद् तीक्ष्णं अपि हितं वचः अभिहितं, तद् ते फल-वृद्धि-सिद्ध्यै भविष्यतितराम् । यद् निदाघे हेलि-धाम भृशं तपति, तद् चारु-चूत-कलिका-निकर-एक-हेतुः (अस्ति) ।

શબ્દાર્થ

तीक्ष्णं (मू० तीक्ष्ण)=કડુ, કઠોર.
वचः (मू० वचस्)=વચન.
अपि=પણ.
अभिहितं (मू० अभिहित)=કથન કરાયું.
मयका (मू० अस्मद्)=મારાથી.
हितं (मू० हित)=કલ્યાણકારી.
यद् (मू० यद्)=જે.
तद् (मू० तद्)=તે.
भविष्यतितरां (धा० भू)=અત્યંત થશે.
फल=ફળ.
वृद्धि=વધારો.

सिद्धि=સિદ્ધિ.
फलवृद्धिसिद्ध्यै=ફળની વૃદ્ધિની સિદ્ધિને માટે.
यद्=જે કારણને લીધે.
हेलि=સૂર્ય.
धामन्=કિરણ.
हेलिधाम=સૂર્યનું કિરણ.
तपति (धा० तप्)=તપે છે.
ईश ! (मू० ईश)=હે નાથ !
भृशं=અત્યંત.
निदाघे (मू० निदाघ)=ગ્રીષ્મ (ઋતુ)માં, ઉનાળામાં.
तद्=તેથી કરીને.

घाम=મનોહર.
चूत=આમ્ર, આંબો.
कलिका=મંજરી, મોર.
निकर=સમૂહ.
एक=અદ્વિતીય, અસાધારણ.
हेतु=કારણ.
धामचूतकलिकानिकरैकहेतुः=મનોહર આંબાના મોરના સમૂહના અદ્વિતીય કારણ(રૂપ).

શ્લોકાર્થ

" હે નાથ ! મેં જે કઠોર (અપ્રિય) પણ હિતકારી વચન (આપને) કહ્યું, તે વચન (રાજ્યાદિક સમૃદ્ધિના સુખની પ્રાપ્તિરૂપ) ફળની વૃદ્ધિની સિદ્ધિને માટે થશે, (કેમકે) ગ્રીષ્મ (ઋતુ)માં સૂર્ય-કિરણ અત્યંત તપે છે, (પરંતુ) તેથી કરીને તો તે મનોહર આમ્ર-મંજરીના અદ્વિતીય હેતુરૂપ બને છે."—૬

* * * * *

आगच्छ कृच्छ्रहर ! हृच्छयचित्रपुङ्ख-
लक्षीकृतां कृशतनुं क्षम ! रक्ष मां त्वम् ।
त्वत्सङ्गमे क्षयमुपैष्यति मेऽतिदुःखं
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

टीका

हे कृच्छ्रहर !–हे कष्टनिवारक ! त्वं आगच्छ–अत्रैहि । हे क्षम !–हे समर्थ ! त्वं मां रक्ष, मम संयोगकवचं धारयेत्यर्थः । यतः कथंभूतां मां ? 'हृच्छेति' हृच्छयः–कन्दर्पस्तस्य चित्रपुङ्खो-बाणस्तेन लक्षीकृता–वेध्यीकृता तामिति । "लक्षं व्याजशरव्ययोः" इति हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतां मां ? कृशतनुं–दुर्बलशरीराम् । हे जिन ! त्वत्सङ्गमे–तव संयोगे सति ममातिदुःखं कर्तृपदं क्षयं-विनाशमुपैष्यति–प्रयास्यति । किमिव ? अन्धकारमिव, यथाऽन्धकारं क्षयमुपैति । कथंभूतमन्धकारं ? सूर्यांशुभिन्नं सत् । पुनः कथंभूतमन्धकारं ? शार्वरं–रजनीसम्बन्धि इति ॥ ७ ॥

अन्वयः

(हे) कृच्छ्र-हर ! त्वं आगच्छ । (हे) क्षम ! (त्वं) हृच्छय-चित्र-पुङ्ख-लक्षीकृतां, कृश-तनुं मां रक्ष । (हे जिन !) त्वत्-सङ्गमे (सति) मे अति-दुःखं सूर्य-अंशु-भिन्नं शार्वरम् अन्धकारं इव क्षयं उपैष्यति ।

શબ્દાર્થ

आगच्छ (धा० गम्)=આવ.
कृच्छ्र=કષ્ટ.
हर (धा० हृ)=હરનાર.
कृच्छ्रहर !=હે કષ્ટ-નિવારક !
हृच्छय=કંદર્પ, કામદેવ.
चित्रपुङ्ख=બાણ.
लक्षीकृत=વીંધાયેલ.
हृच्छयचित्रपुङ्खलक्षीकृतां=કંદર્પના બાણ વડે વીંધાયેલી.
कृश=પાતળું, દુર્બળ.
तनु=શરીર, દેહ.
कृशतनुं=દુર્બળ દેહ જેનો એવી.
क्षम ! (मू० क्षम)=હે સમર્થ !
रक्ष (धा० रक्ष्)=તું રક્ષણ કર, તું બચાવ.

मां (मू० अस्मद्)=મને.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
सङ्गम=સંયોગ.
स्मरसङ्गमे=નાશ સંયોગને વિષે.
क्षयं (मू० क्षय)=નાશને.
उपैष्यति (धा० इ)=પામશે.
मे (मू० अस्मद्)=મારું.
अति=અતિશયવાચક અવ્યય.

दुःख=દુઃખ, પીડા.
अतिदुःखं=અતિશય દુઃખ.
सूर्य=સૂર્ય, રવિ.
अंशु=કિરણ.
भिन्न (धा० भिद्)=ભેદાયેલું.
सूर्यांशुभिन्नं=સૂર્યનાં કિરણો વડે ભેદાયેલું.
इव=જેમ.
शार्वरं=(मू० शार्वर)=રાત્રિ સંબંધી.
अन्धकारं (मू० अन्धकार)=અંધારું.

શ્લોકાર્થ

" હે કષ્ટ-નિવારક (નાથ) ! તું આવ. હે સમર્થ (સ્વામિન્) ! કંદર્પના બાણો વડે વીંધાયેલી તેમજ દુર્બળ દેહવાળી એવી મને (તું કામદેવના આઘાતથી) બચાવ. હે જિન ! તારો સંયોગ થશે, ત્યારે મારું (વિરહરૂપી) અતિશય દુઃખ સૂર્યનાં કિરણો વડે ભેદાયેલા રાત્રિ સંબંધી અંધકારની જેમ નાશ પામશે. "—૭

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

અત્ર જે 'શાર્વર' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે શબ્દ વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવામાં આવે છે. સિદ્ધહેમના 'तत्र कृतलब्धक्रीतसंभूते' (અ૦ ૬, પા૦ ૩, સૂ૦ ૧૪) સૂત્રાનુસાર शर्वर्यां संभूतं शार्वरं એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેમાં દોષાપત્તિ છે; કેમકે શું 'સંભવ' શબ્દથી તો તાત્કાલિક અભાવનું સૂચન થતું નથી ! આના ઉત્તર તરીકે કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યાસ્ત થતાં રાત્રિનો પ્રારંભ થાય છે તેમ અન્ધકારનો થતો નથી એટલે 'સંભવ' શબ્દ ઘટી શકે છે. આથી કરીને તો 'शर्वर्यां भवं शार्वरं' એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરનાર મુનિવર્યશ્રી કનકકુશલની વાત સાચી ઠરે છે.

આ સંબંધમાં સિદ્ધહેમના 'वर्षाकालेभ्यः' (અ૦ ૬, પા૦ ૩, સૂ૦ ૮૦) સૂત્ર પ્રમાણે इक् તેમજ પાણિનીય વ્યાકરણના 'कालाट्ठञ्' (અ૦ ૪, પા૦ ૩, સૂ૦ ૧૧) સૂત્ર પ્રમાણે અત્ર ठञ् પ્રત્યય કેમ હોઇ શકે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. કેટલાક આનું સમાધાન એમ કરે છે કે અર્થ-વિશેષતાને લઇને એ દોષનું નિવારણ થાય છે. વિશેષમાં મહાકવિઓએ પણ આવાં રૂપોનો પ્રયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' માં 'શાર્વર' શબ્દનો કાલિદાસે, 'अनुदितौषसराग' માં 'ઔષસ' શબ્દનો ભારવિએ અને 'समानकालीन, प्राक्कालीन' એ શબ્દોનો નૈયાયિકે, વળી 'नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनां' એમાં 'નૈશ' શબ્દનો અને 'शारदं पार्वणः शर्वरीसारः' એમાં 'શારદ' શબ્દનો મહાકવિઓએ પ્રયોગ કરેલો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, એમ ભક્તામર-સ્તોત્રની ટીકા રચનારા ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય કહે છે.

---

૧ આ સૂત્રોમાં જે 'ભવ' અર્થમાં પ્રત્યય લીધો છે, તેનાથી અહિં પૂરો અર્થ કરવામાં આવે છે, કેમકે તો આખા માસ (મહિના)માં થનારાને માસિક એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે અહિં કંઇ આખી રાત્રિનું એકહું અંધારું એમ કહેવાનો આશય નથી.

चारु=મનોહર.
चूत=આમ્ર, આંબો.
कलिका=મંજરી, મોર.
निकर=સમૂહ.
एक=અદ્વિતીય, અસાધારણ.
हेतु=કારણ.
चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः=મનોહર આંબાના મોરના સમૂહના અદ્વિતીય કારણ (રૂપ).

શ્લોકાર્થ

" હે નાથ ! મેં જે કઠોર (અપ્રિય) પણ હિતકારી વચન (આપને) કહ્યું, તે વચન (રાજ્યાદિક સમૃદ્ધિના સુખની પ્રાપ્તિરૂપ) ફળની વૃદ્ધિની સિદ્ધિને માટે થશે, (કેમકે) ગ્રીષ્મ (ઋતુ)માં સૂર્ય-કિરણ અત્યંત તપે છે, (પરંતુ) તેથી કરીને તો તે મનોહર આમ્ર-મંજરીના અદ્વિતીય હેતુરૂપ બને છે."—૬

* * * * * *

आगच्छ कृच्छ्रहर ! हृच्छयचित्रपुङ्ख—
लक्षीकृतां कृशतनुं क्षम ! रक्ष मां त्वम् ।
त्वत्सङ्गमे क्षयमुपैष्यति मेऽतिदुःखं
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

टीका

हे कृच्छ्रहर !–हे कष्टनिवारक ! त्वं आगच्छ–अत्रेहि । हे क्षम !–हे समर्थ ! त्वं मां रक्ष, मम संयोगकवचं धारयेत्यर्थः । यतः कथंभूतां मां ? 'हृच्छेति' हृच्छयः–कन्दर्पस्तस्य चित्रपुङ्खो-बाणस्तेन लक्षीकृता-वेध्यीकृता तामिति । "लक्षं व्याजशरव्ययोः" इति हैमाने कार्थः । पुनः कथंभूतां मां ? कृशतनुं–दुर्बलशरीराम् । हे जिन ! त्वत्सङ्गमे–तव संयोगे सति ममातिदुःखं कर्तृपदं क्षयं-विनाशमुपैष्यति–प्रयास्यति । किमिव ? अन्धकारमिव, यथाऽन्धकारं क्षयमुपैति । कथंभूतमन्ध-कारं ? सूर्यांशुभिन्नं सत् । पुनः कथंभूतमन्धकारं ? शार्वरं–रजनीसम्बन्धि इति ॥ ७ ॥

अन्वयः

(हे) कृच्छ्र-हर ! त्वं आगच्छ ! (हे) क्षम ! (त्वं) हृच्छय-चित्र पुङ्ख-लक्षीकृतां, कृश-तनुं मां रक्ष । (हे जिन !) त्वत्-सङ्गमे (सति) मे अति-दुःखं सूर्य-अंशु-भिन्नं शार्वरम् अन्धकारं इव क्षयं उपैष्यति ।

શબ્દાર્થ

आगच्छ (धा॰ गम्)=આવ.
कृच्छ्र=કષ્ટ.
हर (धा॰ हृ)=હરનાર.
कृच्छ्रहर !=હે કષ્ટ-નિવારક !
हृच्छय=કંદર્પ, કામદેવ.
चित्रपुङ्ख=બાણ.
लक्षीकृत=વીંધાયેલ.
हृच्छयचित्रपुङ्खलक्षीकृतां=કંદર્પના બાણ વડે વીંધાયેલી.
कृश=પાતળું, દુર્બળ.
तनु=શરીર, દેહ.
कृशतनुं=દુર્બળ છે દેહ જેનો એવી.
क्षम ! (मू॰ क्षम)=હે સમર્થ !
रक्ष (धा॰ रक्ष्)=તું રક્ષણ કર, તું બચાવ.

मां (मू० अस्मद्)=મને.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
सङ्गम=સંયોગ.
स्मरसङ्गमे=કામ સંયોગને વિષે.
क्षयं (मू० क्षय)=નાશને.
उपैष्यति (धा० इ)=પામશે.
मे (मू० अस्मद्)=મારું.
अति=અતિશયવાચક અવ્યય.

दुःख=દુઃખ, પીડા.
अतिदुःखं=અતિશય દુઃખ.
सूर्य=સૂર્ય, રવિ.
अंशु=કિરણ.
भिन्न (धा० भिद्)=ભેદાયેલું.
सूर्यांशुभिन्नं=સૂર્યનાં કિરણો વડે ભે[illegible]યેલું.
इव=જેમ.
शार्वरं (मू० शार्वर)=રાત્રિ સંબંધી.
अन्धकारं (मू० अन्धकार)=અંધારું.

શ્લોકાર્થ

"હે કષ્ટ-નિવારક (નાથ)! તું આવ. હે સમર્થ (સ્વામિન્)! કંદર્પના બાણો વડે વીંધાયેલી તેમજ દુર્બળ દેહવાળી એવી મને (તું કામદેવના આઘાતથી) બચાવ. હે જિન! તારો સંયોગ થશે, ત્યારે મારું (વિરહરૂપી) અતિશય દુઃખ સૂર્યનાં કિરણો વડે ભેદાયેલા રાત્રિ સંબંધી અંધકારની જેમ નાશ પામશે."—૭

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

અત્ર જે 'શાર્વર' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે શબ્દ વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવામાં આવે છે. સિદ્ધહેમના 'तत्र कृतलब्धक्रीतसंभूते' (અ૦ ૬, પા૦ ૩, સૂ૦ ૧૪) સૂત્રાનુસાર शर्वर्यां संभूतं शार्वरं એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેમાં દોષાપત્તિ છે; કેમકે શું 'સંભવ' શબ્દથી તો તાત્કાલિક અભાવનું સૂચન થતું નથી! આના ઉત્તર તરીકે કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યાસ્ત થતાં રાત્રિનો પ્રારંભ થાય છે તેમ અન્ધકારનો થતો નથી એટલે 'સંભવ'-શબ્દ ઘટી શકે છે. આથી કરીને તો 'शर्वर्यां भवं शार्वरं' એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરનાર મુનિવર્યશ્રી કનકકુશલની વાત સાચી ઠરે છે.

આ સંબંધમાં સિદ્ધહેમના 'वर्षाकालेभ्यः' (અ૦ ૬, પા૦ ૩, સૂ૦ ૮૦) સૂત્ર પ્રમાણે इक તેમજ પાણિનીય વ્યાકરણના 'कालाट्ठञ्' (અ૦ ૪, પા૦ ૩, સૂ૦ ૧૧) સૂત્ર પ્રમાણે અત્ર ठञ् પ્રત્યય કેમ હોઇ શકે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. કેટલાક આનું સમાધાન એમ કરે છે કે અર્થ-વિશેષતાને લઇને એ દોષનું નિવારણ થાય છે. વિશેષમાં મહાકવિઓએ પણ આવાં રૂપોનો પ્રયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' માં 'શાર્વર' શબ્દનો કાલિદાસે, 'अनुदितौषसरागा' માં 'ઔષસ' શબ્દનો ભારવિએ અને 'सम्प्रतकालीन, प्राक्कालीन' એ શબ્દોનો નૈયાયિકે, વળી 'नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनां' એમાં 'નૈ[illegible]' શબ્દનો અને 'शारदं पार्वणः शार्वरीशः' એમાં 'શારદ' શબ્દનો મહાકવિઓએ પ્રયોગ કરેલો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, એમ ભક્તામર-સ્તોત્રની ટીકા રચનારા ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય કહે છે.

---

૧ આ સૂત્રોમાં જે 'ભવ' અર્થમાં પ્રત્યય લીધો છે, તેનાથી અહિં જુદો અર્થ કરવામાં આવે છે, કેમકે ત્યાં તો આખા માસ (મહિના)માં થનારાને માસિક એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે અહિં કંઇ આખી રાત્રિનું એકઠું અંધારૂં એમ કહેવાનો આશય નથી.

શબ્દાર્થ

पश्य (धा० दृश्)=તું જો.
ईदृशी (मू० ईदृश्)=આવી.
इति=એમ.
सखिता=મિત્રતા, દોસ્તી.
आदर=સત્કાર.
नाद=ધ્વનિ.
दा=અર્પણ કરવું.
मदन=કંદર્પ, કામદેવ.
मदनादरः=(૧) મારા તરફ આદર નથી જેનો એવો; (૨) મારા પ્રતિ અવાજ નહિ કરનારો (અર્થાત્ મારી સાથે નહિ બોલનારો).
अमदनादरः=(૧) કંદર્પ પ્રતિ આસક્તિ નથી જેની એવો; (૨) કંદર્પરહિત (વસ્તુ) પ્રતિ આદર છે જેનો એવો.
किं=કેમ.
नृत्यन् (धा० नृत्)=નાચ કરતો.
मयूर=મયૂર, મોર.
निकर=સમુદાય, સમૂહ.
मयूरनिकरः=મોરોનો સમૂહ.
अभ्र=મેઘ.
घटा=માળા, શ્રેણી.
अभ्रघटां=મેઘ-માળાને.
समीक्ष्य (धा० ईक्ष्)=જોઈને.
मैत्र्या (मू० मैत्री)=સૂર્યના સંબંધી.
भवन्ति (धा० भू)=થાય છે.
भगवन् ! (मू० भगवत्)=હે જ્ઞાની !
प्रभया (मू० प्रभा)=તેજ વડે.
प्रकर्षं=અત્યંત.
पद्माकरेषु (मू० पद्माकर)=સરોવરોને વિષે.
जलजानि (मू० जलज)=કમળો.
विकाश=વિકસ્વરતા, વિકાસ.
भाज्=ભજનાર.
विकाशभाञ्जि=વિકસ્વરતાને ભજનાર.

શ્લોકાર્થ

" હે જ્ઞાની ! મેઘ-માલા જોઇને મયૂરોનો સમુદાય નૃત્ય કરે છે અને સૂર્યની પ્રભાને લીધે તો સરોવરોમાં કમલો અત્યંત વિકાસિત થાય છે. મિત્રતા તો આવી હોય છે તે તું જો. મારા તરફ તું કેમ અનાસક્ત છે [અથવા મારી સાથે તું એક શબ્દ પણ કેમ બોલતો નથી, અથવા મદન પ્રતિ કેમ આસક્ત નથી, અથવા કંદર્પ-રહિત (ચારિત્રાદિક વસ્તુ તે) પ્રતિ કેમ પ્રીતિ રાખે છે] !"—૯

સ્પષ્ટીકરણ

' मदनादरः ' પરત્વે વિચાર—

આ પદના બીજા પણ અર્થો થાય છે એમ ટીકાકાર લખે છે, તો તે અર્થો કયા છે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. આના સમાધાનાર્થે હું મારી મતિ અનુસાર નીચે મુજબના અર્થો રજુ કરૂં છું:—

(૧) मदन+अ-दरः અર્થાત્ કંદર્પથી ભય નથી જેને એવો.
(૨) मदन+अद्+अरः અર્થાત્ મદનને બાંધનાર યાને તેનો ભક્ષક તેમજ ઉતાવળીઓ.
(૩) मद+नाद+रः અર્થાત્ હર્ષથી અવાજ કરનાર એટલે કે હર્ષપૂર્વક બોલનાર.
(૪) मदनात्+अरः=મદનથી ઉતાવળીઓ.
(૫) मत्+अन+आदरः=મારા પ્રાણ પ્રતિ આદરવાળો.

(६) मद-नाद-रः અર્થાત્ (એક યોજન સુધી વાણી સંભળાતી હોવાને લીધે) વીર્યપૂર્વક કથન કરનારો અથવા કલ્યાણકારી વસ્તુનો ઉપદેશ આપનારો.

'અ'કારના પ્રશ્લેષપૂર્વક અર્થો—

(१) अ-मद ! म अ-दरः અર્થાત્ હે ગર્વ રહિત ! તું નિર્ભય નથી.

(२) अम द ! न आ-दरः અર્થાત્ હે (વિરહરૂપી) રોગદાયક ! અથવા હે (વિરહરૂપી) રોગને છેદનારા ! તું સર્વથા ભય-રહિત છે.

(३) अ-मदन ! अ-दरः અર્થાત હે કામદેવથી રહિત (એટલે કે હે વીતરાગ) ! તું નિર્ભય છે.

(४) अम्+अदन+आदरः અર્થાત્ જલદી (મુક્તિના ભોગરૂપી) ખોરાક પ્રતિ આસક્તિવાળો.

(५) अ-मदन-अद-रः અર્થાત્ નિષ્કામપણે ભોજન-લેનારો.

(६) अ-मदन-अ-दरः અર્થાત વીતરાગ (અવસ્થા)માં નિર્ભય.

(७) अ-मद-नाद-रः અર્થાત હર્ષ વિના (ખેદથી) (પશુઓને છોડાવવાનો) નાદ કરનારો.

'આ'કારના પ્રશ્લેષપૂર્વક અર્થો—

(१) आम-द ! मा अ-दरः અર્થાત હે રોગ-દાયક ! તું નિર્ભય મનુષ્ય છે.

(२) आम्+अदन+आदरः અર્થાત (મુક્તિના) ભોગ પ્રતિ પ્રીતિવાળો.

* * * * * *

किं त्वं स नैव चल ! काऽऽगतिका तवैषा
जन्याः प्रसर्जनयिता सहजाश्च जामिः ।
श्यामाऽप्यहं च इति वर्गमिमं विवाद-
भूत्याऽऽश्रितं य इह नात्मरतं करोति ॥१० ॥

टीका

हे चल !–हे चपलस्वभाव !–हे अनवस्थानचित्त ! तव एषा का आगतिका–[illegible] इत्यर्थः । यदि त्वं नागमिष्यस्तदा वरमभविष्यत्, यतोऽहं सर्वासां [illegible] यम् । अथवा तवैषा का गतिका–का दशा-अवस्था ज्ञानं च (वा) [illegible] ज्ञानं ? अहं न जाने, अग्रे त्वमरतीकत्वाद् दुःखी भविष्यसीति [illegible] ! हे [illegible] प्रतिक्षिप्तस्वरसाभिरर्थकोऽसि इति । अथवा हे सना–सदा एव चल ! त्वं [illegible] र्थः, तेन त्वं कुत्सितोऽसीत्यर्थः । अन्ये सना कालवे चपलस्वभावा भवन्ति, त्वं तु [illegible] ति हेतोः । यतः—

" न क्रोधिनोऽर्थो न शठस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।

इत्या मित्रं' 'क्रूरस्य भिन्नं' इति वा पाठभेदः [illegible] ।

न कामिनां ह्रीरलसस्य न श्रीः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ॥ १ ॥" (—उपजातिः)

इति । "सदा सनाऽनिशं शश्वत्" इति हैमः (का० ६, श्लो० १६७) । अथवा हे चल ! स त्वं किं ना-पुरुषः ? अपितु पुरुषो न असि । नृशब्दस्य ना (प्रथमैकवचनं), पौंस्याभावात् । यतो मार्गितां सम्पद्यमानां भार्यां न निषेधयतीति क्षत्रियधर्मोऽस्ति, त्वं तु तं धर्मं त्यजसि, निर्लज्जत्वात्, अतोऽहं त्वां पुरुषं न कथयामि इति । विरहपीडितो हि जनः परुषमपरुषम् उचित-मनुचितमपि सर्वं वाक्यं जल्पति, मोहितत्वेन विवेकाभावात् । अथवा हे चल ! स त्वं किं नैवासि ! स एव त्वं स्वेच्छाचारी वर्तसे इत्यर्थः । स कः ? यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः यो भवान् इह-विवाहमण्डपे इति इमं वर्गं-स्वजनसमूहं विवाहभूत्याश्रितं-विवाहस्य सुवस्त्रभूषणभोजनविलेपनादिसमृद्धियुक्तं न करोति । कथंभूतमिमं वर्गं ? आत्मसमम्-आत्मना तुल्यमिति । इति वर्गं इतीति किं ? जन्याः-वरयितुर्मित्राणि, "जन्यास्तु तस्य सुहृदः" (का० ३, श्लो० १८१) इति हैमवचनात्, प्रसूः-माता, जनयिता-पिता, सहजा-भ्रातरः, जामिः भगिनी कुलस्त्री च, "जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः" इति हैमानेकार्थः, अहं श्यामाऽपि-नवयौवनाऽपि । चः समुच्चये । इति समस्तस्वजनवर्ग-मिति । श्लोकः—

"श्यामा श्यामेन वर्णेन, श्यामा स्त्री नवयौवना ।
अप्रसूता भवेच्छ्यामा, श्यामा षोडशवार्षिकी ॥ १ ॥" (—अनुष्टुप्)

इति ॥ १० ॥

अन्वयः

(हे) चल ! यः जन्याः, प्रसूः, जनयिता, सहजाः, जामिः च अहं श्यामा अपि इति इमं आत्मन्-समं वर्गं इह विवाह-भूति-आश्रितं [अथवा विवाह-भूत्या आश्रितं] न करोति, तव एषा का गतिका [अथवा मार्गितका] ? सः त्वं किं ? न एव [अथवा (हे) सना एव (चल !) त्वं किं, अथवा सः एव (चल !) सः त्वं किं ना ?] ।

शब्दार्थ

किं=(१) પ્રશ્ન; (२) શું.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
सः (मू० तद्)=તે.
न=નહિ.
एव=જ.
असि=છે.
ना (मू० नृ)=પુરુષ.
चल ! (मू० चल)=હે અસ્થિર (ચિત્તવાળા) !
कः (मू० किम्)=(१) પ્રશ્ન; (२) કોણ.
गतिका=(१) આચરણ, (२) ઢંગ.
मार्गितका=માગણી.
तव (मू० युष्मद्)=તારી.
एषा (मू० एतद्)=આ.

जन्याः (मू० जन्य)=વરરાજાના મિત્રો, જાનૈયા.
प्रसूः (मू० प्रसू)=જનની, માતા.
जनयिता (मू० जनयितृ)=જનક, પિતા.
सहजाः (मू० सहज)=બન્ધુઓ, ભાઇઓ.
च=અને.
जामिः (मू० जामि)=(१) ભગિની, બેન; (२) કુલસ્ત્રી.
श्यामा=યુવતિ.
अपि=પણ.
अहं (मू० अस्मद्)=હું.
इति=એમ.
वर्गं (मू० वर्ग)=સમુદાયને.
इमं (मू० इदम्)=આ.
विवाह=લગ્ન.

भूति=સંપત્તિ.
विपादभूत्या=વૈભવની સંપત્તિ વડે.
आश्रित (धा० श्रि)=આશ્રય કરાયેલ.
विपादभूत्याश्रितं=વૈભવની સંપત્તિ વડે આશ્રય કરાયેલ.
यः (मू० यद्)=જે.

इह=અત્ર.
आत्मन्=આત્મા.
सम=તુલ્ય, સમાન.
आत्मसमं=પોતાના સમાન.
करोति (धा० कृ)=કરે છે.

શ્લોકાર્થ

" હે (સર્વદા) ચપળ (ચિત્તવાળા નાથ)! અનૈયા, જનની, જનક, બંધુ અને ભગિની [અથવા કુળ-સ્ત્રી] તેમજ હું યુવતિ એવા આ પોતાના સમાન (કુટુંબ-) સમુદાયને જે વિવાદની (સુંદર વસ્ત્ર, આભૂષણ, ભોજન, વિલેપન ઇત્યાદિ) સમૃદ્ધિ વડે આશ્રિત કરતો નથી, એવો જે તું (તો) તેના આગમનથી શું ? (અર્થાત્ તું અત્ર નહિ આવ્યો હોત, તો સખીઓમાં મારી હાંસી થાત નહિ.) [અથવા આ તારી શી દશા છે અથવા આ તારું શું જ્ઞાન છે ? (તે હું જાણી શકતી નથી; પરંતુ ભવિષ્યમાં સ્ત્રી વિના તું દુઃખી થશે એમ મને લાગે છે, કેમકે 'ગૃહિણી વિનાનો ઘર, તેથી ભાર્યા વિનાનો સંસાર')] તેમજ વળી તે તું છે ! ના (અકિંચિત્કર હોવાથી તું નિરર્થક છે) [અથવા તે તું નથીજ ! (તેજ તું સ્વેચ્છાચારી છે) અથવા તે તું શું પુરુષ છે, (કેમકે ક્ષત્રિયનો ધર્મ તો શરણાગત અબળાનું રક્ષણ કરવાનો છે) અથવા હે (આત્માવરોધ માંડ નહિ પરંતુ) સર્વદા ચપળ ! તે તું ખરાબ છે]. "—૧૦

दृष्ट्वा भवं तमनिमेषविलोकनीयं
नान्यत्र तोषमुपयाति मदीयचक्षुः ।
पीत्वा पयः शशिकरद्युति दुग्धसिन्धोः
क्षारं जलं जलनिधेरशितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

टीका

हे शुभग ! मदीयचक्षुः-मम नेत्रं कर्तृपदं तोषं-तुष्टिं नोपयाति-न प्राप्नोति । क्विद्व ? अन्यत्र-शुभसांसारिकभोगविलाससुखं विहायान्यत्र मुनिधर्ममार्गे । किं कृत्वा ? तं-[illegible] गोपेतं भवं-संसारं उपलक्षणत्वाद् विविधभोगसंयोगलीलाप्रतिनिधुल्लसत्[illegible] रूपं दृष्ट्वा-विलोक्य । कथंभूतं भवं ? अनिमेषविलोकनीयं-(नेत्र)निर्निमेषावलोकनीयं [illegible] दृष्टान्तमाह-को नरो जलनिधेः-लवणमहाद्रस्य क्षारं जलमशितुं-अशनाय वाञ्छितेत् ? न [illegible] रपर्थः । किं कृत्वा ? दुग्धसिन्धोः-क्षीरमहाद्रस्य पयः-जलं पीत्वा । किंविशिष्टं पयः ? शशिकर-द्युति-चन्द्रकिरणधवलमिति । अत्र मुनिधर्ममार्गस्य क्षारजलोपमानं [illegible] सांसारिकसुखस्य तु क्षीरसमुद्रनिर्मलजलोपमानं प्रत्यक्षसुखत्वात् सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् [illegible] एवं भोगविलासं दृष्ट्वा मन्मनस्तत्र धावति, त्वं तु तत्र निष्प्रवृत्ति तत्र [illegible]

अथ द्वितीयमर्थमाह-हे शुभग ! मदीयचक्षुः-(मम) नेत्रं तोषं नोपयाति । क्विद्व ? अन्यत्र परस्वरूपे । किं कृत्वा ? भवन्तं-त्वामि दृष्ट्वा । कथंभूतं भवन्तं ? अनिमेषविलोकनीयं

स्पष्टम् । दृष्टान्तमाह—को नर इत्यादि पूर्ववत् अन्वयः । परं अन्यपुरुषस्य लवणसमुद्रजलो-पमानं, श्रीनेमिनस्तु क्षीर(निधि)जलोपमानमिति ॥ ११ ॥

अन्वयः

(हे सुभग !) अनिमेष-विलोकनीयं तं भवं [अथवा भवन्तं] दृष्ट्वा मदीय-चक्षुः अन्यत्र तोषं उपयाति । दुग्ध सिन्धोः शशिन्-कर-द्युति पयः पीत्वा जल-निधेः क्षारं जलं अशितुं इच्छेत् ?

શબ્દાર્થ

दृष्ट्वा (धा० दृश्)=જોઈને.
भवं (मू० भव)=સંસારને.
तं (मू० तद्)=પ્રસિદ્ધ.
भवन्तं (मू० भवत्)=આપને.
निमेष=મટકું મારવું તે, આંખ માચવી તે.
अनिमेष=દેવ.
विलोकनीय=દર્શનીય, જોવા લાયક.
अनिमेषविलोकनीयं=(૧) એકી ટસે જોવા લાયક; (૨) દેવની જેમ દર્શનીય.
न=નહિ.
अन्यत्र=બીજે સ્થળે.
तोषं (मू० तोष)=સંતોષ.
उपयाति (धा० या)=પામે છે.
मदीय=મારી.
चक्षुस्=આંખ.
मदीयचक्षुः=મારી આંખ.
पीत्वा (धा० पा)=પાન કરીને, પીને.
पयः (मू० पयस्)=(૧) દૂધ; (૨) જળ.
शशिन्=ચન્દ્ર.
कर=કિરણ.
द्युति=પ્રભા, તેજ.
शशिकरद्युति=ચન્દ્રનાં કિરણોના જેવું તેજ છે એવું.
दुग्ध=ક્ષીર, દૂધ.
सिन्धु=સમુદ્ર.
दुग्धसिन्धोः=ક્ષીર-સમુદ્રનું.
क्षारं (मू० क्षार)=ખારું.
जलं (मू० जल)=જળ, પાણી.
जलनिधेः (मू० जलनिधि)=સમુદ્રનું.
अशितुं (धा० अश्)=પાન કરવાને.
इच्छेत् (धा० इष्)=ઇચ્છે.

શ્લોકાર્થ

" (હે નાથ !) (વિવિધ પ્રકારનાં ભોગ, લીલા, લલના ઇત્યાદિથી મનોહર અત એવ નિર્નિમેષ જોવા લાયક એવા પ્રસિદ્ધ સંસારને જોયા બાદ સુંદર સાંસારિક ભોગ વિલાસથી વિમુખ એવા મુનિ ધર્મરૂપી) અન્ય સ્થળે મારું નેત્ર સંતોષ પામતું નથી [અથવા દેવની જેમ દર્શનીય એવા આપને જોયા પછી મારું નેત્ર અન્યત્ર સંતોષ પામતું નથી], (કેમકે) ચન્દ્રનાં કિરણોના સમાન પ્રભાવાળા ક્ષીર-સમુદ્રના જળનું પાન કર્યા બાદ (લવણ) સમુદ્રના ખારા જળનો આસ્વાદ લેવાને કોણ ઇચ્છે ? "—૧૧

* * * * * *

राज्ञो महामृगमदाकुलमण्डलस्य
दैत्यारिमार्गगमनस्य तमोऽदितस्य ।
चक्षुष्य ! चारुचतुराक्षिगतस्य किञ्च
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

टीका

किञ्चेति पक्षान्तरे । कोऽर्थः ? अनन्तरकाव्ये द्वितीयेऽर्थे मदीयचक्षुरन्यत्र तोषं नोपया
यदुक्तं तदर्थमेव हेत्वन्तरेण द्रढयति–हे चक्षुष्य !–हे सुभग ! " चक्षुष्यः सुभगः " इत्यभि
नचिन्तामणि(का० ३, श्लो० १११)वचनात् । अपरम्–अन्यद् रूप ते–तव समानं
अस्ति, भुवने इति शेषः । कथंभूतस्य ते ? ' राज्ञः ' राजत इति राजा तस्य महाभूपस्य । पु
कथंभूतस्य ते ? ' महामृगेति ' महामृगा–गजास्तेषां मदैः–दानवारिभिराकुलं–व्याप्तं मण्डलं–देश
तस्य स तस्य । पुनः किंभूतस्य ते ? ' दैत्येति ' दैत्यारेः–वासुदेवस्य मार्गे–पथि गमनं यस्य
तस्य । अथवा दैत्यारयो–देवास्तेषां मार्गे गमनं यस्य स तस्य । एतेन तवाग्रतः कृष्णोऽस्ति,
प्रगा देवाः सेवकाः सन्ति इत्यर्थः । पुनः कथंभूतस्य ते ? तमोभिः–पापैरुदितः–अखण्डितस्तस्य ।
ः कथंभूतस्य ते ? 'चारुचेति' चारवो मनोहराश्चतुरा–नरनारीजनास्तेषां अक्षिगतो–द्वेष्यस्तस्येति ।
पे हितथा(च)क्षुष्यः यं दृष्ट्वा चक्षुः प्रसादं प्राप्नोति । अक्षिगतस्तु द्वेषणीयः, " द्वेष्योऽक्षिगतः "
० ३, श्लो० ११२) इति हैमवचनात् । अत्र विरोधः–यश्चक्षुष्यः सोऽक्षिगतः कथं स्यात् ? परि-
ु–चारुचतुराक्षिषु गतः स्थितः स तस्य । ते नेत्रोपरि (?) रक्षन्ति, सादरविलोकनेन चाक्षु-
ादिति । अथवा चारुनिपुणजननेत्रैः सह गतं–गमनं यस्य सः, "आः स्वं व्यावृत्य गतो गतः"
। अत्र दृष्टौरम्यत्वात् कथंभूतस्य ते–तव कायेन ? राज्ञः–चन्द्रस्येव, यथा राज्ञः–चन्द्रस्य
...न अपरं रूपं नास्ति । कथंभूतस्य राज्ञः ? महामृगो लक्ष्मस्वरूपहरिणः तस्य मदेन कस्तू-
रिकया आकुलं मण्डलं यस्य स तस्य । अथवा महामृग(मद?)शब्देन उपलक्षणत्वात् कस्तूरिकादिसु-
न्धद्रव्यैराकुलं मण्डलं यस्य स तस्य । देवस्थानं सुगन्धद्रव्यमिश्रितमेव स्यादिति । पुनः कथं-
तस्य राज्ञः ? दैत्यारीणां–देवानां मार्गे–आकाशस्तस्मिन् गमनं यस्य स तस्येति । पुनः कथं-
तस्य राज्ञः ? तमायां–रात्रौ उदितः– उदयं प्राप्तः । अथवा तमोभिः–अन्धकारैरुदितः–अख-
तः । अथवा तमसा–राहुणाऽदितः–अखण्डितः, राहुणा मुक्तस्येति, शेषं तथैव विशेषणम् । पुनः
ः–इन्द्रस्येव, इन्द्रपक्षेऽपि महामृग ऐरावण इत्यादि यथोचितयोजना कर्तव्येति ॥ १२ ॥

अन्वयः

किञ्च (हे) चक्षुष्य ! यद् महत्–मृग–मद–आकुल–मण्डलस्य, दैत्य–अरि मार्ग–गमनस्य, तमस्–अ-
य [अथवा तमा–उदितस्य], चारु–चतुर–अक्षिगतस्य [अथवा चारु–चतुर–अक्षि–गतस्य]] ते
अपरं रूपं न हि अस्ति ।

શબ્દાર્થ

...राजन्)=(१) नृपतिना; (२) चन्द्रना; ...) ઇન્દ્રના.	महामृगमदाकुलमण्डलस्य=(१) हाथीओना मद वडे व्याप्त छे देश जेनो एवा; (२) (चांदनी) मृगनी कस्तूरी [अथवा कस्तूरी प्रमुख सुगन्धी पदार्थो] वडे व्याप्त छे मण्डल जेनुं एवा.
...(१) हाथी; (२) (चांदनारूपी) हरण; (३) ...री (ઉપલક્ષણાર્થે !).	दैत्य=दानव.
...न-मद; (२) कस्तूरी. ...म.	अरि=शत्रु, दुश्मन.
...=(१) निरुपम; (२) देव.	दैत्यारि=(१) देव; (२) कृष्ण.

१ आकाशगमनः प्रसिद्धाऽस्त्येव ।

मार्ग=રસ્તો.
गमन=જવું તે.
दैत्यारिमार्गगमनस्य=દેવોના [અથવા કૃષ્ણના] માર્ગને વિષે ગમન છે જેનું એવા.
तमस्=(૧) પાપ; (૨) અંધકાર; (૩) રાહુ.
यदित=અખણ્ડિત.
तमोऽदितस्य=(૧) પાપ વડે અખણ્ડિત; (૨) અંધકાર વડે અખણ્ડિત; (૩) રાહુ વડે નહિ ઘેરાયેલ.
तमा=રાત્રિ.
उदित (धा० इ०)=ઉદય પામેલ.
तमोदितस्य=રાત્રિને વિષે ઉદય છે જેનો એવા.
सुभग ! (मू० सुभग)=હે સુભગ !
चारु=મનોહર.
चतुर=હોંશીયાર.
अक्षिगत=દુશ્મન.
अक्षि=આંખ.
गत=(૧) ગયેલ; (૨) ગમન.
चारुचतुराक्षिगतस्य=(૧) મનોહર તેમજ ચતુર (જનો)ના દુશ્મન(રૂપ); (૨) મનોહર તેમજ ચતુર મનુષ્યોની આંખને વિષે રહેલ; (૩) મનોહર તેમજ ચતુરોની સાથે ગમન છે જેનું એવા.
किञ्च=વળી.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.
यत्=જે માટે.
समानं (मू० समान)=સમાન.
अपरं (मू० अपर)=અન્ય.
न=નહિ.
हि=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
रूपं (मू० रूप)=રૂપ.
अस्ति (धा० अस्)=છે.

શ્લોકાર્થ

"(મારૂં નેત્ર અન્યત્ર સંતોષ પામતું નથી, કેમકે) વળી હે સુભગ ! (લાંછનરૂપી) મૃગની કસ્તૂરિકા વડે અથવા કસ્તૂરિકાદિક સુગંધી દ્રવ્યો વડે વ્યાપ્ત છે મંડળ જેનું એવા, વળી દેવોના માર્ગને વિષે (અર્થાત્ આકાશને વિષે) ગમન છે જેનું એવા, તથા અંધકાર અથવા રાહુથી અખંડિત [અથવા રાત્રિને વિષે ઉદય છે જેનો એવા], તેમજ મનોહર ચતુરોની આંખને વિષે રહેલા [અથવા મનોહર (પરંતુ વિરહ વેદનાથી વ્યાકુળ એવી) વનિતાઓના દુશ્મનરૂપ] એવા ચન્દ્રની સમાન જેમ અન્ય રૂપ નથી, [અથવા (ઐરાવત નામના) ગજેન્દ્રના મદથી વ્યાપ્ત છે મણ્ડળ જેનું એવા, દૈત્યરૂપી દુશ્મનોના માર્ગમાં (પણ) ગમન છે જેનું એવા, અજ્ઞાનથી રહિત તેમજ મનોહર તથા કુશળ મનુષ્યો(ને અતિશય વલ્લભ હોવાથી તે-)ની આંખને વિષે રહેલા એવા ઇન્દ્રના રૂપ સમાન જેમ અન્ય રૂપ નથી] તેમ કુંજરોના મદ (જળ) વડે વ્યાપ્ત છે દેશ જેનો એવા, વળી વિષ્ણુ (વાસુદેવ)ના [અથવા દેવોના] માર્ગને વિષે ગમન છે જેનું એવા (અર્થાત્ કૃષ્ણ જેની આજ્ઞા ચાહે છે એવા), પાપ વડે અખણ્ડિત તેમજ મનોહર તથા ચતુર એવા જનોના દુશ્મન રૂપ [અથવા મનોહર તેમજ ચતુર મનુષ્યોનાં નેત્રને વિષે રહેલા, અથવા તેમની સાથે ગમન છે જેનું એવા] તારા સમાન ખરેખર અન્ય રૂપ નથી."—૧૨

• • • • •

त्वद्वियोगवनमेव गता तथापि
नो ज्ञानगोचरनगमगमभाविनाऽहम् ।
हे देव ! देव ! नखजाङ्कित ! जानमेतद्
यद् यन्मे भवति पाण्डुरलासकम्पम् ॥ १३ ॥

टीका

शिवाया अपत्यं शैवेयः, तस्य संबोधने हे शैवेय ! हे देव ! हे जलजाङ्कित !–हे शङ्खलाञ्छन ! अहमीदृशी वर्ते । तदाह—कथंभूताऽहं ? 'त्वत्तोति' त्वमेव सन्–शोभनो विः–पक्षी तस्य योगोऽस्मिंस्तत् एवंविधं वनं–गृहं जलं काननं वा गता–प्राप्ता, (यद्वा) तस्य योग एव वनं–गृहं जलं काननं वा गता चेतसा भावितत्वन्मयसकलस्थानेत्यर्थः कर्तरि क्तः । "वनं प्रश्रवणे गेहे, प्रवासेऽम्भसि कानने" इति हैमानेकार्थ्याम् । तथापि कथंभूताऽहं ? 'तीव्रेति' तीव्रः–कटुः आतपो–विरहलक्षणसंतापस्तस्योद्वत–उत्कटो यः परामवः–अभिभवस्तेन भाविता–मिश्रिता, पीडितेत्यर्थः । तथापीति विरोधालङ्कारो दर्शितः, त्वदु(धु)कगृहादिके आतपपीडा न भवतीति । परमत्र विहङ्गोपमानसूचितं चञ्चलस्वभावत्वात् स्थितः सन् तत्कालमेवोड्डयनं कुर्यात्, त्वमप्यागतः सन् त्वरितं गत इत्यर्थः । अथ विरोधपरिहारमाह—'त्वत्सेति' तव सत्–निरन्तरं यो वियोगस्तस्य वनं–गृहं तव वियोगमन्दिरं प्राप्तेति । अथवा तव निरन्तरवियोगात्, पञ्चमीतत्पुरुषसमासात्, वनं–जलं गृहं काननं इत्यादि स्थानं गताऽपि क्वापि रतिं न लब्धेत्यर्थः । हे देव ! यत एतद् वनं पाण्डुपलाशकल्पं जातम् । कस्मिन् सति ? भातीति भवान् तस्मिन् भवति–त्वयि वासरे–दिवसे सति । पलं–मांसमभातीति पलाशो–राक्षसः, पाण्डुः–बुभुक्षितत्वाच्छ्वेतश्चासौ राक्षस(पलाश)श्च तेन कल्पं–सदृशं भक्षणकारित्वादिति ॥ १२ ॥

अन्वयः

(हे) 'शैवेय' ! (हे) देव ! (हे) जलज-अङ्कित ! अहं त्वत्–सत्–वि–योग–वनं पय गता तथापि तीव्र–आतप–उद्धत–पराभव–भाविता (अस्मि) यद् भवति वासरे (सति) एतद् (वनं) पाण्डु–पलाश–कल्पं जातम् ।

શબ્દાર્થ

सत्=(१) શોભન; (२) નિરંતર.
वि=પક્ષી.
योग=સંયોગ.
वियोग=વિયોગ.
वन=(१) જંગલ; (२) ગૃહ; (३) જળ.
त्वत्सद्वियोगवनं=(१) તારા સમાન શોભન પક્ષીનો યોગ છે જેને વિષે એવા વનમાં; (२) તારા સમાન સુંદર પક્ષીના યોગરૂપી વનમાં; (३) તારા નિરંતર વિયોગરૂપી વનમાં; (४) તારા નિરંતર વિયોગથી વનમાં.
पय=જળ.
गता (मू० गत)=ગયેલી, પામેલી.
तथापि=તોપણ.
तीव्र=સખ્ત.
आतप=સંતાપ.
उद्धत=ઉત્કટ.
पराभव=પરાભવ.
भावित=મિશ્રિત.
तीव्रातपोद्धतपराभवभाविता=સખ્ત સંતાપના ઉત્કટ પરાભવથી પીડિત.
अहं (मू० अस्मद्)=હું.
शैवेय ! (मू० शैवेय)=હે શિવા–નન્દન, હે નેમિનાથ !
देव ! (मू० देव)=હે દેવ !
जलज=શંખ.
अङ्कित=(धा० अङ्क्)=લાંછિત.
जलजाङ्कित !=હે શંખના લાંછનથી યુ
जातं (मू० जात)=થયું.
एतद् (मू० एतद्)=આ.
यद्=જેથી કરીને.
वासरे (मू० वासर)=દિ[illegible]

१ 'गृहं जलं' इति क-पाठः । २ '[illegible]

भवति (मू० भवत्)=પ્રકાશમાન.
पाण्डु=ફિક્કો.
पल=માંસ.
अशन=ખાવું.

पलाश=રાક્ષસ.
कल्प=સમાન, તુલ્ય.
पाण्डुपलाशकल्प=ફિક્કા (પડી ગયેલા) રાક્ષસની સમાન.

શ્લોકાર્થ

"હે શિવા-નન્દન! હે દેવ! હે શંખના લાંછનથી લાંછિત (જિનેશ્વર)! હું તારા સમાન સુંદર પક્ષીનો યોગ છે જેને વિષે એવા વનમાં ગઇ તોપણ (તારા વિરહરૂપી) સખ્ત સંતાપના પરાભવથી પીડિત છું; જેથી કરીને પ્રકાશમાન (આપરૂપી) દિવસ હોતે છતે આ વન (ક્ષુધાર્ત હોવાને લીધે) ફિક્કા પડી ગયેલા રાક્ષસના જેવું (ખાવા ધાય) છે."—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધાલંકારનો પરિહાર—

હે શિવા દેવીના પુત્ર! હે દેવ! હે શંખના લાંછનવાળા (નાથ)! હું તારા નિરન્તર વિયોગરૂપી વનમાં ગઇ તેથી [અથવા તો તારા સતત વિયોગને લીધે જલ, ગૃહ કે જંગલમાં ગઇ તો પણ] હું તીવ્ર સંતાપના ઉત્કટ પરાભવથી પીડિત થઇ (અને મને કોઇ પણ સ્થલે ચેન પડ્યું નહિ).

* * * * * *

व्याहारमेड इव मे यदि नो शृणोषि
शब्दादिकं सुखमिदं व्रज हारि हित्वा।
नेतर्नरा भुवि भवन्ति गताङ्कुशा ये
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४॥

टीका

हे नेतः !–हे स्वामिन् ! यदि–चेत् त्वं मे–मम व्याहारं–वचनं एड इव–बधिर इव नो शृणोषि, मम वचनं नाङ्गीकरोषीत्यर्थः, तदा त्वं व्रज–याहि। किं कृत्वा ? इदं–प्रत्यक्षं शब्दादिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शलक्षणं सुखं हित्वा–त्यक्त्वा। किंविशिष्टं सुखं ? हारि–रम्यम्। हे नेतः! ये नरा भुवि–पृथिव्यां गताङ्कुशा–निर्मर्यादा भवन्ति, को नरस्तान् नरान् यथेष्टं–स्वेच्छं यथा स्यात् तथा सञ्चरतो–गच्छतो निवारयति ?। अपितु न कोऽपि तान् निषेधयतीति ॥ १४॥

अन्वयः

(हे) नेतः ! यदि मे व्याहारं एड इव (त्वं) नो शृणोषि, (तदा) इदं शब्द–आदिकं हारि सुखं हित्वा व्रज। ये नराः भुवि गत–अङ्कुशाः भवन्ति, तान् यथेष्टं सञ्चरतः कः निवारयति ?।

શબ્દાર્થ

व्याहारं (मू॰ व्याहार)=વચનને.
एडः (मू॰ एड)=બહેરો.
इव=જેમ.
मे (मू॰ अस्मद्)=મારા.
यदि=જો.
नो=નહિ.
शृणोषि (धा॰ श्रु)=તું સાંભળે છે.
शब्द=શબ્દ.
आदि=પ્રમુખ.
शब्दादिकं=શબ્દ પ્રમુખ.
सुखं (मू॰ सुख)=સુખ.
(मू॰ इदम्)=આ.
(धा॰ व्रज्)=તું જા.
(मू॰ हारि)=મનોહર.

हित्वा (धा॰ [illegible])=ત્યજી દઈને.
नेतः ! (मू॰ नेतृ)=હે નાયક !
नराः (मू॰ नर)=મનુષ્યો.
भुवि (मू॰ भू)=પૃથ્વીને વિષે.
भवन्ति (धा॰ भू)=થાય છે, હોય છે.
गत (धा॰ गम्) ગયેલ.
अङ्कुश=અંકુશ, મર્યાદા.
गताङ्कुशाः=ગયેલો [illegible] અંકુશ જેમનો એવા.
ये (मू॰ यद्) જેઓ.
कः (मू॰ किम्) કોણ.
तान् (मू॰ तद्)=તેમને.
निवारयति (धा॰ वार्)=નિવારે છે.
सञ्चरतः (मू॰ सञ्चरत्)=જતા.
यथेष्टं=મરજી મુજબ.

શ્લોકાર્થ

"હે નાયક ! જો બહેરાની માફક તું મારું વચન સાંભળતો નથી, તો (પછી) આ શબ્દાદિક સુખને છોડીને જા. જે મનુષ્યો જગત્માં નિરંકુશ હોય છે, તેવા ઇચ્છા મુજબ ફરતા કોણ અટકાવે ?"—૧૪

* * * * *

ध्यानं विधेहि कुरु रैवतके तपांसि
विद्धीति मां हरिसुतोऽस्थिरमाशु कर्ता ।
यज्जन्ममात्रलघुगात्रजिनांह्रितो नो
किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

टीका

हे नेमे ! त्वं रैवतके गिरौ ध्यानं विधेहि–कुरु । पुनः त्वं तपांसि कुरु । हे नेमे ! हरि-सुतः–कृष्णपुत्रः–कामः आशु–शीघ्रं मां–नेमिं अस्थिरं भवाद् अयं कर्ता–करिष्यति इति त्वं विद्धि–जानीहि । यद्–यस्मात् कारणात् कदाचित्–कस्मिंश्चित् काले मन्दराद्रिशिखरं किं नो चलितं ? अपितु चलितमेव । कस्मात् ? 'जन्मेति' जन्ममात्रश्चासौ लघुगात्रश्चासौ जिनो–वीरस्य तस्यां-हितः–पादकमलात् । अत्र महावीरचरणत इति दृष्टान्तमात्रविवक्षितत्वात् भाविनि दृष्टान्ते भूतो-पचारः । अथवा "पुंव्यतिरथवरनिर्दिष्टे" इति वचनात् प्रसिद्धत्वाद् भवत्येव । एवं "धम्मसारहीणं" इति पदे भाविनि मेघकुमारदृष्टान्ते भूतारोपणा दृश्यते ॥ १५ ॥

१ पूर्वतीर्थंकरनिर्दिष्टः । २ धर्मसारथिम्नाः ।

अन्वयः

(हे नेमे !) ध्यानं विधेहि, रैवतके तपांसि कुरु । (परन्तु) ' हरि-सुतः आशु मां अ-स्थिरं कर्ता ' इति विद्धि, यद् जन्म[न्]-मात्र-लघु-गात्र-जिन-अंह्रितः किं मन्दर-अद्रि-शिखरं कदाचित् नो चलितम् ? ।

શબ્દાર્થ

ध्यानं (मू० ध्यान)=ધ્યાન.
विधेहि (धा० धा)=તું કર.
कुरु (धा० [illegible])=તું કર.
रैवतके=રૈવત (પર્વત) ઉપર.
तपांसि (मू० तपस्)=તપશ્ચર્યાઓ.
विद्धि (धा० विद्)=તું જાણ.
इति=એમ.
मां (मू० अस्मद्)=મને.
हरि=કૃષ્ણ.
सुत=પુત્ર.
हरिसुतः=કૃષ્ણનો પુત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, કામદેવ.
स्थिर=સ્થિર.
अस्थिरं=અસ્થિર.
आशु=સત્વર.
कर्ता (धा० कृ)=કરશે.
यद्=જેથી કરીને.
जन्मन्=જન્મ.
जन्म=જન્મ.
मात्र=ફક્ત.
लघु=નાનું.
गात्र=શરીર.
जिन=તીર્થંકર.
अंह्रि=ચરણ.
जन्ममात्रलघुगात्रजिनांह्रितः=તરતજ જન્મેલા એવા લઘુ દેહવાળા એવા જિનના ચરણથી.
नो=નહિ.
किं=શું.
मन्दर=મેરૂ.
अद्रि=પર્વત.
शिखर=શિખર.
मन्दराद्रिशिखरं=મેરૂ પર્વતનું શિખર.
चलितं (मू० चलित)=હાલેલું.
कदाचित्=કદાપિ, કોઇક વેળા.

શ્લોકાર્થ

" હે નેમિ(નાથ) ! (ભલે) તું ધ્યાન ધર (અર્થાત્ યોગી બન) અને રૈવંત પર્વતના ઉપર તપશ્ચર્યાઓ (પણ) કર. પરંતુ કામદેવ મને સત્વર અસ્થિર કરશે એમ જાણ (અર્થાત્ યાદ રાખજે કે તારા ધ્યાનમાંથી તને કામદેવ જરૂરજ ચલિત કરશે), કેમકે તરતનાજ જન્મેલા (અને એથી કરીને) લઘુ દેહવાળા એવા (વીર) જિનેશ્વરના ચરણથી મેરૂ પર્વતનું શિખર શું કદાપિ ચલાયમાન થયું નથી કે ?"—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકાર્થનું સમાધાન—

આ શ્લોકમાં એમ લખ્યું છે કે રાજીમતીના જીવન દરમ્યાન નહિ જન્મ ધારણ કરેલા એવા વીર પ્રભુએ મેરૂ પર્વત કમ્પાયમાન કર્યો, તો આ વાત સતી રાજીમતીએ કેવી રીતે જાણી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય છે. એક તો જેમ મેઘકુમારના ભાવિ દૃષ્ટાન્તમાં ' धम्मसारहीणं ' એ પદથી ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કર્યો છે તેમ અહિં પણ સમજવું.

૧ કવિવર માઘે પોતે રચેલા શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં આ રૈવતક પર્વતનું સુંદર વર્ણન કર્યું અને તેમ કરતાં તેણે આખો ચોથો સર્ગ રચ્યો છે.

૨ ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કરવો એટલે ભાવિનો ભૂત તરીકે આરોપ કરવો એ નૈગમ નયનો એક પ્રકાર છે. આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૨૦).

બીજો ઉત્તર એ છે કે पुन्नतित्पयरनिद्दिट्ठे અર્થાત્ પૂર્વ તીર્થંકરે નિર્દેશ કર્યો હોય કે વીર પ્રભુ મેરૂ પર્વત કંપાવશે એ વાત જન-સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ હોય અને એથી કરીને રાજીમતી તે વાત જાણતી હતી એમ કહી શકાય.

* * * * *

तत्रोषितं निधुवनाय समागतास्त्वां
देव्यः समं सहचरैः सुतनुं समीक्ष्य ।
वक्ष्यन्ति मोहिततरा इति कामरूपो
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

टीका

हे नेमे ! देव्यो-देवनार्य इति वक्ष्यन्ति-कथयिष्यन्ति । किं कृत्वा ? त्वां समीक्ष्य-विलोक्य । कथंभूतं त्वां ? तत्र रैवतके उषितं-स्थितम् । पुनः कथंभूतं त्वां ? सुतनुं-शोभनदेहम् । कथंभूता देव्यः ? सहचरैः-निजमित्रैः समं-सार्धं समागता-आयाताः । कस्मै ? निधुवनाय-सम्भोगाय । पुनः कथंभूता देव्यः ? मोहिततरा-अतिशयमोहं प्राप्ताः । इति वक्ष्यन्ति, इतीति किं ? हे नाथ ! त्वमपरः-अपूर्वो दीपोऽसि । कथंभूतस्त्वं ? 'जगत्प्रकाशः' जगति-विष्टपे प्रकाशो यस्येति । तैलमयदीपस्तु गृहमात्रमेव प्रकाशयति, अतोऽपर इति । कथंभूतस्त्वं ? कामरूपः-कन्दर्पसमानः । अथवा परः-सिद्धत्वादिच्छास्वरूपः ॥ १६ ॥

अन्वयः

सहचरैः सह निधुवनाय समागताः, मोहित-तराः देव्यः तत्र उषितं सु-तनुं त्वां समीक्ष्य '(हे) नाथ ! कामरूपः त्वं जगत्-प्रकाशः अपरः दीपः असि ' इति वक्ष्यन्ति ।

શબ્દાર્થ

तत्र=ત્યાં.
उषितं (मू० उषित)=રહેલા.
निधुवनाय (मू० निधुवन)=સંભોગને માટે.
समागताः (मू० समागता)=આવેલી.
त्वां (मू० युष्मद्)=તને.
देव्यः (मू० देवी)=દેવીઓ.
समं=સહિત.
सहचरैः (मू० सहचर)=મિત્રો.
सु=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.
तनु=શરીર.
सुतनुं=સુંદર છે શરીર જેનું એવાને.
समीक्ष्य (धा० ईक्ष्)=નીરખીને.
वक्ष्यन्ति (धा० वच्)=કહેશે.
मोहिततराः (मू० मोहित-तरा)=અતિશય મોહ પામેલી.

इति=એમ.
काम=(१) કંદર્પ, કામદેવ; (२) ઇચ્છા.
रूप=રૂપ.
कामरूपः=(१) કંદર્પના સમાન રૂપ છે જેનું એવા; (२) ઇચ્છા મુજબ રૂપ ધારણ કરનારા.
दीपः (मू० दीप)=દીપક, દીવો.
अपरः (मू० अपर)=અપૂર્વ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
असि (धा० अस्)=છે.
नाथ ! (मू० नाथ)=હે નાથ !
जगत्=દુનિયા.
प्रकाश=પ્રકાશ, તેજ.
जगत्प्रकाशः=જગતને વિષે પ્રકાશ છે જેનો એવો.

१ अयमर्थः समीचीनो यतो मेघदूते (उ० १, श्लो० ६) अपि 'जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः' इत्युल्लेखः ।

अन्वयः

(हे नेमे !) ध्यानं विधेहि, रैवतके तपांसि कुरु । (परन्तु) ' हरि-सुतः आशु मां अ-स्थिरं कर्ता ' इति विद्धि, यद् जन्म[न्]-मात्र-लघु-गात्र-जिन-अंह्रितः किं मन्दर-अद्रि-शिखरं कदाचित् नो चलितम् ? ।

શબ્દાર્થ

ध्यानं (मू॰ ध्यान)=ધ્યાન.
विधेहि (धा॰ धा)=તું કર.
कुरु (धा॰ कृ)=તું કર.
रैवतके=રૈવત (પર્વત) ઉપર.
तपांसि (मू॰ तपस्)=તપશ્ચર્યાઓ.
विद्धि (धा॰ विद्)=તું જાણ.
इति=એમ.
मां (मू॰ अस्मद्)=મને.
हरि=કૃષ્ણ.
सुत=પુત્ર.
हरिसुतः=કૃષ્ણનો પુત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, કામદેવ.
स्थिर=સ્થિર.
अस्थिरं=અસ્થિર.
आशु=સત્વર.
कर्ता (धा॰ कृ)=કરશે.
यद्=જેથી કરીને.
जन्मन्=જન્મ.
जन्म=જન્મ.
मात्र=કેવળ.
लघु=નાનું.
गात्र=શરીર.
जिन=તીર્થંકર.
अंह्रि=ચરણ.
जन्ममात्रलघुगात्रजिनांह्रितः=તરતજ જન્મેલા એવા લઘુ દેહવાળા એવા જિનના ચરણથી.
नो=નહિ.
किं=શું.
मन्दर=મેરૂ.
अद्रि=પર્વત.
शिखर=શિખર.
मन्दराद्रिशिखरं=મેરૂ પર્વતનું શિખર.
चलितं (मू॰ चलित)=હાલેલું.
कदाचित्=કદાપિ, કોઇક વેળા.

શ્લોકાર્થ

" હે નેમિ(નાથ) ! (ભલે) તું ધ્યાન ધર (અર્થાત્ યોગી બન) અને રૈવંત પર્વતના ઉપર તપશ્ચર્યાઓ (પણ) કર. પરંતુ કામદેવ મને સત્વર અસ્થિર કરશે એમ જાણ (અર્થાત્ યાદ રાખજે કે તારા ધ્યાનમાંથી તને કામદેવ જરૂરજ ચલિત કરશે), કેમકે તરતનાજ જન્મેલા (અને એથી કરીને) લઘુ દેહવાળા એવા (વીર) જિનેશ્વરના ચરણથી મેરૂ પર્વતનું શિખર શું કદાપિ ચલાયમાન થયું નથી કે !"—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકાર્થનું સમાધાન—

આ શ્લોકમાં એમ લખ્યું છે કે રાજીમતીના જીવન દરમ્યાન નહિ જન્મ ધારણ કરેલા એવા વીર પ્રભુએ મેરૂ પર્વત કમ્પાયમાન કર્યો, તો આ વાત સતી રાજીમતીએ કેવી રીતે જાણી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આનો ઉત્તર બે રીતે આપી શકાય છે. એક તો જેમ મેઘકુમારના ભાવિ દૃષ્ટાન્તમાં ' धम्मसारहीणं ' એ પદથી ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કર્યો છે તેમ અહિં પણ સમજવું.

૧ કવિવર માઘે પોતે રચેલા શિશુપાલવધ નામના મહાકાવ્યમાં આ રૈવતક પર્વતનું સુન્દર વર્ણન કર્યું અને તેમ કરતાં તેણે આખો ચોથો સર્ગ રચ્યો છે.

૨ ભાવિમાં ભૂતનો ઉપચાર કરવો એટલે ભાવિનો ભૂત તરીકે આરોપ કરવો એ નૈગમ નયનો એક પ્રકાર છે. આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ॰ ૨૦).

બીજો ઉત્તર એ છે કે पुनर्तित्पयतनिर्दिष्टे અર્થાત્ પૂર્વ તીર્થંકરે નિર્દેશ કર્યો હોય કે વીર પ્રભુ મે... પર્વત કંપાવશે એ વાત જન-સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ હોય અને એથી કરીને રાજીમતી તે વાત જાણતી હતી એમ કહી શકાય.

* * * * *

तत्रोषितं त्रिभुवनाय समागतास्त्वां
देव्यः समं सहचरैः सुतनुं समीक्ष्य ।
वक्ष्यन्ति मोहिततरा इति कामरूपो
दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

टीका

हे नेमे ! देव्यो-देवनार्य इति वक्ष्यन्ति-कथयिष्यन्ति । किं कृत्वा ? त्वां समीक्ष्य-विलोक्य । कथंभूतं त्वां ? तत्र रैवतके उषितं-स्थितम् । पुनः कथंभूतं त्वां ? सुतनुं-शोभनदेहम् । कथंभूता देव्यः ? सहचरैः-निजमित्रैः समं-सार्धं समागता-आयाताः । कस्मै ? त्रिभुवनाय-सम्भोगाय । पुनः कथंभूता देव्यः ? मोहिततरा-अतिशयमोहं प्राप्ताः । इति वक्ष्यन्ति, इतीति किं ? हे नाथ ! त्वमपरः-अपूर्वो दीपोऽसि । कथंभूतस्त्वं ? 'जगत्प्रकाशः' जगति-विष्टपे प्रकाशो यस्येति । केवलमपदीपस्तु गृहमात्रमेव प्रकाशयति, अतोऽपर इति । कथंभूतस्त्वं ? कामरूपः-कन्दर्पसमानः । अथवा रूपः-सिद्धत्वादिच्छास्वरूपः ॥ १६ ॥

अन्वयः

सहचरैः सह त्रिभुवनाय समागताः, मोहित-तराः देव्यः तत्र उषितं सु-तनुं त्वां समीक्ष्य '(हे) नाथ ! कामरूपः त्वं जगत्-प्रकाशः अपरः दीपः असि ' इति वक्ष्यन्ति ।

શબ્દાર્થ

तत्र=ત્યાં.
उषितं (मू० उषित)=રહેલા.
त्रिभुवनाय (मू० त्रिभुवन)=સંભોગને માટે.
समागताः (मू० समागता)=આવેલી.
त्वां (मू० युष्मद्)=તને.
देव्यः (मू० देवी)=દેવીઓ.
समं=સહિત.
सहचरैः (मू० सहचर)=મિત્રો.
सु=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.
तनु=શરીર.
सुतनुं=સુંદર છે શરીર જેનું એવાને.
समीक्ष्य (धा० ईक्ष्)=જોઇને.
वक्ष्यन्ति (धा० वच्)=કહેશે.
मोहिततराः (मू० मोहित-तर)=અતિશય મોહ પામેલી.

इति=એમ.
काम=(१) કંદર્પ, કામદેવ; (२) ઇચ્છા.
रूप=રૂપ.
कामरूपः=(१) કંદર્પના સમાન રૂપ છે જેનું એવા; (२) ઇચ્છા મુજબ રૂપ ધારણ કરનારા.
दीपः (मू० दीप)=દીપક, દીવો.
अपरः (मू० अपर)=અપૂર્વ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
असि (धा० अस्)=છે.
नाथ ! (मू० नाथ)=હે નાથ !
जगत्=દુનિયા.
प्रकाश=પ્રકાશ, તેજ.
जगत्प्रकाशः=જગતને પ્રકાશ છે જેને

1 समर्थः समीचीनो यतो मेघदूते (उ० १, श्लो० ६) अपि 'जानामि त्वां ... कामरूपं'

दीप्यमानकिरणसमूहम् । अत्र शिवैव प्राची यमेव सूर्य इति रूपकालङ्कारः प्रोक्तः, अथ च-शब्दोऽत्र भिन्नक्रमत्वात् शिवा-निरुपद्रवा प्राची एव दिक् यमर्क जनयतीति द्वितीयः सूर्यपक्षार्थः। शेषं तथैव । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । हे ईश ! हि-यस्मात् कारणात् सोऽपि भवान्-नेमिः एवंविधो भवति । तदाह-कथंभूतः स भवान् ? ' कृतान्तजनकः ' कृतान्तं-वियोगलक्षणं यमं जनयति-उत्पादयतीति कृतान्तजनकः, मम पीडाकारणं भवति । यमो हि सर्वेषां पीडाकृदस्तीति । पुनः कथंभूतः स भवान् ? अबाधः-उच्छृङ्खलः, निरङ्कुश इत्यर्थः । " अबाधोच्छृङ्खलोद्दामा० " इति हैमः (का० ६, श्लो० १०२) । पुनः कथंभूतः स भवान् ? असह्यः-असहनीयः, कठोरप्रकृतित्वात् । अतः साताय सर्वजगतामिति पूर्वान्वयापेक्षया प्रसूतः पश्चाद् दुष्टो जात इति विरोधः । अविरोधार्थः । परिहारस्तु-कथंभूतः स भवान् ? कृतान्तं-सिद्धान्तं अथवा क्षेमकार्यं जनयतीति कृतान्तजनकः । " कृतान्तो क्षेमकर्मणि । सिद्धान्तयमदैवेषु " इति हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतः स भवान् ? न विद्यते बाधा-पीडा यस्य सोऽबाध इति । पुनः कथंभूतः स भवान् ? असह्य-उपसर्गरहितोऽस्य इति । अथ द्वितीयपक्षे सोऽपि सूर्यः कृतान्तजन्मकारकः । पुनः कथंभूतः स सूर्यः ? अबाधः-अन्यमर्त्यतेजोभिरनभिभवः । पुनः कथंभूतः सोऽपि सूर्यः ? असह्यो-दुर्निरीक्ष्यः । अथ पूर्वविरोधेन कृतान्तजनकादिशब्दलाभात् अस्याः शिवाया जनन्याः पूर्वायाः दिश च दूषणं न विद्यते, तस्याः किं दूषणं ? सं (एव) ईदृशो जात इति काकुः ॥ २२ ॥

अन्वयः

शिवा एव प्राची दिक् यं स्फुरत्-अंशु-आली [illegible] सर्व-जगतां साताय जनयति, हे ईश ! [illegible] भवान् अ-सह्यः, अ-बाधः, कृतान्त-जनकः च भवति, अतः अस्याः न दूषणम् ।

शब्दार्थ

[illegible] (मू० [illegible])=[illegible]
[illegible]
[illegible] (मू० [illegible])=[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (मू० [illegible])=[illegible]
[illegible] (मू० [illegible])=[illegible] न [illegible] नथी.
[illegible]
[illegible] (१) [illegible] (२) [illegible]
[illegible] (१) [illegible] (२) [illegible], (३) [illegible]

जनकः=(१) पिता; (२) उत्पन्न करनार.
कृतान्तजनकः=(१) यमना जनक; (२) [illegible]; (३) [illegible]
भवति (धा० भू)=थाय छे.
ईश ! (मू० ईश)=हे नाथ !
तत् (मू० तद्)=ते.
अपि=पण.
सातार्य (मू० सात)=सुखने माटे.
सर्व=समस्त, आखी.
जगत्=दुनिया, आलम.
सर्वजगतां=आखी आलमना.

---

* [illegible] —

" [illegible] ।
[illegible] ॥ "

—[illegible] ([illegible])

च=અને.
शिवा (मू० शिवा)=શિવા (રાણી).
शिवा (मू० शिव)=કલ્યાણકારી.
यं (मू० यद्)=જેને.
अर्क (मू० अर्क)=સૂર્યને, રવિને.
प्राची=પૂર્વ.
पय=જ.

दिक् (मू० दिश्)=દિશા.
जनयति (धा० जन्)=જન્મ આપે છે.
स्फुरत् (धा० स्फुर्)=સ્ફુરાયમાન, પ્રકાશમાન.
अंशु=કિરણ.
जाल=સમૂહ.
स्फुरदंशुजालं=પ્રકાશમાન છે કિરણોનો સમુદાય જેનો એવા.

શ્લોકાર્થ

" હે નાથ ! (સમુદ્રવિજય નૃપતિની પટરાણી) શિવારૂપી (કલ્યાણકારી) પૂર્વ દિશા સ્ફુરાયમાન કિરણોના સમુદાયવાળા એવા જે આપ (નેમિ-) સૂર્યને આખી આલમના સુખને અર્થે જન્મ આપે છે, તે આપ પણ (કઠોર પ્રકૃતિવાળા હોવાને લીધે) કેમકે, 'ઉચ્યુ-પક્ષ અને (હું વિરહી હોવાને લીધે મારા પ્રતિ)' મરણદાયક છો (અર્થાત્ આપ તો દુઃખના હેતુ થઇ પડ્યા છો), એથી કરીને એનો દોષ નથી."—૨૨

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધનો પરિહાર—

જગત્‌ના સુખને માટે જે આપને શિવા દેવીએ જન્મ આપ્યો, તે આપ તો મને મરણાન્ત કષ્ટદાયક થઇ પડ્યા છો એ વિરોધનો નીચે મુજબ પરિહાર છેઃ—

શિવા રાણીરૂપી પૂર્વ દિશાએ જે નેમિનાથ રૂપી સૂર્યને સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના સુખને અર્થે જન્મ આપ્યો તે આપ તો (ઉપસર્ગોથી) ક્ષોભ પામતા નથી, વળી આપને (કોઇ પ્રકારની) પીડા નથી, તેમજ આપ સિદ્ધાન્તના પ્રરૂપક છો અથવા કલ્યાણકારી કાર્યને કરવાવાળા છો, એથી શિવાનો કંઇ દોષ નથી.

\+ \+ \+ \+

चेतश्चमत्करिकरीपि दरीश्रितानां
तीव्रैर्व्रतैर्विषमरैवतशृङ्गसद्मी ।
आदर्शधाम्नि घृतकेवलचक्रिवत् किं
नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ? ॥ २३ ॥

हे मुनीन्द्र ! त्वं चेतः चमत्करिकरीपि–अतिशयेनाश्चर्ययुक्तं करोषीत्यर्थः । केषां ? दरीश्रितानां–कन्दराश्रितानां जनानाम् । कैः ? तीव्रैः–उत्कटैः व्रतैः–यमनियमरूपैः । कथंभूतस्त्वं ? विषमरैवतशृङ्गसद्मी, असमरैवतगिरिशिखरस्थित इत्यर्थः । हे मुनीन्द्र ! शिवपदस्य पन्था–मार्गो-

१–૩ સર્વના સમભેમાં ' અક્ષર'થી ' જેના નરક નહિ એવું સ્થાન એટલે' અર્થ કરવો. તેઉંજ રીતે ' અ-નાધ ' દનથી ' અન્ય તેજ વડે પરાભવ નહિ પામનારો એવો ' અર્થ કરવો. વિશિષ્ટકોષ્ટકોમાં પ્રત્યેક સંજ્ઞા વર્ણ અપ-રાજનો ભાગ થાય છે.

ऽन्य एतस्कथात् इतरः किं न वर्तते ? अपितु वर्तते एव । कथंभूतः पन्थाः ? शिवो-निरुपद्रवः । किंवत् ? आदर्शधाम्नि-दर्पणगृहे धृतकेवलचक्रिवत्-लब्धकेवलज्ञानभरतचक्रधर इवेति ॥ २३ ॥

अन्वयः

हे मुनि-इन्द्र ! विषम-'रैवत'-शृङ्ग-सङ्गी त्वं तीव्रैः व्रतैः दरी-श्रितानां चेतः चमत्करिकरीषि । आदर्श-धाम्नि धृत-केवल-चक्रिन्-वत् किं शिव-पदस्य अन्यः शिवः पन्थाः न (वर्तते) ? ।

शब्दार्थ

चेतः (मू० चेतस्)=ચિત્તને.
चमत्करिकरीषि (धा० कृ)=અતિશય આશ્ચર્યાંકિત કરે છે, ઘણો અચંબો પમાડે છે.
दरी=ગુફા.
श्रित (धा० श्रि)=આશ્રય કરેલ.
दरीश्रितानां=ગુફાનો આશ્રય કરેલાના.
तीव्रैः (मू० तीव्र)=તીવ્ર.
व्रतैः (मू० व्रत)=વ્રતો વડે.
विषम=વિષમ.
रैवत=રૈવત (પર્વત).
शृङ्ग=શિખર.
सङ्गिन्=સંગ કરનાર.
विषमरैवतशृङ्गसङ्गिन्=વિષમ રૈવતના શિખરનો સંગ કરનાર.
आदर्श=દર્પણ.
आदर्शधाम्नि=દર્પણ-ભુવનમાં.
धृत (धा० धृ)=પ્રાપ્ત કરેલ.
केवल=કેવલ (જ્ઞાન), સર્વજ્ઞતા.
चक्रिन्=ચક્રવર્તી.
वत्=સરખું, બરાબર.
धृतकेवलचक्रिवत्=પ્રાપ્ત કર્યું છે કેવલ (જ્ઞાન) જેણે એવા ચક્રવર્તીની જેમ.
किं=શું.
न=નહિ.
अन्यः (मू० अन्य)=બીજો.
शिवः (मू० शिव)=કલ્યાણકારી.
शिव=મોક્ષ.
पद=સ્થાન.
शिवपदस्य=મોક્ષ-સ્થાનનો.
मुनि=યતિ, સાધુ.
इन्द्र=મુખ્ય.
मुनीन्द्र !=હે યોગીશ્વર, હે મુનિરાજ !
पन्थाः (मू० पथिन्)=માર્ગ.

શ્લોકાર્થ

" હે યોગીશ્વર ! વિષમ રૈવત (પર્વત)ના શિખર ઉપર રહેલો એવો તું તીવ્ર (તપશ્ચર્યા) વ્રતો વડે ગુફામાં વસનારા (જનોના) ચિત્તને અતિશય આશ્ચર્યાંકિત કરે છે. (વળી આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજાય છે કે) દર્પણ-ભુવનમાં કેવલ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરનારા એવા (ભરત) ચક્રવર્તીની જેમ શું મુક્તિ પદનો (કોઇ) અન્ય કલ્યાણકારી માર્ગ નથી વારુ ? "—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

ભરત ચક્રવર્તીને કેવલજ્ઞાન—

એક દિવસ ભરત નરેશ્વરે સ્નાન કરી, બલિ-કર્મ કરી, કેવળ વસ્ત્ર વડે શરીર લૂછી, [illegible] ચંદનનું વિલેપન કરી અને અમૂલ્ય અલંકારો ધારણ કરી [illegible] સહિત અરિસાભુવનમાં [illegible] તેમાં [illegible] પોતાનું મુખ જોવા લાગ્યા. [illegible] ધીરે ધીરે [illegible] ઉપર પડી. [illegible]

[illegible]

વિચારવા લાગ્યા કે શું શરીરના બીજા ભાગો પણ અલંકાર વિના આમ નિસ્તેજ દેખાતા હશે એની પ્રતીતિ કરવા તેઓ અંગ ઉપરથી એક પછી એક આભૂષણ ઉતારવા લાગ્યા.

આનું વર્ણન કરતાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ કહે 0 કે પ્રથમ તો તેમણે મસ્તક ઉપરથી માણિ-ક્યનો મુકુટ ઉતાર્યો; એથી તે મસ્તક રત્ન વિનાની મુદ્રિકા જેવું દેખાવા લાગ્યું. ત્યાર બાદ તેમણે કાનમાંનાં કુણ્ડળ કાઢી નાંખ્યાં, એટલે તે કાન સૂર્ય અને ચન્દ્ર વિનાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા જેવા ભાસવા લાગ્યા. ગ્રીવા (ડોક) ઉપરથી ગળચવો દૂર કરવાથી તેમની ગ્રીવા નીર (જળ) વિનાની નદી જેવી જણાવા લાગી. પછીથી તેમણે વક્ષઃસ્થલ (છાતી) ઉપરથી હાર ઉતાર્યો, એથી તો તે તારા વિનાના આકાશની જેમ શૂન્ય દેખાવા લાગ્યું. બાજુબંધ ઉતારતાં તેમના બંને હાથ જાણે અર્ધલતાપાશથી રહિત બે સાલ વૃક્ષ હોય તેમ ભાસવા લાગ્યા. હાથના મૂળમાંથી તેમણે કડાં ઉતાર્યાં, એટલે તે આમલસાર વગરની ઇમારત જેવા જણાવા લાગ્યા. તેમણે ત્યાર પછી બીજી પણ આંગળીઓમાંથી મુદ્રિકા કાઢી નાંખી, એટલે તે આંગળીઓ સર્પ વિનાની ફેણ જેવી દેખાવા લાગી. ત્યાર બાદ તેમણે પાદમાંથી પાદ-કટક દૂર કર્યાં, એથી તે રાજકુંજરના સુવર્ણ કંકણથી રહિત દાંતના જેવા જણાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે સર્વ આભૂષણોનો તેમણે અનુક્રમે ત્યાગ કર્યો એટલે તેમનું શરીર પત્ર વિનાના વૃક્ષ જેવું શોભારહિત દેખાવા લાગ્યું. આ પ્રમાણેનું પોતાનું શરીર જોઇને તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે શરીરની અલંકારોથી કૃત્રિમ શોભા છે. બાકી આ શરીર તો અંદરથી વિષ્ઠાદિક મળથી અને બહારથી મૂત્રાદિકના પ્રવાહથી એમ ઉભય રીતે મલિન છે. આ પ્રમાણે તેમણે શરીર ઉપરની મમતા ઓછી કરવા માંડી એટલુંજ નહિ, પરંતુ શુદ્ધ વિચારમાં આગળ વધતા જતા એવા તે રાજા અપૂર્વકરણના અનુક્રમથી ક્ષપક શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થયા. શુક્લ ધ્યાનમાં તલ્લીન બનેલા એવા સદ્વિચારના પ્રભાવથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ધન્ય છે આવા રાજર્ષિને કે જેમણે "મન એવ મનુષ્યાણાં कारणं बन्धमोक्षयोः" એ વાક્યને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું તેમજ ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

* * * *

पूर्णं प्रतेन भवतु क्रियया गतैः किं ?
कष्टैः कृतं च तपसाऽस्त्वलमन्यकृत्यैः ।
चेत् केवलं शिवसुखाब्जविकाशहेतुं
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

टीका

हे नेमे ! प्रतेन पूर्णं–

हे नेतः ! ये-इह सन्तः-[illegible] केवलम् [illegible] अमलं-निर्मलं शिवसुखकमल-
हेतुं-[illegible] [illegible] ज्ञानरूपं-ज्ञानस्वरूपं प्रवदन्ति [illegible] ॥ २४ ॥

अन्वयः

(हे नाथ !) ये सन्तः केवलं [illegible] शिव-सुख-कमल-विकास-हेतुं ज्ञान-स्वरूपं प्रवदन्ति, (तर्हि) गमनैः पूर्णं, क्रियया अलम्, लोचैः किं ? कष्टैः कृतं, तपसा अलम्, अन्य-कार्यैः च अलम्।

शब्दार्थ

पूर्णं=બસ.
गमनैः (मू० गमन)=ગમન વડે.
अलम्=બસ.
क्रियया (मू० क्रिया)=ક્રિયા વડે.
लोचैः (मू० लोच)=લોચવડે.
किम्, શું.
कष्टैः (मू० कष्ट)=કષ્ટો વડે.
कृतं=બસ.
च=અને.
तपसा (मू० तपस्)=તપશ્ચર્યાથી, તપથી.
अलम्=બસ.
[illegible]=થયું.
अन्य=અપર.
कार्य=કામ.
अन्यकार्यैः=અન્ય કાર્યો વડે.

ये-જે.
केवलं (मू० केवल)-નિઃસહાયી, કેવળ.
शिव-(१) કલ્યાણ; (२) મોક્ષ.
सुख-સુખ.
कमल-કમળ.
विकास-ખીલવું તે.
हेतु-કારણ.
शिवसुखकमलविकासहेतुं-મુક્તિના સુખરૂપી કમળના વિકાસના કારણરૂપ.
ज्ञान=જ્ઞાન.
स्वरूप-સ્વરૂપ.
ज्ञानस्वरूपं=જ્ઞાનના સ્વરૂપને.
अमलं (मू० अमल)=નિર્મળ.
प्रवदन्ति (धा० वद्)=કહે છે.
सन्तः (मू० सत्)=સન્તો, પંડિતો.

શ્લોકાર્થ

" (હે નાથ !) જે સન્તો જ્ઞાનના સ્વરૂપને નિઃસહાયી તથા નિર્મલ તેમજ મુક્તિના સુખરૂપી કમલના વિકાસના કારણરૂપ કહે છે, તો પછી ગતથી તેમજ ક્રિયા વડે (પણ) સર્યું; (વિહારાદિક) ગમનોથી શું ? (લોચાદિક) કષ્ટો (પણ) શા કામનાં ? તપશ્ચર્યાથી શી સાર્થકતા ! અને અન્ય (ધર્માભાસરૂપી) કાર્યોથી પણ બસ થયું (અર્થાત્ આ બધી ક્રિયાઓ નકામી છે). "—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ—

' સર્યું ' શબ્દવાચક વિવિધ શબ્દોથી શોભતા આ પદ્ય દ્વારા રાજીમતી ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે, પરંતુ તે વાત યુક્ત નથી; કેમકે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગથીજ મુક્તિ મળે છે. આ વાતની " सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः " સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્ઞાન એ દેખતું છતાં પાંગળું છે, જ્યારે ક્રિયા એ ગતિ કરનારી હોવા છતાં આંધળી છે; એટલે આ બંનેને અરસપરસનો સહયોગ જોઇએ. વિશેષમાં ઉત્તમ જ્ઞાનની સફળતા પણ ઉત્તમ ચારિત્રમાંજ સમાયેલી છે, એ વાતને શાસ્ત્રકારો પણ ટેકો આપે છે. કેમકે "ज्ञानस्य फलं विरतिः" યાને "सा विद्या या विमुक्तये" એ તેમનો મુદ્રાલેખ છે. આ ઉપરાંત મનુષ્યની કીંમત તેના વિચાર કરતાં આચાર ઉપરથી વિશેષ અં-

હાય છે અને દુનિયામાં છાપ પણ ચારિત્રશાળી વ્યક્તિનીજ પડે છે. આ સંબંધમાં ઘણું વિવેચન થઇ શકે તેમ છે, પરંતુ અત્ર તો " आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः " એ વસિષ્ઠ-સ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકના ચરણનો ઉલ્લેખ કરી વિરમવું ઉચિત સમજાય છે. આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક (ગાથાંક ૧૧૪૩—૧૧૬૩).

* * * * *

बालश्चिखेलिथ सुरैः कृतनर्मकर्मैर्-
धीरो भवंश्च समितौ भुवनेषु जिष्णुः ।
सत्त्वात् पुनः स च गृहीति[1] किमत्र गण्यो
व्यक्तं त्वमेव भगवन्! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

टीका

हे भगवन्! व्यक्तं-प्रकटं अत्र-लोके त्वं एव पुरुषोत्तमो गण्यः-संख्येय इति किमसि ? ...पितु पुरुषोत्तमो गण्यो नासि । त्वं बालः सन् सुरैः-देवैः सह चिखेलिथ-क्रीडां करोषि ...त्यर्थः । कथंभूतैः सुरैः ? कृतानि नर्मकर्माणि-क्रीडाकर्माणि येषां तैः । कर्मशब्दोऽत्राका...चोऽप्यस्ति । च-पुनः कथंभूतस्त्वं ? धीरो-दृढो भवन् । कस्यां ? समितौ-ईर्यादिपञ्चसमि...ऽथवा साम्ययोगे । यतः—"समितिर्युधि सङ्गमे । साम्ये सभायामीर्यादौ" इति हैम...धः । पुनः कथंभूतस्त्वं ? भुवनेषु-विश्वेषु जिष्णुः-जयनशीलः । कस्मात् ? सत्त्वात्-परा...। अथ कृष्णोऽपि सुरैः सह क्रीडां चकार, समितौ-सङ्ग्रामे सभायां वा धीरो भवन् भु...न् विश्वे जयनशीलः । इति तव कृष्णस्य च साम्यं प्रोक्तम्, अथ कृष्णस्य विशेषमाह—पुन...ेदे । स च कृष्णः गृही-कलत्रवान् इति वर्तते, त्वं तु न इति, तेन पुरुषोत्तमः गण्यो नैव...। पुरुषाणां मध्ये उत्तमः पुरुषोत्तम इति निरुक्तिः । अथवा "स च गृहीति भवांस्तु योगी" ...ठान्तरम् । तत्र पक्षे हे भगवन्! त्वमेव पुरुषोत्तमोऽसि, साम्यधर्मत्वात् । पुनः स च गृही । पुनः भवान् तु योगी-योगधारी । यतः (श्रीवाग्भटविरचिते) अलङ्कारग्रन्थे ..., श्लो॰ ८५,८६)—

'केनचिद् यत्र धर्मेण, द्वयोः संसिद्धसाम्ययोः ।
भवत्येकतराधिक्यं, व्यतिरेकः स उच्यते ॥१॥'-अनु॰

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव-
पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समानभावः ।
किन्त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥२॥"-वसन्त॰

इति व्यतिरेकालङ्कार उक्तः । लोकभाषया स्त्रीरहितो योगी कथ्यते इत्यस्या ईर्ष्यावचनमपि ॥२५॥

---

[1] 'ति भवांस्तु योगी' इति पाठान्तरम् । २ 'साम्य' इति क-पाठः ।

अन्वयः

(त्वं) बालः (सन्) कृत-नर्मन्-कर्मैः सुरैः चिखेलिथ, समितौ धीरः भवन् सत्त्वात् च भुवनेषु जिष्णुः सः (पुरुषोत्तमः) च गृही इति (तस्मात्) हे भगवन् ! व्यक्तं त्वं एव अत्र पुरुष-उत्तमः गण्यः (इति) किं असि ? ।

શબ્દાર્થ

बालः (मू० बाल)=બાળક.
चिखेलिथ (धा० खेल्)=ક્રીડા કરી.
सुरैः (मू० सुर)=દેવો સહિત.
कृत (धा० [illegible])=કરેલ.
नर्मन्=ક્રીડા.
कर्म=કૃત્ય.
कृतनर्मकर्मैः=કર્યાં છે ક્રીડાનાં કૃત્યો જેણે એવા.
धीरः (मू० धीर)=દૃઢ.
भवन् (मू० भवत्)=થતો.
च=વળી.
समितौ (मू० समिति)=(૧) ઈર્યાદિક સમિતિમાં; (૨) યુદ્ધમાં; (૩) સભામાં.
भुवनेषु (मू० भुवन)=દુનિયાઓમાં.
जिष्णुः (मू० जिष्णु)=જયનશીલ, જીતવાના સ્વભાવવાળો.
सत्त्वात् (मू० सत्त्व)=પરાક્રમને લીધે.
पुनर्=વળી.
सः (मू० तद्)=તે.
गृही (मू० गृहिन्)=ગૃહસ્થ.
इति=એમ.
किं=શું.
अत्र=આ જગત્‌માં.
गण्यः (मू० गण्य)=ગણવા લાયક.
व्यक्तं=સ્પષ્ટ.
त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
एव=જ.
भगवन् ! (मू० भगवत्)=હે ભગવન્ !
पुरुष=મનુષ્ય.
उत्तम=શ્રેષ્ઠ.
पुरुषोत्तमः (मू० पुरुषोत्तम)=(૧) મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ; (૨) નારાયણ.
असि (धा० अस्)=છે.

શ્લોકાર્થ

"જેમણે ક્રીડાનાં કૃત્યો કર્યાં છે એવા દેવોની સાથે બાળક હોઇ કરીને તેં જેમ ક્રીડા કરી તેમજ (ઈર્યાદિક પાંચ) સમિતિને વિષે [અથવા યુદ્ધ કે સભામાં] ધીર થયો થકો પરાક્રમ વડે દુનિયાઓમાં તું જયનશીલ છે, તેમ તે નારાયણ પણ છે. (પરંતુ) તે ગૃહસ્થ છે (અને તું તો યોગી છે), એથી કરીને હે ભગવન્ ! તુંજ અત્ર પુરુષોત્તમ ગણી શકાય તેમ છે ખરો કે ! "—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

સમિતિ—

' સમિતિ ' શબ્દનો અર્થ સાવધાનતા, સાવચેતી કે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ચારિત્રની રક્ષાને માટે સાધુએ સમિતિ પાળવાની જરૂર છે. આ સમિતિના (૧) ઈર્યા-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આદાન-નિક્ષેપણ-સમિતિ અને (૫) પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ એમ પાંચ પ્રકારો છે.[2] તેમાં ઈર્યા-સમિતિનો અર્થ એ છે કે જીવ-જંતુનો વધ ન થઇ જાય તેટલા માટે તેમજ પોતે પણ રસ્તામાં ખાડો હોય તો તેમાં પડી ન જાય ઇત્યાદિ ઉભય જીવના

૧ લોકોમાં સ્ત્રી વગરનો મનુષ્ય 'યોગી' કહેવાય છે.

૨ આ પાંચ સમિતિ અને મનોગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિના સમુદાયને ' અષ્ટ પ્રવચન-માતા ' કહેવામાં આવે છે.

रक्षणार્થે એક યુગ (ધોસરા) જેટલી અગ્ર દષ્ટિ રાખી ચાલવું. ભાષા-સમિતિથી એ સમજવાનું … બોલતી વખતે સાવચેત રહેવું અર્થાત્ અહિતકારી કે પાપમય વચન બોલવું નહિ. એષણા-સમિતિ… તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુઓ ભક્ષ્ય અને પેય ગણવામાં આવી હોય તે ગ્રહણ કરવી અર્થાત્ … પ્રાસુક આહાર પાણી લેવા. આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિનો અર્થ એ છે કે વસ્ત્ર તેમજ પાત્ર લેતાં મૂકતાં … ભૂમિનું નિરીક્ષણ અને પ્રમાર્જન કરી તેમ કરવું. પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિનો અર્થ એ છે કે મલ-મૂત્રનો યોગ્ય ભૂમિએ ત્યાગ કરવો.

* * * * *

पूर्वं प्रभो ! प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः
के प्रेङ्खिताच्युतभुजो हसितोऽस्य दारैः ।
मौनं श्रितः परिणये विमुखोऽधुनैव
तुभ्यं नमो जनभवोदधिशोषणाय ! ॥२६॥

टीका

हे प्रभो ! पूर्वं–प्रथमं भवान् 'प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः' प्रबलेन–शौर्येण पूरितो–ध्मातः पाञ्चजन्यो–वासुदेवशङ्खो येन स इति अभवत् । ततोऽनन्तरं भवान् के–प्रकाशेऽर्थात् प्रकाशयुक्ते महा…धाटके प्रेङ्खिताच्युतभुजो–चालितकृष्णहस्तोऽभवत् । ततोऽनन्तरं कशब्दोऽत्रानुवर्तनीयः तेन के–जले जलाशये इत्यर्थः । अस्य कृष्णस्य दारैः सत्यभामादिस्त्रीभिर्भवान् हसितः–हास्यं नीतः । ततोऽनन्तरं भवान् परिणये–विवाहमेलननिमित्तं मौनं श्रितः–गृहीतमौनोऽभवत् । ततोऽनन्तर-मधुना–साम्प्रतम् एवंप्रकारः कोऽर्थः ? तोरण आगतः पाणिग्रहणमकृत्वा पश्चाद् वलितः, संवत्सरदानं दत्त्वा व्रतं गृहीत्वा [1]रैवतके योगासक्त इत्यर्थः । एवंशब्दः प्रकारार्थः । हे जनभवोदधिशोषणाय ! …जनानां संसारसमुद्रशोषणे आयो–लाभो यस्य सः । अथवा जनो–मल्लक्षणस्तस्य भवः–जन्म स …भवोदधिः–समुद्रस्तस्य शोषणे–स्थलकरणे आयो–लाभो यस्य स तस्य संबोधने इति । वियोगिना…काऽपि घटिका कल्पान्तकालोपमा भवति, अतो भवोदधीत्युक्तं युक्तम् । हे नेमे ! तुभ्यं …ः– नमस्कारोऽस्तु । एतेन त्वं शिक्षायोग्यो न, अहं ॥ शिक्षाकथनेन थकिता इति अत्यन्तनि…त्यलङ्कारोऽयम्, यदुक्तं नैषधे—

"कुरुरय स्वयशोनवडिण्डिमं
जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं
हरिणलाञ्छन ! मुख कन्दर्पनाम् ॥ १ ॥"

इति ॥ २६ ॥

१ 'रैवतके' इत्यधिकः

अन्वयः

(हे) प्रभो ! पूर्वं (भवान्) प्रबल-पूरित-पाञ्चजन्यः, (ततः) के प्रेङ्खित-'अच्युत'-भुजः, अस्य दारैः हसितः, परिणये मौनं श्रितः, अधुना एवं विमुखः (अभवत्), (तस्मात्) जन-भव-उदधि-शोषण-आय ! तुभ्यं नमः ।

શબ્દાર્થ

पूर्वं=પહેલાં.
प्रभो !(मू० प्रभु)=હે નાથ !
प्रबल=પ્રકૃષ્ટ શૌર્યે.
पूरित (धा० पूर्)=પૂરેલ.
पाञ्चजन्य=પાંચજન્ય (નામનો શંખ).
प्रबलपूरितपाञ्चजन्यः=પ્રકૃષ્ટ પરાક્રમ વડે પૂર્યો છે પાંચજન્ય જેણે એવા.
के (मू० क)=(१)પ્રકાશમાં; (२) જળમાં.
प्रेङ्खित (धा० ङ्ख)=હલાવેલ.
अच्युत=અચ્યુત, કૃષ્ણ.
भुज=હસ્ત, હાથ.
प्रेङ्खिताच्युतभुजः=વાળ્યો છે કૃષ્ણનો હાથ જેણે તે.
हसितः (मू० हसित)=હસી કાઢેલ.
अस्य (मू० इदम्)=આની.
दारैः (मू० दार)=સ્ત્રી વડે.
मौनं (मू० मौन)=મૌનને.
श्रितः (मू० श्रित)=આશ્રય કરેલ.
परिणये (मू० परिणय)=લગ્નને વિષે.
विमुखः (मू० विमुख)=વિમુખ.
अधुना=હમણાં.
एवं=આમ.
तुभ्यं (मू० युष्मद्)=તને.
नमस्=નમસ્કાર.
जन=લોક.
भव=સંસાર.
उदधि=સમુદ્ર.
शोषण=શોષવું તે.
आय=લાભ.
जनभवोदधिशोषणाय !=હે લોકોના સંસાર-સમુદ્રના શોષણનો લાભ છે જે દ્વારા એવા ! (सं०)

શ્લોકાર્થ

" હે નાથ ! પહેલાં તો તેં પ્રકૃષ્ટ પરાક્રમ વડે પાંચજન્ય (નામનો શંખ) પૂર્યો હતો. ત્યાર બાદ તેં પ્રકાશ(યુક્ત અખાડા)માં કૃષ્ણનો હસ્ત વાળ્યો હતો. વળી ત્યાર પછી જળાશયને વિષે એની પત્નીઓએ તને હસી કાઢ્યો હતો. ત્યાર બાદ લગ્નના સંબંધમાં તેં મૌન ધારણ કર્યું હતું અને હમણાં તું આમ વિમુખ થયો છે. તો તેથી લોકોના [અથવા મારા જેવા મનુષ્યના] સંસાર-સમુદ્રનું શોષણનો લાભ છે જે દ્વારા એવા (હે નાથ) ! તને નમસ્કાર હોજો. "—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

કૃષ્ણ-વિચાર—

દરેક વાસુદેવની પેઠે કૃષ્ણને ગરૂડનું વાહન હતું. તેની પાસે પાંચજન્ય શંખ, કૌમોદકી ગદા, નન્દક ખડ્ગ, શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય અને સુદર્શન ચક્ર હતાં. વળી તેને શ્રીવત્સનું લાંછન હતું. તેના હાથમાં સ્યમન્તક મણિ હતો, જ્યારે તેના ભુજની મધ્યમાં કૌસ્તુભ મણિ હતો. તેને સત્યભામા પ્રમુખ પત્નીઓ હતી.

પાઠ-વિચાર—

ભક્તામર-સ્તોત્રના ૨૯મા પદ્યનું ચતુર્થ ચરણ તો ' तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ' એમ છે, જ્યારે અહિંઆ તો 'જિન'ને બદલે ' જન ' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું શું કા-

રણુ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શું ભક્તામર-સ્તોત્રની જૂની પ્રતોમાં 'જિન' શબ્દને બદલે 'જન' શબ્દનો ઉલ્લેખ હશે કે જેથી કરીને અહિં પણ એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે !

* * * * *

त्वं चेच्छिवात्मज इतीश ! शिवाय मे किं ?
नारिष्टनेमिरिति चेदशुभच्छिदेऽपि ।
स्वैर्वा निरुक्तवशतो मयि सानुकूलः
स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥२७॥

टीका

हे नेमे ! चेद्-यदि त्वं शिवात्मज इत्यसि, तदा त्वं मे-मम शिवाय-कल्याणाय किं नासि ? शिवहेतुत्वात् शिवा जननी तत्पुत्रस्त्वं तादृशो नेति । हे नेमे ! चेद्-यदि त्वं अरिष्टनेमिरिति असि, तदाऽपि-पुनः त्वं मे-ममाशुभच्छिदे-कष्टविदारणाय किं नासि ? अरिष्टस्य-अशुभस्य नेमिरिव प्रध्वंसकत्वादरिष्टनेमिरिति निरुक्ततः । वेति पक्षान्तरे । हे नेमे ! स्वैः-स्वकीयैर्जनैः कदाचिदपि-कस्मिंश्चिदपि काले स्वप्नान्तरेऽपि-निद्रावस्थायामपि त्वं मयि विषये सानुकूलः-अनुरागयुक्तो नेक्षितोऽसि-न विलोकितोऽसि । कस्मात् ? निरुक्तवशतः-निरुक्त्यधीनतः । शिवात्मज इति अरिष्टनेमिरिति भवान् नामतोऽस्ति, परमार्थतो नास्ति इत्युक्तम् ॥२७॥

अन्वयः

(हे) ईश ! चेद् त्वं 'शिवा'-आत्मजः इति (असि, तर्हि) मे शिवाय किं न (असि) ? चेद् (त्वं) 'अरिष्टनेमिः', (तर्हि मे) अशुभ-छिदे अपि (किं न ?) । वा स्वप्न-अन्तरे अपि स्वैः (जनैः) निरुक्त-वशतः मयि स-अनुकूलः न कदाचित् अपि ईक्षितः असि ।

શબ્દાર્થ

त्वं (मू० युष्मद्)=તું.
चेद्=જો.
शिवा=શિવા.
आत्मज=પુત્ર, નન્દન.
शिवात्मजः=શિવા (દેવી)નો નન્દન.
इति=એમ.
ईश ! (मू० ईश)=હે નાથ !
शिवाय (मू० शिव)=કલ્યાણાર્થે.
मे (मू० अस्मद्)=મારા.
किं=કેમ.
न=નહિ.
अरिष्ट=અશુભ.
नेमि=ચક્ર.
अरिष्टनेमिः=(१) અરિષ્ટનેમિ; (२) અશુભ પ્રતિ ચક્ર.
अशुभ=અશુભ.
छिद्=છેદવું તે, નાશ કરવો તે.

अशुभच्छिदे=અશુભના નાશને માટે.
अपि=પણ.
स्वैः (मू० स्व)=પોતાના (જનો) વડે.
वा=પક્ષાન્તરસૂચક અવ્યય.
निरुक्त=વ્યુત્પત્તિ.
वश=આધીન.
निरुक्तवशतः=વ્યુત્પત્તિ અનુસાર, નામના અર્થ પ્રમાણે.
मयि (मू० अस्मद्)=મારે વિષે.
सानुकूलः=અનુકૂળ, દીઠ, સાથે.
स्वप्न=સ્વપ્ન.
अन्तर=મધ્ય.
स्वप्नान्तरे=સ્વપ્નમાં.
कदाचित्=કદાપિ.
ईक्षितः (मू० ईक्षित)=જોવાયેલ.
असि (धा० अस्)=તું છે.

શ્લોકાર્થ

" (હે નાથ !) જો તું શિવા (દેવી) નો નન્દન હોય, તો પછી મારા કલ્યાણાર્થે કેમ થતો નથી ? વળી જો તું અરિષ્ટનેમિ હોય, તો પછી મારા અશુભનું છેદન કેમ કરતો નથી ? અથવા નિરૂક્તને લીધે તું અનુકૂલ હોવો જોઇએ તથાપિ તું તારા સ્વ(જનો) વડે પણ સ્વપ્નમાં પણ કદાપિ મારા પ્રતિ સાનુકૂલ જોવાયો નથી."—૨૭

* * * * * *

वेत्थेति नाद्रिवसते ! विशदं ध्रुवं त्वां
सौवं मतं प्रतिविभातमिदं ब्रवीति ।
रागीभवद् विकचकोकनदश्रियाऽरं
बिम्बं रवेरिव पयो धरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

टीका

अद्रौ वसतिर्यस्य स तस्य संबोधने हे अद्रिवसते ! त्वमिति न वेत्थ–न वेत्सि । इतीति किं? तदाह–हे नेमे ! ध्रुवं–निश्चितं, प्रतिविभातं विभातं विभातमित्यव्ययीभावः, प्रभाते प्रभाते । धरपार्श्ववर्ति–रैवतकपर्वतसमीपवर्तमानं पयो–जलं कर्तृपदम् । इदं मतं–मनोऽभिप्रायं त्वां ब्रवीति । ब्रूञ् धातुर्द्विकर्मकः । कथंभूतं मतं ? स्वस्येदं सौवं–स्वकीयम् । पुनः कथंभूतं ? विशदं–निर्मलम् । पुनः कथंभूतं मतं ? अरम्–अत्यर्थं विकचकोकनदश्रिया–विकस्वररक्तकमलच्छायया रागीभवत्–संजायमानरक्तवर्णम् । किमिव ? रवेर्बिम्बमिव–सूर्यस्य बिम्बमपि मतं त्वां ब्रवीति । शेषं तथैव योजनीयमिति । एतेन जलं त्वां प्रति कथयति—यथाऽहं जलं रक्तकमलश्रिया सह रागीभवामि तथा त्वमपि राजीमत्या सह रागीभव इति त्वं न वेत्थ इति स्थितम् । "धरः कूर्माधिपे गिरौ कर्पासमूले" इति हैमानेकार्थः ॥२८॥

अन्वयः

(हे) अद्रि–वसते ! रवेः बिम्बं इव विकच–कोकनद–श्रिया (प्रति–विभातं) रागीभवत् धर–पार्श्व–वर्ति पयः इदं विशदं ध्रुवं सौवं अरं मतं त्वां प्रति–विभातं ब्रवीति इति न वेत्थ ।

શબ્દાર્થ

वेत्थ (धा० विद्)=જાણે છે.
इति=એમ.
न=નહિ.
अद्रि=પર્વત.
वसति=નિવાસ.
अद्रिवसते !=પર્વત ઉપર નિવાસ છે જેનો એવા !
(સં૦)
विशदं (मू० विशद)=નિર્મળ.

૧ સરખાવો—
" विशदं [illegible] "
—અભિધાન-ચિન્તામણિ (કા૦ ૨, શ્લો૦ ૧૧૮)

શ્લોકાર્થ

" (હે નાથ !) જો તું શિવા (દેવી) નો નન્દન હોય, તો પછી મારા કલ્યાણાર્થે કેમ થતો નથી ? વળી જો તું અરિષ્ટનેમિ હોય, તો પછી મારા અશુભનું છેદન કેમ કરતો નથી ? અથવા નિરૂક્તને લીધે તું અનુકૂલ હોવો જોઇએ તથાપિ તું તારા સ્વ(જનો) વડે પણ સ્વપ્નમાં પણ કદાપિ મારા પ્રતિ સાનુકૂલ જોવાયો નથી. "—૨૭

* * * * * *

वेत्थेति नाद्रिवसते ! विशदं ध्रुवं त्वां
सौवं मतं प्रतिविभातमिदं ब्रवीति ।
रागीभवद् विकचकोकनदश्रियाऽरं
बिम्बं रवेरिव पयो धरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

टीका

अद्रौ वसतिर्यस्य स तस्य संबोधने हे अद्रिवसते ! त्वमिति न वेत्थ—न वेत्सि । इतीति किं? यदाह—हे नेमे ! ध्रुवं—निश्चितं, प्रतिविभातं विभातं विभातमित्यव्ययीभावः, प्रभाते प्रभाते । धरपार्श्ववर्ति—रैवतकपर्वतसमीपवर्तमानं पयो—जलं कर्तृपदम् । इदं मतं—मनोऽभिप्रायं त्वां ब्रवीति । ब्रूञ् धातुर्द्विकर्मकः । कथंभूतं मतं ? स्वस्येदं सौवं—स्वकीयम् । पुनः कथंभूतं ? विशदं—निर्मलम् । पुनः कथंभूतं मतं ? अरम्—अत्यर्थं विकचकोकनदश्रिया—विकस्वररक्तकमलच्छायया रागीभवत्—सञ्जायमानरक्तवर्णम् । किमिव ? रवेर्बिम्बमिव—सूर्यस्य बिम्बमपि मतं त्वां ब्रवीति । शेषं तथैव योजनीयमिति । एतेन जलं त्वां प्रति कथयति—यथाऽहं जले रक्तकमलश्रिया सह रागीभवामि तथा त्वमपि राजीमत्या सह रागीभव इति त्वं न वेत्थ इति स्थितम् । "धरः कूर्माधिपे गिरौ कर्पासमूले" इति हैमानेकार्थः ॥२८॥

अन्वयः

(हे) अद्रि-वसते ! रवेः बिम्बं इव विकच-कोकनद-श्रिया (प्रति-विभातं) रागीभवत् धर-पार्श्व-वर्ति पयः इदं विशदं ध्रुवं सौवं अरं मतं त्वां प्रति-विभातं ब्रवीति इति न वेत्थ ।

શબ્દાર્થ

वेत्थ (धा० विद्)=જાણે છે.
इति=એમ.
न=નહિ.
अद्रि=પર્વત.
वसति=નિવાસ.
अद्रिवसते !=પર્વત ઉપર નિવાસ છે જેનો એવા !
(सं०)
विशदं (मू० विशद)=નિર્મલ.

---

१ સરખાવો—
" विशदं स्वच्छम् "
—અભિધાનચિન્તામણિ (કા० ૨, શ્લો० ૧૧૮)

ध्रुवं (मू० ध्रुव)=નિશ્ચિત.
त्वां (मू० युष्मद्)=તને.
स्वीयं (मू० स्वीय)=સ્વકીય, પોતાનો.
मतं (मू० मत)=મત, અભિપ્રાય.
विभात=પ્રભાત, સવાર.
प्रतिविभातं=પ્રત્યેક પ્રભાતે.
इदं (मू० इदम्)=આ.
प्रवीति (धा० ब्रू)=કહે છે.
राग=રક્તતા.
रागमियत्=રક્તતાનું આચરણ કરતો.
विकच=વિકસ્વર, ખીલેલ.
कोकनद=રક્ત કમલ, પદ્મ.

श्रिया (मू० श्री)=લક્ષ્મી વડે.
विकचकोकनदश्रिया=વિકસ્વર પદ્મોની સાથે.
भरं (मू० भर)=અત્યંત.
बिम्बं (मू० बिम्ब)=બિંબ.
रवेः (मू० रवि)=સૂર્યનું.
इव=જેમ.
पयः (मू० पयस्)=જલ.
धर=પર્વત.
पार्श्व=સમીપ.
वर्तिन्=હોનાર.
धरपार्श्ववर्ति=પર્વતના સમીપ હોનાર.

શ્લોકાર્થ

" જેનો (રૈવત) પર્વતના ઉપર નિવાસ છે એવા (હે નાથ) ! જેમ રવિનું બિમ્બ (સર્વદા) વિકસ્વર પદ્મોની લક્ષ્મી સાથે રક્તતાનું આચરણ કરે છે (અર્થાત્ પદ્મની જેમ ...તે પણ રક્ત બને છે, તેમ તું મારી સાથે રાગી થા) એમ (આ) પર્વતની પાસે વહેતું જલ ...ને નિર્મલ, નિશ્ચિત તેમજ અત્યંત એવો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રત્યેક પ્રભાતે કહે છે એ તું જાણતો ...ી. (કેમકે એની તને ખબર હોય, તો તું આમ મારા પ્રતિ વિરક્ત રહે ખરો કે !) "—૨૮

* * * * *

स्वामिन् ! 'समुद्रविजया'वनिपालसूनो !
रत्तादीश्वरोऽत्र यदहार्यगतिं तवेमाम् ।
कान्तिं निवारयति विष्णुपदोदितां क-
स्तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

टीका

हे स्वामिन् ! हे समुद्रविजयावनिपालसूनो !— हे समुद्रविजयभूपपुत्र ! अत्र-रैवतक-नगे भवानीधरः-स्वामी शब्दच्छलान्महादेवः स्यात्-भवतु । यद्-यस्मात् कारणात् को नरः तवेमां कान्तिम्-इच्छां शोभां वा निवारयति ? अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । "कान्तिः शोभाकामनयोः" इति हैमानेकार्थः । कथंभूतां कान्तिं ? अहार्या-हर्तुमशक्या गतिः-गमनं यस्याः सा, अथवाऽहार्यवत् पर्वतवद् गतिर्दृढस्वरूपा यस्यां ऽहार्ये-पर्वते रैवतके गतिः-गमनं यस्याः सा, अथवा-तामिति । पुनः कथंभूतां कान्तिं ? विष्णोः-कृष्णस्य पदं अर्थात् क्रीडास्थानं रैवतकस्त ता-उदयं प्राप्ता, अथवा विष्णुपदवत्-आकाशवत् उदिता-उद्गता, शून्या अथवा विष्णुपदे-आकाशे भूमिगतं मनोहरवस्तुसार्थं विरा-
तामिति । महादेवस्यापि

पदोदितां-आकाशोद्गताम् । अथवा विष्णुपदादुदितां-प्रकटितां एवंविधां कान्ति-शोभां गङ्गामित्यर्थः । गङ्गा तु हरिचरणोद्गता हरशिरःस्थितेति लोकोक्तिः इत्युक्तिलेशः । यथा तुङ्गोदयाद्रिशिरसि-उच्चोदयाचलशिखरे सहस्ररश्मेः-सूर्यस्य कान्तिं को निवारयति ? । विष्णुपदे-आकाशे उदिताम् । शेषं यथोचितं योज्यमिति ॥२९॥

अन्वयः

(हे) स्वामिन् ! 'समुद्रविजय'-अवनिपाल-सूनो ! अत्र ईश्वरः स्यात् यद् तव इमां अहार्य-गतिं विष्णु-पद-उदितां कान्तिं तुङ्ग-उदय-अद्रि-शिरसि सहस्र-रश्मेः इव कः निवारयति ?।

શબ્દાર્થ

स्वामिन् ! (मू० स्वामिन्)=હે નાથ !
समुद्रविजय=સમુદ્રવિજય, કૃષ્ણના કાકા.
अवनिपाल=પૃથ્વીપતિ, રાજા.
सूनु=પુત્ર.
समुद्रविजयावनिपालसूनो !=હે સમુદ્રવિજય રાજાના પુત્ર.
स्यात् (धा० अस्)=હો.
ईश्वरः (मू० ईश्वर)=(૧) સ્વામી; (૨) મહાદેવ.
अत्र=અહિંઆ.
यद्=જેથી કરીને.
अहार्य=(૧) ચોરી નહિ શકાય એવું; (૨) પર્વત.
गति=ગતિ, ગમન.
अहार्यगतिं=(૧) હરી નહિ શકાય એવું ગમન છે જેનું તે; (૨) પર્વત પ્રતિ ગમન છે જેનું તે; (૩) પર્વતના સમાન ગતિ છે જેની તે.
तव (मू० युष्मद्)=તારી.
इमां (मू० इदम्)=આ.
कान्तिं (मू० कान्ति)=(૧) શોભાને; (૨) ગંગાને.
निवारयति (धा० वार्)=નિવારણ કરે.
विष्णु=કૃષ્ણ.
पद=(૧) ચરણ; (૨) સ્થાન.
विष्णुपद=(૧) કૃષ્ણનું ચરણ; (૨) કૃષ્ણનું સ્થાન; (૩) આકાશ.
उदित (धा० इ)=ઉદયમાં આવેલ.
विष्णुपदोदितां=(૧) કૃષ્ણના (ક્રીડા-) સ્થાનમાં ઉદયમાં આવેલી; (૨) આકાશની જેમ ઉદયમાં આવેલી; (૩) આકાશમાં ઉદય પામેલી; (૪) વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલી.
कः (मू० किम्)=કોણ.
तुङ्ग=ઉચ્ચ, ઊંચો.
उदय=ઉદય.
अद्रि=ગિરિ, અચલ.
शिरस्=ચોચ, શિખર.
तुङ्गोदयाद्रिशिरसि=ઉચ્ચ ઉદયાચળના શિખર ઉપર.
इव=જેમ.
सहस्र=હજાર.
रश्मि=કિરણ.
सहस्ररश्मेः=હજાર કિરણ છે જેનાં તેની, સૂર્યની.

શ્લોકાર્થ

" હે નાથ ! હે સમુદ્રવિજય (નામના) નૃપતિના નન્દન ! અહિંઆ (અર્થાત્ આ ગિરનાર ગિરિ ઉપર) તું ઈશ્વર (મહાદેવ) હો, કારણ કે કૃષ્ણના (ક્રીડા-) સ્થાન (રૂપી આ પર્વત) ઉપર ઉદયમાં આવેલ [અથવા આકાશની જેમ ઉદયમાં આવેલ (અર્થાત્ નિરર્ગલ), અથવા આકાશમાં (નહિ કે સકલ મનોહર વસ્તુની મનોમોહક એવી ભૂમિને વિષે) ગયેલ] તેમજ (કોઈથી પણ) ન હરી શકાય એવી ગતિ છે જેની એવી [અથવા પર્વત પ્રતિ ગમન છે જેનું એવી અથવા પર્વતના સમાન (હાલવાની) ગતિ છે જેની એવી] તારી શોભાને, ઉચ્ચ

૧ મહાદેવના પક્ષમાં ' હિમાલય ' સમજવો.

ઉદયાચળના શિખરને વિષે (રહેલા) સૂર્યની આકાશને વિષે ઉદયમાં આવેલી તેમ[ની]
એવી કાન્તિની જેમ કોણ નિવારી શકે ?"—૨૯

* * * * *

सारेच्छुदुर्लभमतोऽफलमेव मन्ये
मुख्यं महेश ! महतोऽप्यपरोपकृत् ते ।
सिद्धागमार्थवरमुच्चदशं स्वरूप–
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

टीका

हे महेश !–हे महाप्रभो ! अहं ते–तव स्वरूपं–ध्यानावस्थागतरूपं अतः–कारणादफलं–नि[ष्फ]-
लमेव मन्ये–जानामि । कथंभूतं स्वरूपं ? मुख्यं –प्रधानमिति । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? सिद्धा–दे-
यास्तेषामागम–आगमनं तस्यार्थो–हेतुस्तेन वरं–श्रेष्ठम् । अथवा सिद्धः –प्रसिद्ध आगमानां–जिन-
प्रणीतशास्त्राणामर्थो–हेतुस्तेन वरमिति, आगमोत्पत्तिकारणत्वात् । "आगमस्त्वागतौ शास्त्रे" इति
हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? 'उच्चदशं' उच्चा–ऊर्ध्वा गुणस्थानापेक्षया दशाऽवस्था यस्य
तदुच्चदशम् । एवंविधमपि विशेषणद्वारेणाफलकारणमाह—पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? अपरोपकृत्–परे-
षामनुपकारकं, तत्स्वरूपस्यानुभवगम्यत्वात् स्थूलमतीनामकिञ्चित्करम् । अथवा विषमस्थानस्थि-
तस्य दर्शनमपि दुर्लभमतो जनानामनुपकारकमिति । पुनः कथंभूतं स्वरूपं ? 'सारेच्छुदुर्लभं'
सारं–श्रेष्ठमिच्छतीति सारेच्छुस्तेन दुर्लभं–दुष्प्रापमिति । कथंभूतस्य ते ? महतो–महानुभाव-
स्यापि । किमिव तटमिव । यथाऽहं सुरगिरेः–मेरुपर्वतस्य शातकौम्भं–सुवर्णमयं तटं अतोऽफलं
मन्ये । कथंभूतं तटं ? मुख्यं–प्रधानम् । पुनः कथंभूतं तटं ? 'सिद्धेति' सिद्धाः–प्रसिद्धा आगमा
अगाः वृक्षाः भद्रशालनन्दनादिस्था अर्था(थ)अन्यवस्तूनि तैर्वरं–श्रेष्ठम् । पुनः कथंभूतं तटं ? उच्चद-
शम्-उच्चदशम् । पुनः कथंभूतं तटं ? उच्चैः–उन्नतम् । एवंविधमपि अफलकारणमाह—पुनः कथं-
भूतं तटं ? अपरोपकृत्–अनुपकारकम् । यतः कथंभूतं तटं ? सारेच्छुदुर्लभं–धनवाञ्छकनरदुष्प्राप-
मिति । कथंभूतस्य सुरगिरेः ? महतः–प्रौढस्येति ॥३०॥

अन्वयः

(हे) महत्-ईश ! (अहं) (महतः) सुर-गिरेः शातकौम्भं, (मुख्यं), (सिद्ध-आगम-अर्थ-
[व]रं, उच्च-दशं) उच्चैः, (अ-पर-उपकृत्, सार-इच्छु-दुर्लभं) तटं इव महतः अपि ते मुख्यं,
[सि]द्ध-आगम-अर्थ-वरं, उच्च-दशं स्वरूपं अ-पर-उपकृत्, सार-इच्छु-दुर्लभं अतः अ-फलं मन्ये ।

શબ્દાર્થ

[सार]=(૧) શ્રેષ્ઠ; (૨) ધન.
[इच्छु]=ઈચ્છનાર.
[दुर्लभ]=દુર્લભ.

सारेच्छुदुर्लभं=શ્રેષ્ઠની (અથવા ધનની) ઈચ્છા
રાખનારને દુર્લભ.
अतस्=એથી કરીને.

१-१ 'पदमिति' इति ख-पाठः ।

अफलं (मू० अफल)=निरर्थक.
एव=જ.
मन्ये (धा० मन्)=હું માનું છું.
मुख्यं (मू० मुख्य)=મુખ્ય, પ્રધાન.
महत्=મોટા.
ईश=નાથ.
महेश!=હે મહાપ્રભુ !
महतः (मू० महत्)=(१) મહાન (પુરૂષ)ની; (२) પ્રૌઢની.
पर=અન્ય.
उपकृत्=ઉપકાર કરનારૂં.
अपरोपकृत्=અન્યને નહિ ઉપકાર કરનારૂં.
ते (मू० युष्मद्)=તારૂં.
सिद्ध=(१) દેવ; (२) પ્રસિદ્ધ.
आगम=(१) આગમન; (२) શાસ્ત્ર; (३) વૃક્ષ.
अर्थ=(१) હેતુ; (२) વસ્તુ.
वर=શ્રેષ્ઠ.
सिद्धागमार्थवरं=(१) દેવોના આગમનના હેતુ લઇને શ્રેષ્ઠ; (२) આગમોનો હેતુ પ્રસિ[ddha] હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ; (३) પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો તેમ[જ] વસ્તુઓ વડે ઉત્તમ.
उच्च=ઊંચી.
दशा=અવસ્થા.
उच्चदशं=ઊંચી છે અવસ્થા જેની તે.
स्वरूपं (मू० स्वरूप)=સ્વરૂપ.
उच्चैः=ઉન્નત, ઊંચું.
तटं (मू० तट)=શિખર.
सुर=દેવ.
गिरि=પર્વત.
सुरगिरेः=સુરગિરિના, મેરૂના.
इव=જેમ.
शातकौम्भं (मू० शातकौम्भ)=સુવર્ણમય.

શ્લોકાર્થ

" હે મહાપ્રભુ ! જેમ પ્રૌઢ એવા મેરૂ પર્વતનું પણ મુખ્ય, સુવર્ણમય, પ્રસિદ્ધ (ચન્દના-દિક) વૃક્ષો તેમજ (અન્ય) વસ્તુઓ વડે ઉત્તમ, વળી ઉચ્ચ દશાવાળું એવું તેમજ ઉન્નત એવું શિખર અન્ય જનોને નહિ ઉપકાર કરનારૂં (હોવાથી), તેમજ ધનની ઇચ્છા રાખનારને દુર્લભ (હોવાથી) નિરર્થક છે, તેમ મહાનુભાવ જેવા તારા પણ પ્રધાન, વળી દેવોના આગમનને લઇને શ્રેષ્ઠ [અથવા (જિન-પ્રણીત) આગમોનો હેતુ પ્રસિદ્ધ હોવાને [illegible] મ], તથા વળી (ગુણ-સ્થાનની અપેક્ષાએ) ઉચ્ચ અવસ્થાવાળા એવા સ્વરૂપને (સ[illegible] [illegible]પૂજ્ય હોવાને લીધે અથવા વિષમ સ્થાનમાં તારો વાસ હોવાથી તારા દર્શ[illegible]) અન્ય (જનો) પ્રતિ ઉપકાર નહિ ક[illegible] (હોવાને લીધે) તે[illegible] દુર્લભ હોવાને લીધે હું નિરર્થક મ[illegible] ३०

[illegible]

देवार्चित !

[illegible]

हे देवार्चित !–हे [illegible]
किं अस्तु–भवतु । एवं [illegible]

अशीतकरः-सूर्य एवातपत्रं-छत्रमिति। तृतीयं 'वातोचेति' वातेनोच्चलन्त-ऊर्ध्वोद्गच्छन्तो वितता-विस्तीर्णभावं प्राप्ता निर्झरा एव चामरं इत्येवं त्रिकमिति। कथंभूतं (?) त्रिकं किं कुर्वत् ? त्रिजगतः-त्रिभुवनस्य परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्-कथयत् इति शेषोक्तिः ॥ ३१ ॥

अन्वयः

(हे) देव-अर्चित ! इद तव त्रि-जगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत् उच्च-उपल-आसनं, अ-शीत-कर-आतपत्रं, वात-उच्चलत्-वितत-निर्झर-चामरं च त्रिकं एवं एव अस्तु ।

शब्दार्थ

उच्च=उच्च, ઊંચા.
उपल=પથ્થર.
आसन=આસન, બેઠક.
उच्चोपलासनं= ઊંચા પથ્થરરૂપી આસન.
शीत=શીતળ.
कर=કિરણ.
अशीतकर=ઉષ્ણ છે કિરણ જેનાં તે, સૂર્ય.
आतपत्र=તાપથી રક્ષણ કરનાર, છત્ર.
अशीतकरातपत्रं=સૂર્યરૂપી છત્ર.
वात=પવન.
उच्चलत् (धा० चल्)=ઊંચે જતું.
वितत (धा० तन्)=વિસ્તીર્ણ.
निर्झर=ઝરો.
चामर=ચામર.
वातोच्चलद्विततनिर्झरचामरं=પવન વડે ઊંચા જતા તેમજ વિસ્તીર્ણ એવા ઝરારૂપી ચામર.

च=અને.
देव=સુર.
अर्चित (धा० अर्च्)=પૂજાયેલ, પૂજિત.
देवार्चित !=હે સુરો વડે પૂજિત !
त्रिक=ત્રણનો સમુદાય.
इद=અત્ર.
अस्तु (धा० अस्)=હો.
तव (मू० युष्मद्)=તારો.
एवं=એમ.
एव=જ.
प्रख्यापयत् (धा० ख्या)=જાહેર કરતું.
त्रि=ત્રણ.
जगत्=દુનિયા, ભુવન.
त्रिजगतः=ત્રિભુવનના.
परमेश्वरत्वं (मू० परमेश्वरत्व)=પરમેશ્વરપણાને.

શ્લોકાર્થ

" હે સુરો વડે પૂજિત (પ્રભુ)! અત્ર (અર્થાત્ આ પૃથ્વીને વિષે) ત્રિભુવનના પરમેશ્વર-પણાને જાહેર કરનારો એવો તારો (૧) ઉચ્ચ પત્થર રૂપી આસન, (૨) [illegible] છત્ર અને (૩) પવન વડે ઊંચા જતા તેમજ વિસ્તીર્ણ એવા ઝરારૂપી ચામર એ [illegible] હો. "—31

उक्तेष्वमीषु वचनेषु मयाऽमृतानि
जानीध्वमाद्दतरुपाऽप्यनु[illegible] ।
नेत्रादिषु प्रथितसाम्यगुणेन मे हि
पद्मानि तत्र विबुधाः [illegible] ॥ ३२ ॥

टीका

हे नेमे ! यूयं अमीषु वचनेषु अमृतानि-[illegible]
मयोक्तेषु-भाषितेषु [illegible]

अनुरागयोजनेन । हीत्युपप्रदर्शने । विबुधाः-पण्डिता मे-मम तत्र नेत्रादिषु पद्मानि-कमला परिकल्पयन्ति-कथयन्ति । केन ? प्रथितसाम्यगुणेन-विख्याततुल्यगुणेनेति, यथा नेत्रे कम मुखे कमलमित्याद्युपमानं धृतं, तथा वचनेष्वमृतोपमानमिति ॥ ३२ ॥

अन्वयः

(हे 'नेमे !') आदृत-रुपा अपि मया अनुराग-युक्त्या उक्तेषु अमीषु वचनेषु अमृतानि जानीध्वम् हि विबुधाः मे तत्र नेत्र-आदिषु प्रथित-साम्य-गुणेन पद्मानि परिकल्पयन्ति ।

શબ્દાર્થ

उक्तेषु (मू० उक्त)=ઉચ્ચારેલ.
अमीषु (मू० अदस्)=આ.
वचनेषु (मू० वचन)=વચનોને વિષે.
मया (मू० अस्मद्)=મારાથી.
अमृतानि (मू० अमृत)=અમૃતો.
जानीध्वं (धा० ज्ञा) તમે જાણો.
आदृत (धा० दृ)=આદરેલો, ધારણ કરેલો.
रुष्=ક્રોધ, ગુસ્સો.
आदृतरुपा=ધારણ કર્યો છે ક્રોધ જેણે એવી.
अपि=પણ.
अनुराग=પ્રીતિ.
युक्ति=યોગ, સંબંધ.
अनुरागयुक्त्या=પ્રીતિના સંબંધથી.
नेत्र=આંખ.
आदि=પ્રમુખ.
नेत्रादिषु=નેત્રાદિકને વિષે.
प्रथित (धा० प्रथ्)=પ્રખ્યાત.
साम्य=તુલ્ય.
गुण=ગુણ.
प्रथितसाम्यगुणेन=પ્રસિદ્ધ તુલ્ય ગુણે કરીને.
मे (मू० अस्मद्)=મારાં.
हि=કેમકે.
पद्मानि (मू० पद्म)=પદ્મો.
तत्र=ત્યાં.
विबुधाः (मू० विबुध)=પણ્ડિતો.
परिकल्पयन्ति (धा० क्लृप्)=કહે છે.

શ્લોકાર્થ

" (હે નેમિનાથ !) જેણે કોપ ધારણ કર્યો છે એવી (અર્થાત્ મારો અનાદર કરતા હોવાથી તમારા પ્રતિ ગુસ્સે થયેલી એવી) હું હોવા છતાં પણ મારાથી પ્રીતિપૂર્વક ઉચ્ચારાયેલાં આ વચનોને વિષે તમે અમૃતની કલ્પના કરો, કેમકે પણ્ડિતો મારા નેત્ર (મુખ) આદિમાં પ્રસિદ્ધ સાદૃશ્ય ગુણ હોવાને લીધે કમલની કલ્પના કરે છે. "—૩૨

* * * *

मत्स्वाम्यहं च मुखनेत्रजितावमुष्या
नीतोष्णतामिति मदेन मृगेण मन्ये ।
दाहाय मे प्रकृतिरीश ! विधोर्यथाऽस्ति
तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

टीका

हे ईश !-हे स्वामिन् ! यथा-येन प्रकारेण विधोः-चन्द्रस्य प्रकृतिः-ज्योत्स्नामयस्वभावः ईदृशं मे-मम दाहाय-मर्म्मीकरणाय अस्ति, तादृक्-तादृशी विकाशिन-उद्योतमानोऽपि

ग्रहगणस्य-उडुगणस्य प्रकृतिः कुतोऽस्ति ? नास्तीत्यर्थः । अहमेवं मन्ये । कथंभूता प्रकृतिः
इति उष्णतां नीता-उष्णत्वं प्रापि(प्रापि)ता । केन ? मृगेण-लाञ्छनमिषहरिणेन । केन
कारणभूतेन ? मदेन-कस्तूरिकया । इतीति किं ? मत्स्वामी-मम स्वामी चन्द्रः च-पुनः अहं
मृगः इमौ द्वौ अमुष्या-राजीमत्या मुखनेत्रजितौ-राजीमतीमुखनेत्राभ्यां पराभूतौ, पीडिताविति
स्पर्धः । इति हेतोः । "मदः कस्तूरिकायां च" इत्यनेकार्थः ॥ ३३ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! यथा मत्-स्वामी अहं च अमुष्याः मुख-नेत्र-जितौ इति मृगेण मदेन उष्णतां नीता विधोः प्रकृतिः मे दाहाय अस्ति, तादृक् (प्रकृतिः) विकाशिनः अपि ग्रह-गणस्य कुतः ? इति मन्ये ।

શબ્દાર્થ

स्वामिन्=સ્વામી, નાથ.
मत्स्वामी=મારો નાથ.
अहं (मू० अस्मद्)=હું.
च=અને.
मुख=વદન.
जित (धा० जि)=જીતાયેલ.
मुखनेत्रजितौ=મુખ અને નેત્ર વડે જીતાયેલ.
अमुष्याः (मू० अदस्)=આની.
नीता (धा० नी)=લઇ જવાયેલી.
उष्णतां (मू० उष्णता)=ગરમી પ્રતિ.
इति=એમ.
मदेन (मू० मद)=કસ્તૂરી દ્વારા.
मृगेण (मू० मृग)=હરણથી.
मन्ये (धा० मन्)=હું માનું છું.

दाहाय (मू० दाह)=સંતાપને અર્થે.
मे (मू० अस्मद्)=મારા.
प्रकृतिः (मू० प्रकृति)=પ્રકૃતિ, સ્વભાવ.
ईश ! (मू० ईश)=હે સ્વામી !
विधोः (मू० विधु)=ચન્દ્રની.
यथा=જેમ.
अस्ति (धा० अस्)=છે.
तादृक् (मू० तादृश्)=તેવી.
कुतः=ક્યાંથી.
ग्रह=ગ્રહ.
गण=સમુદાય.
ग्रहगणस्य=ગ્રહોના સમુદાયની.
विकाशिनः (मू० विकाशिन्)=પ્રકાશમાન.
अपि=પણ.

શ્લોકાર્થ

"હે નાથ ! મારો સ્વામી તેમજ હું આ (રાજીમતી)નાં મુખ અને નેત્રો વડે જીતાયા
થી કરીને (કોપાયમાન થયેલા) હરણ વડે કસ્તૂરી દ્વારા ઉષ્ણતાને પામેલી એવી ચન્દ્રની (શીતળ)
તિ (પણ) જેમ મારા પરિતાપાર્થે છે, તેવી પ્રકૃતિ પ્રકાશમાન એવા ગ્રહોના સમુદાયની પણ
ક્યાંથી-હોઇ શકે એમ હું માનું છું."—૩૩

* * * * * *

अत्रैव पश्य परमां पर ! कैरविण्यां
ज्योत्स्नाप्रिये च वितनोति रतिं शशाङ्कः ।
स्नेहान्वितः परिवृढो विमुखोऽयनं हि
दृष्ट्वाऽभयं भवति नोभवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

टीका

हे पर !–उत्कृष्ट ! अथवा पर ! शत्रुरिव प्रतिकूलत्वात् । अत्र–अस्मिन् प्रसिद्ध एव पदार्थे त्वं पश्य–विलोकय । हे नेमे ! शशाङ्कः–चन्द्रः कैरविण्यां–कुमुद्वत्यां च–पुनर्ज्योत्स्नाप्रिये–चकोरविहङ्गमे परमां–उत्कृष्टां रतिं–रागं वितनोति–विस्तारयति । हि–यस्मात् स्नेहान्वितः–प्रीतियुक्तः परिवृढः–स्वामी विमुखः–पराङ्मुखो न भवति । किं कृत्वा ? उभवत् उभयोः–द्वयोः कुमुदिनीचकोरयोरिव आश्रितानां–सेवकानां अभयं–भयरहितं अयनं–मार्गं गृहं वा दृष्ट्वेति । निजस्वामी सेवकानां मार्गं गृहं वा गच्छति सङ्गमार्थं प्रीत्येत्यर्थः । इति राजीमत्या विप्रलम्भाधिकारः (संपूर्णः)[1] ॥ ३४ ॥

अन्वयः

(हे) पर ! अत्र एव पश्य ! शश–अङ्कः कैरविण्यां ज्योत्स्ना–प्रिये च परमां रतिं वितनोति, हि स्नेह–अन्वितः परिवृढः उभ–वत् आश्रितानां अयनं अभयं दृष्ट्वा विमुखः न भवति ।

શબ્દાર્થ

अत्र=અહિંઆ.
एव=જ.
पश्य (धा० दृश्)=તું જો.
परमां (मू० परमा)=ઉત્કૃષ્ટ.
पर ! (मू० पर)=(१) હે શ્રેષ્ઠ; (२) હે શત્રુ !
कैरविण्यां (मू० कैरविणी)=કુમુદિનીને વિષે.
ज्योत्स्ना=ચન્દ્ર-પ્રભા, ચાંદરણી.
प्रिय=પ્રિય, વલ્લભ.
ज्योत्स्नाप्रिये=ચન્દ્ર-પ્રભા [illegible] પ્રિય જેને તેને વિષે, ચકોરને વિષે.
च=અને.
वितनोति (धा० तन्)=વિસ્તારે છે.
रतिं (मू० रति)=પ્રીતિને.
शश=મૃગ.
अङ्क=ચિહ્ન, લાંછન.
शशाङ्कः=મૃગ [illegible] લાંછન જેનું તે, ચન્દ્ર.
स्नेह=પ્રીતિ.
अन्वित (धा० इ)=યુક્ત, સહિત.
स्नेहान्वितः=પ્રીતિથી યુક્ત.
परिवृढः (मू० परिवृढ)=સ્વામી.
विमुखः (मू० विमुख)=વિમુખ, પ્રતિકૂલ.
अयनं (मू० अयन)=ગૃહને.
हि=કેમકે.
दृष्ट्वा (धा० दृश्)=જોઇને.
अभयं (मू० अभय)=નિર્ભય, ભયરહિત.
भवति (धा० भू)=થાય છે.
न=નહિ.
उभ=બે.
वत्=માફક.
उभवत्=બેની માફક.
आश्रितानां (मू० आश्रित)=આશ્રય લીધેલાના.

શ્લોકાર્થ

" હે શ્રેષ્ઠ (સ્વામી) ! [અથવા (મારા જેવા તરફ પ્રતિકૂળ હોવાથી) હે શત્રુ !] તું અહિંઆજ જો. ચન્દ્ર કુમુદિની પ્રતિ તેમજ ચકોર (પક્ષી) પ્રતિ (કેવી) ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિનો વિસ્તાર કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રીતિયુક્ત સ્વામી આ બે (કુમુદિની અને ચકોર)ના જેવા આશ્રિત (જનો)નો માર્ગ [કે તેમનું ગૃહ] નિર્ભય જોઇને તેનાથી વિમુખ થતો નથી (અર્થાત તે સેવકના માર્ગે અથવા ગૃહ તરફ સંગમાર્થે જાય છે). "—૩૪

1 'सम्पूर्णः' इत्यधिको ख-पाठः ।

શૃંગાર-અધિકાર—

શૃંગાર રસ એ નવ રસો પૈકી પ્રથમ છે. આ રસના સંભોગાત્મક શૃંગાર અને વિપ્રલમ્ભાત્મક શૃંગાર એમ બે પ્રકારો પડે છે. આ વાતની વાગ્ભટાલંકારના પંચમ પરિચ્છેદનું નિમ્ન-લિખિત પંચમ પદ્ય સાક્ષી પૂરે છે:—

"अन्यपरस्योर्मिथो रत्यां, वृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।
सयोगो विप्रयोगश्चे—त्येष तु द्विविधो मतः ॥"

તેમાં વિપ્રલમ્ભાત્મક શૃંગારના પૂર્વાનુરાગ, માન, પ્રવાસ અને કરુણા આશ્રીને ચાર પ્રકાર પડે છે. તેમાં પૂર્વાનુરાગનું લક્ષણ એ છે કે—

"स्त्रीपुंसयोर्नवालोक-येयोल्लसितरागयोः ।
ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽय-मपूर्णस्पृहयोर्दशा ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર, પ૦ ૫, શ્લો૦ ૧૮

અર્થાત્ નૂતન દર્શનમાત્રથી જેમનામાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે તેમજ જેમની અભિલાષા અપૂર્ણ છે એવા સ્ત્રી-પુરૂષોની અવસ્થા તે 'પૂર્વાનુરાગ' છે.

માન અને પ્રવાસના સંબંધમાં આ પછીનો નીચે મુજબનો શ્લોક પ્રકાશ પાડે છે:—

"मानोऽन्यवनितासङ्ग-दीर्ष्याविकृतिरुच्यते ।
प्रवासः परदेशस्थे, प्रिये विरहसम्भवः ॥"

અર્થાત્ (પતિએ કરેલા) અન્ય અંગનાના સંગથી (પત્નીમાં) જે ઇર્ષ્યાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે 'માન' છે; જ્યારે પ્રિય પરદેશમાં હોય, ત્યારે વિરહને લઇને ઉત્પન્ન થતો વિપ્રલમ્ભ-પ્રકાર તે 'પ્રવાસ' છે.

કરૂણાત્મક શૃંગારનું સ્વરૂપ આ પછીના શ્લોકમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

"स्यादेकतरपञ्चत्वे, दम्पत्योरनुरक्तयोः ।
शृङ्गारः करुणाख्योऽयं, वृत्तवर्णन एव सः ॥"

અર્થાત્ એક એકના અનુરાગી દમ્પતીમાંથી એકનું મરણ થતાં જે રસ ઉદ્ભવે છે તે કરૂણાત્મક શૃંગાર છે અને આ રસ તો વૃત્ત-વર્ણનમાં-સંપૂર્ણ પ્રબન્ધમાંજ હોઇ શકે છે.

---

1 રસનું લક્ષણ—

"विभावैरनुभावैश्च, सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आरोप्यमाण उत्कर्षः, स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર, પ૦ ૫, શ્લો૦ ૧

2 રસ-ભાવો—

"शृङ्गारवीरकरुणा-हास्याद्भुतभयानकाः ।
रौद्रबीभत्सशान्ताश्च, नवैते निश्चिता बुधैः ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર, પ૦ ૫, શ્લો૦ ૨

3 આ રસને કેટલાક કરૂણ રસ તરીકેજ ઓળખાવે છે અને તેમના મત પ્રમાણે વિપ્રલમ્ભાત્મકના એક ભેદ નથી, એટલે એના તેઓ પૂર્વાનુરાગ, માન અને પ્રવાસ એમ ત્રણ ભેદોજ સ્વીકારે છે (જુઓ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યાનુશાસનનો બીજો અધ્યાય.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે રાજીમતી અને નેમિનાથને લગતો શૃંગાર-રસ સંયોગાત્મક નહિ હોવાથી તે વિપ્રલમ્ભાત્મક છે. તેમાં પણ તે નેમિનાથ પ્રભુ તોરણે આવ્યા, ત્યાં સુધી તો તેને પૂર્વાનુરાગ કહી શકાય. તોરણેથી પાછા ફર્યા ત્યાર પછીથી તો એકદા પ્રવાસાત્મક રસનો પ્રારંભ ગણી શકાય અને જ્યારે તેમણે સિદ્ધિ-સુન્દરીને વરવાને માટે તપ કરવા માંડ્યું ત્યારથી માંડીને તે રાજીમતીએ જ્યાં સુધી દીક્ષા લેવાનો વિચાર ન કર્યો ત્યાં સુધી તેને માનાત્મક શૃંગાર ગણી શકાય.

એ તો દેખીતી વાત છે કે શૃંગારના સ્થાનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી આ રસનો નાશ થાય છે અને વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તે પ્રમાણે આ પદ્ય સમાપ્ત થતાં વિપ્રલમ્ભાત્મક શૃંગારનો અધિકાર સમાપ્ત થાય છે અને વૈરાગ્યની શરૂઆત થાય છે.

* * * * *

माकन्दवृन्दवनराजिपदे निरेनो–
ऽसह्योऽप्यहो ! सकलकेवलसम्पदाप्तेः ।
सालत्रयं भविभृतं भुवि मोहभूपो
नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

टीका

निर्गतमेनः–पापं यस्मात् स निरेनास्तस्य संबोधने हे निरेनः !–हे निष्पाप ! अहो इत्याश्चर्ये असह्योऽपि–असहनीयोऽपि मोहभूपः–सकलकर्मनायको मोहराजः सालत्रयं–वप्रत्रिकं नाक्रामति–न पीडयति । कथंभूतं सालत्रयं ? ते–तव क्रमयुगाचलसंश्रितं–चरणयुगलपर्यताश्रितम् । पुनः कथंभूतं सालत्रयं ? भविभृतं–देवैर्नरैस्तिर्यग्भिः पूर्णम् । कथंभूतस्य ते ? 'सकलेति' सकलं–सम्पूर्णं यद् केवलं–केवलज्ञानं तस्य सम्पद् आप्तिः–प्राप्तिर्यस्य स तस्य सकलकेवलसम्पदाप्तेः । कस्मिन् ? 'माकन्देति' माकन्दा–आम्रास्तेषां वृन्दानि यस्मिंस्तत् एवंविधं यद् वनं तस्य राजिः–श्रेणिस्तस्याः पदे–स्थाने रैवतके । आधारे सप्तमी । श्रीनेमेः केवलज्ञानं रैवतके समुत्पन्नमिति ॥ ३५ ॥

अन्वयः

(हे) निर्-एनः ! अहो अ-सह्यः अपि मोह-भूपः माकन्द-वृन्द-वन-राजि-पदे सकल-केवल-सम्पद्-आप्तेः ते क्रम-युग-अचल-संश्रितं भविन्-भृतं साल-त्रयं भुवि न आक्रामति ।

શબ્દાર્થ

माकन्द=આમ્ર, આંબો.
वृन्द=સમૂહ.
वन=વન, જંગલ.
राजि=શ્રેણિ.
पद=સ્થાન.
माकन्दवृन्दवनराजिपदे=આમ્રના (વૃક્ષ) સમૂહો છે જેમાં એવાં વનોની શ્રેણિના સ્થાનમાં.

१ 'सम्पदवाप्तेः' इति ख-पाठः ।

निर्=અ-ભાવવાચક અવ્યય.
एनस्=પાપ.
निरेनाः!=હે પાપ-રહિત !
सह्य=ખમી શકાય તેવો.
असह्यः=અસહનીય.
अपि=પણ.
अहो=અહો.
सकल=સંપૂર્ણ.
केवल=કેવલ (જ્ઞાન).
सम्पद्=લક્ષ્મી.
आप्ति=પ્રાપ્તિ.
सकलकेवलसम्पदाप्तेः=સંપૂર્ણ કેવલ(જ્ઞાન)રૂપી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ (થઇ) છે જેને તેના.
साल=વૃક્ષ.
व्रय=વૃક્ષનો સમુદાય.
सालव्रयं=વૃક્ષ ઘટો.

भविन्=ભવ્ય.
भृत (धा० भृ)=પૂર્ણ, ભરપૂર.
भविभृतं=ભવ્યોથી ભરપૂર.
भुवि (मू० भू)=પૃથ્વી ઉપર.
मोह=મોહ.
भूप=રાજા.
मोहभूपः=મોહરાજા.
न=નહિ.
आक्रामति (धा० क्रम्)=આક્રમણ કરે છે.
क्रम=ચરણ.
युग=યુગલ, જોડું.
अचल=પર્વત.
संश्रित (धा० श्रि)=આશ્રય લીધેલ.
क्रमयुगाचलसंश्रितं=ચરણ-યુગલરૂપી પર્વત વડે આશ્રિત.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.

સર્વજ્ઞતાનો પ્રભાવ—

શ્લોકાર્થ

" હે પાપરહિત (પ્રાણનાથ) ! આમ્ર (વૃક્ષો)ના સમુદાયોથી યુક્ત વનોની કેલિના સ્થાનમાં (અર્થાત્ ગિરનાર પર્વત ઉપર) જેને સંપૂર્ણ કેવલ(જ્ઞાન)રૂપી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ (થઇ) છે એવા તારા ચરણ-યુગલરૂપી પર્વતો વડે આશ્રિત તેમજ ભવ્ય (જીવોના આગમન) વડે પૂર્ણ એવા ગઢોનું અસહનીય (પ્રતાપવાળો) એવો મોહરાજ (પણ) આક્રમણ કરતો નથી એ આશ્ચર્ય છે. "—૩૫

अथ नेमिस्तुतिद्वारं प्रकटयन्नाह—

इत्युत्सुका गतिविनिर्जितराजहंसी
'राजीमती' दृढमतिः सुसती यतीशम् ।
इन्द्रैः स्तुतं ह्युपययाविति नोऽसुखाग्निं
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

१ વિચારો—

" [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] "
—[illegible]

टीका

हीति निश्चितं राजीमती यतीशं–साधुस्वामिनं नेमिनं इति उपययौ–समीपं जगाम। कथंभूता राजीमती ? इत्युत्सुका–सादरा। इतीति किं तत् ? प्रभुसमीपं मोहभूपपीडारहितमिति हेतोः। पुनः कथंभूता राजीमती ? 'गतिविनिर्जितराजहंसी' स्पष्टम्। पुनः कथंभूता राजीमती ? दृढमतिः–निश्चलबुद्धिः। पुनः कथंभूता राजीमती ? सुसती–शुभसाध्वी। कथंभूतं यतीशं ? इन्द्रैः स्तुतंकीर्तितम्। इतीति किं ? हे नेमे ! त्वन्नामकीर्तनजलं–तव नामस्तवनमेव नीरं कर्तृपदं नः–अस्माकं असुखाग्निं–दुःखानलं अशेषं–समस्तं शमयति–स्फेटयति ॥ ३६ ॥

अन्वयः

इति उत्सुका गति-विनिर्जित-राजहंसी दृढ-मतिः सु-सती 'राजीमती' त्वद्-नामन्-कीर्तन-जलं नः अ-शेषं अ-सुख-अग्निं हि शमयति इति इन्द्रैः स्तुतं यति-ईशं उपययौ।

શબ્દાર્થ

इति=એમ.
उत्सुका (मू० उत्सुक)=આતુર.
गति=ચાલ.
विनिर्जित (धा० जि)=જીતેલ.
राजहंसी=રાજહંસી.
गतिविनिर्जितराजहंसी=ચાલમાં જીતી છે રાજહંસીને જેણે એવી.
राजीमती=રાજીમતી
दृढ=નિશ્ચળ.
मति=બુદ્ધિ.
दृढमतिः=નિશ્ચળ છે બુદ્ધિ જેની તે.
सु=ઉત્તમતાવાચક અવ્યય.
सती (मू० सत्)=સાધ્વી.
सुसती=ઉત્તમ સાધ્વી.
यति=મુનિ.
यतीशं=મુનીશ્વરને.
इन्द्रैः (मू० इन्द्र)=ઇન્દ્રો વડે.
स्तुतं (मू० स्तुत)=સ્તુતિ કરાયેલ.
हि=નિશ્ચયતાવાચક અવ્યય.
उपययौ (धा० या)=સમીપ ગઇ.
नः (मू० अस्मद्)=અમારા.
सुख=સુખ.
अग्नि=અગ્નિ, આગ.
असुखाग्निं=દુઃખરૂપી અગ્નિને.
नामन्=નામ.
कीर्तन=સ્તવન.
जल=જલ, પાણી.
त्वन्नामकीर्तनजलं=તારા નામના કીર્તનરૂપ જળ.
शमयति (धा० शम्)=શાંત કરે છે.
अशेषं (मू० अ-शेष)=સમસ્ત, નિઃશેષ.

શ્લોકાર્થ

રાજીમતીનું નેમિનાથ પાસે ગમન—

" (મારા પ્રભુ-નાથ પાસે મોહરાજ પણ ક્ષીણ જેવો બની જાય છે) એમ (જાણીને) આતુર બનેલી એવી, વળી ગતિ વડે જેણે રાજહંસીને (પણ) પરાજિત કરી છે એવી, તથા વળી નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળી એવી તેમજ ઉત્તમ સાધ્વી એવી રાજીમતી '(હે નાથ) તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ અમારા સમસ્ત દુઃખાગ્નિને નક્કી શાંત કરે છે' એમ ઇન્દ્રો વડે સ્તુતિ કરાયેલ એવા (જગતના સ્વામી) મુનીશ્વર (નેમિનાથ)ની સમીપ ગઇ. "—૩૬

• • • •

मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी
योगीश ! दुर्धरकषायफटोत्कटाक्षः ।
जय्यो जवेन जठरात्तजनोऽपि तेन
त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

टीका

हे योगीश !-हे साम्ययोगस्वामिन् ! यस्य पुंसो-नरस्य हृदि-हृदयकमले त्वन्नामनागदमनी-त्वदभिधानमेव भुजङ्गदमनी ओषधी वर्तते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । तेन पुरुषेण मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी जय्यः-जेतुं शक्यते । मत्ताः-क्षैब्यं प्राप्ता येऽलयो-भ्रमरास्तेषां पाटलं-समूहस्तद्वन्मलीमसः-कृष्णो यः काम एव भोगी-सर्प इत्यर्थः । कथंभूतः ? 'दुर्धरेति' दुर्धरा-दुःसहा-भयङ्करा ये कषायाः-क्रोधादयस्त एव फटाः-फणास्तैरुत्कटे-तीव्रे अक्षिणी-नेत्रे यस्य सः । अथवा दुर्धरकषायाः फटा-दम्भा एव उत्कटे-मत्ते अक्षिणी यस्य स इति । "फटास्तु कैतवे फणे" इति, "उत्कटस्तीव्रमत्तयोः" इति च हैमानेकार्थः । पुनः कथंभूतः मत्त०कामभोगी ? जवेन-वेगेन जठरम्-उदरमात्तः-प्राप्त एवंविधो जनो यस्य सः । अपिः विस्मये । कामसर्पेण सर्वे जना भक्षिताः सन्ति ॥ ३७ ॥

अन्वयः

यस्य पुंसः हृदि त्वद्-नामन्-नाग-दमनी (वर्तते) तेन दुर्धर-कषाय-फट-उत्कट-अक्षः, जवेन जठर-आत्त-जनः अपि मत्त-अलि-पाटल-मलीमस-काम-भोगी (जवेन) जय्यः ।

શબ્દાર્થ

मत्त=ઉન્મત્ત.
अलि=ભ્રમર.
पाटल=સમૂહ.
मलीमस=કૃષ્ણ, કાળો.
काम=મદન, રતિ-પતિ.
भोगिन्=સર્પ, સાપ.
मत्तालिपाटलमलीमसकामभोगी=ઉન્મત્ત ભ્રમરોના સમૂહના સમાન કાળો કામદેવરૂપી સર્પ.
योगिन्=યોગી, મુનિ.
ईश=નાથ.
योगीश !=હે યોગિનાથ, હે મુનીશ્વર !
दुर्धर=ભયંકર, દુઃસહનીય.
कषाय=કષાય.
फट=(१) ફેણ; (२) કપટ.
फटा=ફેણ.
उत्कट=(१) તીવ્ર; (२) ઉન્મત્ત.
अक्षि=નેત્ર.
दुर्धरकषायफटोत्कटाक्षः=(१) દુર્ધર કષાયરૂપી ફેણો વડે તીવ્ર છે નેત્રો જેનાં એવો; (२) દુર્ધર કષાય જેવાં કે કપટો તે રૂપી ઉન્મત્ત છે નેત્રો જેનાં એવો.
जय्यः (मू० जय्य)=જીતી શકાય તેવો.
जवेन (मू० जव)=વેગથી, ઝડપથી.
जठर=ઉદર, પેટ.
आत्त (धा० आप्)=પ્રાપ્ત.
जन=મનુષ્ય.
जठरात्तजनः=જેના ઉદરને વિષે પ્રાપ્ત થયા છે મનુષ્યો એવો.
अपि=વિસ્મયવાચક અવ્યય.
तेन (मू० तद्)=તેનાથી.

१ 'दुर्धरेति' इत्यधिकः ख-पाठः । २ 'मत्त० कामभोगी' इत्यधिकः ख-पाठः ।

नामन्=नाम.
नाग=सर्प.
दमनी=(१) विषने हरनार ओषधी; (२) जांगुली मंत्र.
त्वन्नामनागदमनी=तारा नामरूपी नागदमनी.
हृदि (मू० हृद्)=हृदयमां.
यस्य (मू० यद्)=जेना.
पुंसः (मू० पुंस्)=मनुष्यना.

श्लोकार्थ

" अहो ! जे मनुष्यना हृदयमां तारा नामरूपी नाग-दमनी छे, तेनाथी दुर्धर (क्रोधादिक) कषायरूपी फेणो वडे तीव्र नेत्रवाळो (अथवा दुर्धर- कषायो जेवां के कपटो ते रूपी उन्मत्त छे नेत्रो जेनां एवो) तेमज झडपथी जेना उदरने विषे मनुष्यो प्राप्त थया छे एवो (अर्थात् वेगपूर्वक मनुष्योनुं भक्षण करी गयेलो एवो) उन्मत्त भ्रमरोना समूहनी जेम काळो कामदेवरूपी सर्प (वेगपूर्वक) जीती शकाय छे. "—३७

* * * * *

कालोपमं विशददर्शनकृत्यशून्यं
पक्षद्वयात् सदसतो धृततर्कजालम् ।
मिथ्यात्विशासनमिदं मिहिरांशुविद्धं
त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

टीका

हे नेमे ! इदं मिथ्यात्विशासनं कर्तृपदं त्वत्कीर्तनात्-तव सम्यक्स्तवनात् आशु-शीघ्रं तमः-अन्धकारमिव भिदां-विनाशं उपैति-प्राप्नोति । कथंभूतं मिथ्यात्विशासनं ? कालोपमं-कालः-यमस्तदुपमानं, मृत्युदायित्वात् । पुनः कथंभूतं मिथ्यात्विशासनं ? विशददर्शनकृत्यशून्यं-निर्मलसम्यक्त्वकार्येण रहितम् । पुनः कथंभूतं मिथ्यात्विशासनं ? सदसतः-शुद्धाशुद्धात् पक्षद्वयात् धृततर्कजालं-धृतविचारजालमिति । कथंभूतं तमः ? मिहिरांशुविद्धं-सूर्यकिरणखण्डितमिति ॥३८॥

अन्वयः

त्वत्-कीर्तनात् काल-उपमं, विशद-दर्शन-कृत्य-शून्यं, सत्-असतः पक्ष-द्वयात् धृत-तर्क-जालं इदं मिथ्यात्विन्-शासनं मिहिर-अंशु-विद्धं तमः इव आशु भिदां उपैति ।

शब्दार्थ

काल=काळ (यम).
उपमा=उपमा.
कालोपमं=काळनी उपमा छे जेनी एवुं.
विशद=निर्मळ.
दर्शन=दर्शन.
कृत्य=कार्य.
शून्य=रहित.
विशददर्शनकृत्यशून्यं=निर्मळ सम्यक्त्वना कार्यथी रहित.
पक्ष=पांख.
द्वय=युगल, जोडुं.
पक्षद्वयात्=पक्ष-युगलथी.
सत्=शुद्ध.
असत्=अशुद्ध.
सदसतः=शुद्ध अने अशुद्ध.
धृत (धा० धृ)=धारण करेल.
तर्क=तर्क.
जाल=जाळ.

નેમિભક્તામર

धृततर्कजार्ह=धारण करी छे तीनी लागने जेणे एवुं.
मिथ्यात्विन्=मिथ्यात्वी.
शासन=शासन, आज्ञा.
मिथ्यात्विशासनं=मिथ्यात्वीओनुं शासन.
इदं (मू० इदम्)=आ.
मिहिर=सूर्य.
अंशु=किरण.
भिन्न (धा० भिद्)=भेदायेलुं.

मिहिरांशुभिन्नं=सूर्यनां किरणो वडे भेदायेलुं.
कीर्तन=प्रशंसा.
त्वत्कीर्तनात्=तारा कीर्तनथी
तमः (मू० तमस्)=अंधकार, अंधारुं.
इव=जेम.
आशु=शीघ्र, सत्वर.
भिन्ना (मू० भिन्ना)=भेदने, नाशने.
उपैति (धा० इ)=पामे छे.

શ્લોકાર્થ

" જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલું અંધારું સત્વર નાશ પામે છે, તેમ તારા કીર્તનથી આ (મૃત્યુદાયક હોવાથી) કાલકૂટની ઉપમાવાળું, નિર્મળ દર્શનના [illegible] (એકાંત) સત્ અને (એકાંત) અસત્ એમ બે પક્ષથી તર્ક-જાળ પાથરી છે એવું મિથ્યાત્વીઓનું શાસન શીઘ્ર નાશ પામે છે. "—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

' સત્ ' અને ' અસત્ ' સંબંધી વિચાર—

કોઇ પણ વસ્તુના સંબંધમાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ વિચાર કરવો તે ' અનેકાન્તવાદ ' યાને ' સ્યાદ્વાદ ' છે. આ અનેકાન્તવાદ-શૈલીનો ઉપયોગ કરવાથી યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે તેથી વિપરીત લક્ષણવાળી એકાન્તવાદ-શૈલીનો આશ્રય લેવાથી અયથાર્થ જ્ઞાન થવાનો પૂર્ણ સંભવ રહે છે.

એ તો સુવિદિત હકીકત છે કે દરેક વસ્તુની બંને બાજુઓ તપાસવી જોઇએ. આ [illegible] ઉપર શાસ્ત્રકારોએ તો ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ. જે શાસ્ત્રો આ દૃષ્ટિપૂર્વક [illegible] હોય તે આદરણીય તેમજ હિતકારી છે એમ કહેવામાં જરાએ વાંધો રહેતો નથી. [illegible] સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધાન્તને યથોચિત સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય, તેજ ' ધર્મ ' એવા નામને [illegible] ગણી શકાય; બાકી બીજા ધર્મો તો નામધારીજ સમજવા જોઇએ.

કોઇ પણ પદાર્થ એકાન્તતઃ સત્ કે એકાન્તતઃ અસત્ નથી એમ [illegible] છે. અપેક્ષા અનુસાર દરેક પદાર્થમાં સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ એવા વિરુદ્ધ [illegible] સુખેથી સ્વીકારી શકાય તેમ છે, એવી આ તેમની માન્યતા અસ્થાને નથી.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં સમજી શકાય છે કે જેઓ પદાર્થને એકાન્તતઃ [illegible] તેઓ તેમ કરવામાં ભૂલે છે. પ્રથમ તો કોઇ પણ પદાર્થને ' એકાન્તતઃ સત્ ' [illegible] વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઉડી જાય છે. કેમકે તેમાં અન્ય પદાર્થોના ધર્મો પણ [illegible] છે અને એવી કરીને તે પદાર્થનો અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે [illegible] ઘટાદુકને તેજ પદાર્થરૂપ માનવું પડે છે અને આ હકીકત તો ઠીક નથી. કેમકે [illegible] વાળાને તો પોતાની પત્નીને પણ સર્વદા જનનીરૂપે તેમજ [illegible] સ્વીકારવી પડે તેમ છે, કેમકે એકજ વસ્તુમાં તે સર્વ ધર્મોનો સર્વદા [illegible]

શબ્દાર્થ

पीत्वा (धा० पा)=પાન કરીને, આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને.
वचः (मू० वचस्)=વચનને.
जिन=સામાન્ય કેવલી.
पति=નાથ.
जिनपतेः(मू० जिनपति)=જિનેશ્વરના.
अधिगम्य (धा० गम्)=પ્રાપ્ત કરીને.
दीक्षां (मू० दीक्षा)=દીક્ષાને.
सा (मू० तद्)=તે.
अथ=ત્યાર બાદ.
आर (धा० ऋ)=પ્રાપ્ત કરતી હતી.
केवलं (मू० केवल)=કેવલ (જ્ઞાન)ને.
अनन्त=અનન્ત, નિઃસીમ, અપાર.
सुख=સુખ.
अनन्तसुखं=અનન્ત સુખ છે જ્યાં એવા.
च=વળી.
मोक्षं (मू० मोक्ष)=મોક્ષને.
आश्रित्य (धा० श्रि)=આશ્રય લઇને.
सिद्ध=ઔષધ-સિદ્ધ, સિદ્ધ-વૈદ્ય.
वर=ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.
वस्तु=વસ્તુ, ચીજ.
सिद्धवरवस्तु=સિદ્ધની ઉત્તમ વસ્તુને.
गद=રોગ.
अगदाः=રોગ-રહિત.
हि=કારણ કે.
के (मू० किम्)=કોણ.
नो=નહિ.
मर्त्याः (मू० मर्त्य)=મર્ત્યો, માનવો.
भवन्ति (धा० भू)=થાય છે.
मकर=મગર.
ध्वज=ધ્વજા.
मकरध्वज=મગર છે ધ્વજામાં જેની તે, મદન.
तुल्य=સમાન.
रूप=રૂપ.
मकरध्वजतुल्यरूपाः=મદનના સમાન રૂપ છે જેમનું એવા.

શ્લોકાર્થ

રાજીમતીને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેનું મુક્તિગમન—

" ત્યાર બાદ (અર્થાત્ પોતાના પ્રાણનાથ નેમિનાથની સ્તુતિ કર્યાં બાદ તે) જિનેશ્વરના વચન(રૂપી અમૃત)નું પાન કરીને અને દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તે રાજીમતીએ કેવલ (જ્ઞાન)ને અને (ત્યાર પછી) અનન્ત સુખાત્મક મોક્ષને (પણ) પ્રાપ્ત કર્યાં, કારણ કે સિદ્ધ (વૈદ્ય)ની ઉત્તમ (રસાયનરૂપી) વસ્તુનો આશ્રય લઇને (અર્થાત્ તે રસાયનનું સેવન કર્યાં બાદ) રોગરહિત (બનેલા) એવા કયા માનવો મદનના સમાન રૂપવાળા થતા નથી ? "—૪૧

* * * *

कौस्कान् नवानि हसिताब्जशुचीन् गुणांस्ते
येऽनादितो विषमबाणभटेन नद्धाः ।
राजि त्वयीश ! मनुजाः सति सार्वभौमे
सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

टीका

हे ईश ! अहं ते तव कौस्कान्–कान् कान् गुण(णान्) औदार्यादीन् नवानि–स्तवीमि(वानि) ! तव गुणानामानन्त्यात् वक्तुं समर्थो न भवामी(नी)त्यर्थः । कथंभूतान् गुणान् ? हसिताब्जशुचीन्–

१ જૈન દર્શનમાં મુક્તિમાં સુખનો સદ્ભાવ માનેલો છે અને તે વાત યુક્તિ-યુક્ત છે. જુઓ ન્યાયકુસુમાં-જલિ (પૃ० ૪૩૫-૪૩૮).

विकस्वरकमलपवित्रान् । हे ईश ! ये प्राणिनः अनादितः–अनादिकालाद् विषमबाणभटेन–कामसुभटैः(टेन) नद्धा–बद्धाः सन्ति । तच्छब्दोऽत्र गम्यः । ते मनुजाः सद्यः–शीघ्रं स्वयम्–आत्मना विगतबन्धभया भवन्ति । कस्मिन् सति ? त्वयि–नेमौ सार्वभौमे–चक्रवर्तिनि राज्ञि–भूपे सतीति स्पष्टम् । "द्विः कानः कानि सः" (सिद्ध० अ० १, पा० ३, सू० ११) इति सूत्रेण सकारागमः पूर्वस्यानुस्वारानुनासिकौ च इति हेमबृहद्वृत्तौ, तेन कौंस्कानिति सिद्धमिति ॥ ४२ ॥

अन्वयः

(हे) ईश ! (अहं) ते हसित–अब्ज–शुचीन् कौंस्कान् गुणान् भणानि ? । ये मनुजाः अनादितः विषम–बाण–भटेन नद्धाः, ते त्वयि सार्वभौमे राज्ञि सति सद्यः स्वयं विगत–बन्ध–भयाः भवन्ति ।

શબ્દાર્થ

कौंस्कान् (मू० किम्)=કયા કયા.
भणानि (धा० भण्)=હું કહું.
हसित (धा० हस्)=વિકસ્વર.
अब्ज=કમલ.
शुचि=પવિત્ર.
हसिताब्जशुचीन्=વિકસ્વર કમલના સમાન પવિત્ર.
गुणान् (मू० गुण)=ગુણોને.
ते (मू० युष्मद्)=તારા.
ये (मू० यद्)=જે.
अनादितः (मू० अनादि)=અનાદિ (કાલ)થી.
विषम=વિષમ, ભયંકર.
बाण=બાણ.
विषमबाण=વિષમ છે બાણો જેનાં તે, મદન.
भट=સુભટ, લડવૈયો.
विषमबाणभटेन=મદનરૂપી સુભટ વડે.

नद्धाः (मू० नद्ध)=બંધાયેલા.
राज्ञि (मू० राजन्)=રાજા.
त्वयि (मू० युष्मद्)=તું.
ईश ! (मू० ईश)=હે નાથ !
मनुजाः (मू०)=માનવો, મનુષ્યો.
सति (मू० सत्)=થતાં.
सार्वभौमे (मू० सार्वभौम)=ચક્રવર્તી.
सद्यस्=સત્વર, શીઘ્ર.
स्वयं=પોતાની મેળે.
विगत (धा० गम्)=વિશેષે કરીને ગયેલ.
बन्ध=બન્ધન.
भय=ભીતિ, બીક.
विगतबन्धभयाः=વિશેષે કરીને ગયેલી છે બન્ધનની ભીતિ જેમની એવા.
भवन्ति (धा० भू)=થાય છે.

શ્લોકાર્થ

"હે નાથ ! હું વિકસ્વર કમલના સમાન પવિત્ર એવા તારા કયા કયા ગુણોની સ્તુતિ કરું ! (કહેવાની મતલબ એ છે કે તારા ગુણો અનન્ત હોવાથી હું તે કહેવા અસમર્થ છું.) જે માનવો અનાદિ (કાલ)થી મદનરૂપી સુભટ વડે (સંસારરૂપી બંદીખાનામાં) બંધાયેલા છે, તેઓ જ્યારે તું ચક્રવર્તી રાજા થયો છે ત્યારે સત્વર પોતાની મેળે જેમની બન્ધનની ભીતિ વિશેષતઃ ગયેલી છે એવા બને છે (અર્થાત્ તેઓ સંસાર-ભયથી સર્વથા મુક્ત બની મુક્તિ-રમણીને વરે છે). "—૪૨

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

આ પદ્યમાં જે 'कौंस्कान्' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાકરણ-સિદ્ધ છે એ વાત ટીકા પરથી જોઈ શકાય છે, કેમકે તેમાં 'द्विः कानः कानि सः' એ સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણ તેમજ તેની બૃહદ્-વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિશેષમાં આવી રીતે વ્યાકરણના આધારે રચાયેલું ' कस्कः ' પદ શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીના આઠમા પદ્યના નીચે મુજબના—

" कार्याकार्यविवेकशून्यहृदयः कस्को न संजायते "

—અન્તિમ ચરણમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ ઉપરાંત પ્રભાવક-ચરિત્રમાંના શ્રીબપ્પભટ્ટિ પ્રબન્ધમાંના ૭૧૮ મા પદ્યના નીચે મુજબના—

" कस्कः कां कां गतिं गन्ता, मुच्यते को जिनं विना "

—ઉત્તરાર્ધમાં પણ નજરે પડે છે.

* * * *

सद्ब्रह्मचार ! जिन ! 'यादव'वंशरत्न !
'राजीमती'नयनकोकविरोकितुल्य ! ।
जुष्टः श्रिया सकलयैकपदे भवेत् स
यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

टीका

हे सद्ब्रह्मचार ! बालब्रह्मचारित्वात् । हे जिन ! । हे यादववंशरत्न ! स्पष्टम् । हे राजीमतीनयनकोकविरोकितुल्य !–राजीमतीनेत्रचक्रवाकसूर्यसमान ! । विरोकाः–किरणा अस्य सन्तीति विरोकी–सूर्यः । हे नेमे ! यो मतिमान्–पण्डित इमं तावकं–त्वत्संबन्धिनं स्तवं–स्तवनं अधीते–पठति, स मतिमान्, एकपदे इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं शीघ्रार्थे, शीघ्रं श्रिया–लक्ष्म्या जुष्टः–मदितो भवेत् । कथंभूतया श्रिया ? सकलया–समस्तया ॥ ४३ ॥

अन्वयः

(हे) सत्-ब्रह्मचार ! (हे) जिन ! (हे) 'यादव'-वंश-रत्न ! (हे) 'राजीमती'-नयन-कोक-विरोकिन्-तुल्य ! यः मतिमान् इमं तावकं स्तवं अधीते, सः एक-पदे सकलया श्रिया जुष्टः भवेत् ।

શબ્દાર્થ

सत्=[illegible] ઉત્તમ, સુંદર.
ब्रह्मचार=બ્રહ્મચર્ય.
सद्ब्रह्मचार !=સુંદર છે બ્રહ્મચર્ય જેનું એવા ! (સં૦)
जिन ! (मू० जिन)=હે તીર્થંકર !
यादव=યાદવ.
वंश=વંશ, કુળ.
रत्न=રત્ન, મણિ.
यादववंशरत्न !=હે યાદવ વંશને વિષે રત્ન (સમાન) !
राजीमती=રાજીમતીની.
नयन=નેત્ર.
कोक=ચક્રવાક.
विरोकिन्=કિરણો છે જેને તે, સૂર્ય.
तुल्य=સમાન.
[illegible]=હે રાજીમતીના નેત્રરૂપ ચક્રવાકને વિષે સૂર્ય સમાન !

जुष्टः (मू० जुष्ट)=સેવાયેલો.
श्रिया (मू० श्री)=લક્ષ્મી વડે.
सकलया (मू० सकला)=સમસ્ત.
एकपदे=એકદમ, એક સાથે.
भवेत् (धा० भू)=થાય.
सः (मू० तद्)=તે.
यः (मू० यद्)=જે.
तावकं (मू० तावक)=તારા સંબંધી.
स्तवं (मू० स्तव)=સ્તવનને.
इमं (मू० इदम्)=આ.
मतिमान् (मू० मतिमत्)=પંડિત.
अधीते (धा० इ)=અધ્યયન કરે છે, ભણે છે.

શ્લોકાર્થ

" (બાલ-બ્રહ્મચારી હોવાને લીધે) સુંદર બ્રહ્મચર્યવાળા એવા હે (નેમિનાથ) ! (રાગ-દ્વેષના ઉપર વિજય મેળવેલા) તીર્થંકર ! હે યાદવ વંશને વિષે રત્ન (સમાન) ! હે રાજી-મતીના નેત્રરૂપી ચક્રવાકને (આનંદ આપવામાં) સૂર્ય સમાન ! જે બુદ્ધિમાન્ આ તારા સ્તવનનું અધ્યયન કરે છે, તે એકદમ સમસ્ત લક્ષ્મી વડે સેવિત બને છે (અર્થાત્ તે અપૂર્વ લક્ષ્મીનો સ્વામી થાય છે). "—૪૩

* * * * *

हारावलीं नुतिमिमां द्युतिसन्ततीद्धां
कण्ठे दधाति महिमाप्रभसूरिराजः ।
यस्ते सदैव रुचिराश्रितभावरत्नां
तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीभक्तामरस्तोत्रपादचतुर्थपादसमस्यामयं श्रीनेमिसम्बोधनस्तोत्रम् ॥

टीका

हे जिन ! यो जनस्ते-तवेमां नुतिं-स्तुतिं हारावलीं-हारश्रेणिरूपां सदैव कण्ठे दधाति-
लङ्करोति । कथंभूतो यः ? 'महिमेति' महिम्ना-महत्त्वेन आ-समन्तात् प्रभा यस्य स महिमाप्रभः;
रीणां-पण्डितानां राजा सूरिराजः,महिमाप्रभश्चासौ सूरिराजश्च महिमाप्रभसूरिराजः। एतेन स्वगुरोः
महिमाप्रभसूरिराज इति नाम दर्शितम्। कथंभूतां नुतिं हारावलीं ? 'द्युतिसन्ततीद्धां' द्युतीनां-
णां सन्ततिभिः-आवलीभिः इद्धां-दीप्ताम् । पुनः कथंभूतां नुतिं हारावलीं ? रुचिराणि-
हराणि आश्रितानि-श्रोतानि भावा-अभिधेयविशेषा एव रत्नानि यस्यां सा तामिति । एतद्विशे-
शिष्यात्रस्थायां भावरत्न इति निजनाम कविना दर्शितम् । सूरिपदप्राप्तौ तु भावप्रभ इति
लब्धमिति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धः । लक्ष्मीस्तं पुरुषं समुपैति-प्राप्नोति । कथंभूता लक्ष्मीः ?
-अनधीना [अपि] । कथंभूतं तं ? मानतुङ्गं-मानोन्नतमपि ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीभावप्रभसूरिविरचिता नेमिसम्बोधनस्वोपज्ञवृत्तिः समाप्ता[1] ॥

अन्वयः

नाथ !) यः महिमन्-आ-प्रभा-सूरि-राजः ते इमां द्युति-सन्तति-इद्धां, रुचित-आश्रित-
हार-आवलीं नुतिं कण्ठे दधाति, तं मान-तुङ्गं अ-वशा लक्ष्मीः सदा एव समुपैति ।

શબ્દાર્થ

હાર=હાર.
આવલી=શ્રેણિ.
હારાવલીં=હારની શ્રેણિને.
નુતિં (મૂ॰ નુતિ)=સ્તુતિને.
ઇમાં (મૂ॰ ઇદમ્)=આ.

દ્યુતિ=પ્રભા.
સન્તતિ=શ્રેણિ.
ઇદ્ધ (ધા॰ ઇન્ધ્)=દીપ્ત, પ્રકાશિત.
દ્યુતિસન્તતીદ્ધાં=પ્રભાની શ્રેણિ વડે પ્રકાશિત.
કણ્ઠે (મૂ॰ કણ્ઠ)=ગળામાં.

1 'समाप्ता' इत्यधिकः ख-पाठः ।

दधाति (धा० धा)=ધારણ કરે છે.
महिमन्=મહિમા.
आ=સમન્તાત્, ચોમેર.
प्रभा=તેજ, કાન્તિ.
महिमाप्रभ=મહિમાપ્રભ, ભાવપ્રભસૂરિના ગુરુ.
सूरि=(૧) પણ્ડિત; (૨) આચાર્ય.
राजन्=શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ.
महिमाप्रभसूरिराजः=(૧) જેના મહિમાની સમસ્તતઃ પ્રભા છે એવો પણ્ડિતવર્ય; (૨) મહિમાપ્રભ (નામના) સૂરીશ્વર.
यः (मू० यद्)=જે.
ते (मू० युष्मद्)=તારી.
सदा=હમેશાં.
एव=જ.
रुचिर=મનોહર.
आश्रित (धा० श्रि)=આશ્રય લીધેલ, પરોવેલ.
भाव=ભાવ.
रत्न=રત્ન, મણિ.
भावरत्न=ભાવરત્ન, કવિરાજનું શિષ્યાવસ્થા દરમ્યાનનું નામ.
रुचिराश्रितभावरत्नां=મનોહર તેમજ પરોવેલાં એવાં ભાવરૂપી રત્નો છે જેને વિષે એવી.
तं (मू० तद्)=તેને.
मान=(૧) અભિમાન; (૨) બહુમાન.
तुङ्ग=ઉન્નત, ઊંચો.
मानतुङ्ग=(૧) માનથી ઉન્નત; (૨) માનતુંગ, ભક્તામરના કર્તા.
अवशा (मू० अवश)=સ્વતંત્ર.
समुपैति (धा० इ)=પાસે જાય છે.
लक्ष्मीः (मू० लक्ष्मी)=લક્ષ્મી.

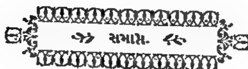
શ્લોકાર્થ

" (હે નાથ !) જેના મહિમાની પ્રભા સર્વત્ર (પ્રસરેલી) છે એવા જે પણ્ડિતરાજ કાન્તિની શ્રેણિ વડે પ્રકાશિત એવી તથા મનોહર તેમજ પરોવેલાં ભાવરૂપી રત્નોવાળી એવી આ તારી હારાવલીરૂપી સ્તુતિ કણ્ઠમાં ધારણ કરે છે, તે માનથી ઉન્નત (મનુષ્ય)ની સમીપ સ્વતંત્ર એવી લક્ષ્મી સર્વદા જાય છે (અર્થાત્ જે મનુષ્ય તારા યશોગાન ગાય છે, તે સર્વદા ધનિકજ રહે છે)."—૪૪

સ્પષ્ટીકરણ

કાવ્યનો ધ્વનિ—

આ કાવ્ય રચીને કવિરાજે આડકતરી રીતે પોતાનું શિષ્ય-અવસ્થા દરમ્યાનનું 'ભાવરત્ન' એ નામ તેમજ સૂરિ-પદ પામ્યા પછીનું 'ભાવપ્રભ' એ નામ નિવેદન કર્યાં છે. વિશેષમાં તેમણે પોતાના ગુરુનું મહિમાપ્રભ એ નામનો તેમજ મૂળ ભક્તામરના કર્તા માનતુંગના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

क-परिशिष्टम्

श्रीमानतुङ्गाचार्यविरचितं

॥ भक्तामरस्तोत्रम् ॥

काव्यद्वयेन मङ्गलं प्रादुष्कुर्वन्नाह—

भक्तामरप्रणतमौलिमणिप्रभाणा-
मुद्द्योतकं दलितपापतमोवितानम् ।
सम्यक् प्रणम्य जिनपादयुगं युगादा-
वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

यः संस्तुतः सकलवाङ्मयतत्त्वबोधा-
दुद्भूतबुद्धिपटुभिः सुरलोकनाथैः ।
स्तोत्रैर्जगत्त्रितयचित्तहरैरुदारैः
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥ (युग्मम्)

कविरात्मौद्धत्यं परिजिहीर्षुराह—

बुद्ध्या विनाऽपि विबुधार्चितपादपीठ !
स्तोतुं समुद्यतमतिर्विगतत्रपोऽहम् ।
बालं विहाय जलसंस्थितमिन्दुबिम्ब-
मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

जिनस्तुतावन्येषां दुष्करतां दर्शयन्नाह—

वक्तुं गुणान् गुणसमुद्र ! शशाङ्ककान्तान्
कस्ते क्षमः सुरगुरुप्रतिमोऽपि बुद्ध्या ? ।
कल्पान्तकालपवनोद्धतनक्रचक्रं
को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

स्तवनविरचनप्रवर्तनेकारणमाह—

सोऽहं तथापि तव भक्तिवशान्मुनीश !
कर्तुं स्तवं विगतशक्तिरपि प्रवृत्तः ।
प्रीत्याऽऽत्मवीर्यमविचार्य मृगो मृगेन्द्रं
नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

निजासामर्थ्येऽपि वाचालताकारणमाह—

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत् कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

स्तवनग्रन्थने यो गुणस्तमाह—

त्वत्संस्तवेन भवसन्ततिसन्निबद्धं
पापं क्षणात् क्षयमुपैति शरीरभाजाम् ।
आक्रान्तलोकमलिनीलमशेषमाशु
सूर्यांशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

स्तवारम्भसामर्थ्यं दर्शयन्नाह—

मत्वेति नाथ ! तव संस्तवनं मयेद-
मारभ्यते तनुधियाऽपि तव प्रभावात् ।
चेतो हरिष्यति सतां नलिनीदलेषु
मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञकथाप्रभावं प्रदर्शयन्नाह—

आस्तां तव स्तवनमस्तसमस्तदोषं
त्वत्संकथाऽपि जगतां दुरितानि हन्ति ।
दूरे सहस्रकिरणः कुरुते प्रभैव
पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

भगवद्गुणोत्कीर्तनफलमाह—

> नात्यद्भुतं भुवनभूषणभूत ! नाथ !
> भूतैर्गुणैर्भुवि भवन्तमभिष्टुवन्तः ।
> तुल्या भवन्ति भवतो ननु तेन किं वा
> भूत्याश्रितं य इह नात्मसमं करोति ? ॥ १० ॥

भगवद्दर्शनफलमाह—

> दृष्ट्वा भवन्तमनिमेषविलोकनीयं
> नान्यत्र तोषमुपयाति जनस्य चक्षुः ।
> पीत्वा पयः शशिकरद्युति दुग्धसिन्धोः
> क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

भगवद्रूपवर्णनमाह—

> यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
> निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभूत ! ।
> तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां
> यत् ते समानमपरं नहि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

जिनमुखवर्णनमाह—

> वक्त्रं क्व ते सुरनरोरगनेत्रहारि
> निःशेषनिर्जितजगत्रितयोपमानम् ।
> बिम्बं कलङ्कमलिनं क्व निशाकरस्य
> यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

भगवद्गुणानां व्याप्तिमाह—

> सम्पूर्णमण्डलशशाङ्ककलाकलाप-
> शुभ्रा गुणास्त्रिभुवनं तव लङ्घयन्ति ।
> ये संश्रितास्त्रिजगदीश्वर ! नाथमेकं
> कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

१ 'भूषण ! भूतनाथ !' इत्यपि पाठः समीचीनः ।

अर्थान्तरकरणेनान्यदेवनाम्ना जिनं स्तुवन्नाह—

बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्
त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धाताऽसि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानाद्
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

जिनं नमन्नाह—

तुभ्यं नमस्त्रिभुवनार्तिहराय नाथ !
तुभ्यं नमः क्षितितलामलभूषणाय ।
तुभ्यं नमस्त्रिजगतः परमेश्वराय
तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

पुनर्निन्दास्तुतिमाह—

को विस्मयोऽत्र यदि नाम गुणैरशेषै-
स्त्वं संश्रितो निरवकाशतया मुनीश ! ।
दोषैरुपात्तविविधाश्रयजातगर्वैः
स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

किरणप्रातिहार्यप्रकटनैर्जिनं स्तुवन्नाह—

उच्चैरशोकतरुसंश्रितमुन्मयूख-
माभाति रूपममलं भवतो नितान्तम् ।
स्पष्टोल्लसत्किरणमस्ततमोवितानं
बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

पुनरपि भगवद्रूपवर्णनमाह—

सिंहासने मणिमयूखशिखाविचित्रे
विभ्राजते तव वपुः कनकावदातम् ।
बिम्बं वियद्विलसदंशुलतावितानं
तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

१ 'त्रिभुवनाय नः' इति पाठः क्वचित् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण भगवद्वपुर्वर्णयन्नाह—

कुन्दावदातचलचामरचारुशोभं
विभ्राजते तव वपुः कलधौतकान्तम् ।
उद्यच्छशाङ्कशुचिनिर्झरवारिधार-
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

छत्रत्रयलक्षणं प्रातिहार्यं वर्णयन्नाह—

छत्रत्रयं तव विभाति शशाङ्ककान्त-
मुच्चैः स्थितं स्थगितभानुकरप्रतापम् ।
मुक्ताफलप्रकरजालविवृद्धशोभं
प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

अतिशयद्वारा जिनं स्तुवन्नाह—

उन्निद्रहेमनवपङ्कजपुञ्जकान्ति-
पर्युल्लसन्नखमयूखशिखाभिरामौ ।
पादौ पदानि तव यत्र जिनेन्द्र ! धत्तः
पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

स्तोत्रं संक्षेपयन्नाह—

इत्थं यथा तव विभूतिरभूज्जिनेन्द्र !
धर्मोपदेशनविधौ न तथा परस्य ।
यादृक् प्रभा दिनकृतः प्रहतान्धकारा
तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

गजभयहरं जिनं दर्शयन्नाह—

श्च्योतन्मदाविलविलोलकपोलमूल-
मत्तभ्रमद्भ्रमरनादविवृद्धकोपम् ।
ऐरावताभमिभमुद्धतमापतन्तं
दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

सिंहभयापहारमाह—

भिन्नेभकुम्भगलदुज्ज्वलशोणिताक्त-
[मुक्ता]फलप्रकरभूषितभूमिभागः ।

रङ्गत्तरङ्गशिखरस्थितयानपात्रा-
त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

रोगभयं निन्दयन्नाह—

उद्भूतभीषणजलोदरभारभुग्नाः
शोच्यां दशामुपगताश्च्युतजीविताशाः ।
त्वत्पादपङ्कजरजोऽमृतदिग्धदेहा
मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

निगडबन्धभयं तिरस्कुर्वन्नाह—

आपादकण्ठमुरुशृङ्खलवेष्टिताङ्गा
गाढं बृहन्निगडकोटिनिघृष्टजङ्घाः ।
त्वन्नाममन्त्रमनिशं मनुजाः स्मरन्तः
सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तान्यष्टभयानि निर्गमयन्नाह—

मत्तद्विपेन्द्र-मृगराज-दवानला-ऽहि-
सङ्ग्राम-वारिधि-महोदर-बन्धनोत्थम् ।
तस्याशु नाशमुपयाति भयं भियेव
यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

स्तवप्रभावसर्वस्वमाह—

स्तोत्रस्रजं तव जिनेन्द्र ! गुणैर्निबद्धां
भक्त्या मया रुचिरवर्णविचित्रपुष्पाम् ।
धत्ते जनो य इह कण्ठगतामजस्रं
तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमानतुङ्गाचार्यविरचितं भक्तामरस्तोत्रम्

---

१ 'भग्नाः', 'भग्ना' [illegible] पाठः । २ मानतुङ्गमिति [illegible]

बुद्ध्वा कल्याणत्रय-मिह कृष्णो रूप्यरुक्ममणिबिम्बम् ।
चैत्यत्रयमकृतार्चं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ६ ॥

અહીં (નેમિનાથના દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ) ત્રણ કલ્યાણકો જાણીને કૃષ્ણે રૂપાના, સોનાના અને મણિના બિમ્બવાળા ત્રણ ચૈત્યો કરાવ્યાં, તે ગિરિનાર૦—૬

पविना हरिर्यदन्त-र्विधाय विवरं व्यधाद् रजतचैत्यम् ।
काञ्चनबलानकमयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ७ ॥

જેના મધ્ય ભાગમાં ઇન્દ્રે વજ્ર વડે છિદ્ર પાડીને કાંચનના બલાનકવાળું રૂપાનું ચૈત્ય બનાવ્યું, તે ગિરિનાર૦—૭

तन्मध्ये रत्नमयीं, प्रमाणवर्णान्वितां चकार हरिः ।
श्रीनेमेर्मूर्तिमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ८ ॥

જે (ચૈત્યના) મધ્યમાં ઇન્દ્રે શ્રીનેમિની તેમના (દેહ-) માન અને વર્ણ પ્રમાણેની રત્નની મૂર્તિ (સ્થાપન) કરી, તે ગિરિનાર૦—૮

જ્યાં તેના જેવુંજ અને પૂર્વ તરફ મુખવાળું એવું (અન્ય) ચૈત્ય ઇન્દ્રે (પ્રભુના) નિવ
સ્થાનમાં રચ્યું, તે ગિરિનાર૦—૧૨

तीर्थेऽतिस्मरणाद् यत्र यादवाः सप्त कालमेघाद्याः ।
क्षेत्रपतामापुरसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १३ ॥

જે તીર્થમાં (પ્રભુના) અત્યંત સ્મરણથી કાલમેઘ પ્રમુખ સાત યાદવો ક્ષેત્રના સ્વામી
પણાને પ્રાપ્ત થયા, તે ગિરિનાર૦—૧૩

विभुमर्चति मेघरवो, बलानकं गिरिविदारणश्चक्रे ।
यत्र चतुर्द्वारमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १४ ॥

જ્યાં પર્વતને ફાડનારા (ઈન્દ્રે) ચાર દરવાજાવાળું બલાનક રચ્યું અને જ્યાં (રહીને)
મેઘરવ (નેમિ) પ્રભુની પૂજા કરે છે, તે ગિરિનાર૦—૧૪

यत्र सहस्राम्रवणा—न्तरास्ति रम्या सुवर्णचैत्यानाम् ।
चतुरधिकविंशतिरयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १५ ॥

જ્યાં સહસ્રામ્રવનમાં સોનાના ચૈત્યોની મનોહર ચોવીસી છે, તે ગિરિનાર૦—૧૫

द्वासप्ततिर्जिनानां, लक्षारामेऽस्ति यत्र तु गुहायाम् ।
सचतुर्विंशतिकाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १६ ॥

જ્યાં ગુફામાં લક્ષારામની અંદર (વર્તમાન અવસર્પિણી કાળમાં થઇ ગયેલી) ચોવીસી
સહિત (પસાર થઇ ગયેલી તેમજ હવે પછીની ઉત્સર્પિણીની ચોવીસીઓ મળીને) બોત્તેર જિનોની
પ્રતિમાઓ છે, તે ગિરિનાર૦—૧૬

वर्षसहस्रद्वितयं, प्रावर्तत यत्र किल शिवासूनोः ।
लेप्यमयी प्रतिमाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १७ ॥

જ્યાં ખરેખર શિવા (રાણી)ના પુત્ર (નેમિનાથ)ની લેપ્યમયી પ્રતિમા બે હજાર
વર્ષ સુધી (ટકી) રહી, તે ગિરિનાર૦—૧૭

लेपगमेऽम्बादेशात्, प्रभुचैत्यं यत्र पश्चिमाभिमुखम् ।
रतनोऽस्थापयतासौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १८ ॥

જ્યારે લેપ(મય પ્રતિમા)નો નાશ થયો, ત્યારે અંબા (દેવી
આવી) પશ્ચિમ (દિશા) તરફ મુખવાળા પ્રભુના (નવા) ચૈ
રિનાર૦—૧૮

काञ्चनबलानकान्तः, समवसृतेस्तन्तुनेह बिम्बमिदम् ।
रत्नेनानीतमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ १९

(જેના) કાંચન બલાનકની અંદરના સમવસરણમાંથી સૂત્રના તાંતણા વડે (ખેંચીને આ (અત્યારે વિદ્યમાન) બિંબ અહીં રતન લાવ્યો, તે ગિરિનાર૦—૧૯

बौद्धनिषिद्धः सङ्घो, नेमिनतौ यत्र मन्त्रगगनगतिम् ।
जयचन्द्रमादिशदसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २० ॥

જ્યાં (નેમિનાથ)ને પ્રણામ કરવામાં બૌદ્ધો વડે નિષેધ કરાયેલા સંઘે મંત્ર (બળ)થી ગગનમાં ગમન કરનારા જયચન્દ્રને (ત્યાં આવવા) આજ્ઞા કરી, તે ગિરિનાર૦—૨૦

तारां विजित्य बौद्धान्, निहत्य देवानवन्दयत् सङ्घम् ।
जयचन्द्रो यत्रायं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २१ ॥

તારા (દેવી)ને જીતીને અને બૌદ્ધોને પરાસ્ત કરીને જ્યાં જયચન્દ્રે સંઘને દેવોનું વન્દન કરાવ્યું, તે ગિરિનાર૦—૨૧

नृपपुरतः क्षपणेभ्यः, कुमार्युदितगाथयाऽम्बयाऽर्पित यः ।
श्रीसङ्घाय सदाऽयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २२ ॥

રાજાઓની સમક્ષ કુમારીઓએ ઉચ્ચારેલી ગાથા વડે (આ પર્વત શ્વેતામ્બરોનો છે એમ નિર્ણય કરી આપીને) અમ્બા (દેવી)એ દિગમ્બરો પાસેથી (લઈને) જેને શ્રીસંઘને સદા માટે સમર્પણ કર્યો, તે ગિરિનાર૦—૨૨

नित्यानुष्ठानान्ते यत्नोऽनुसमयं समस्तसङ्घेन ।
यः पठ्यतेऽनिशमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २३ ॥

જ્યાં રહીને (આવીને) નિત્ય ક્રિયા કરતાં આખો સંઘ જે ગાથાનો નિરન્તર પાઠ કરે છે, તે ([illegible]) ગિરિનાર૦—૨૩

[illegible]नध्यान–व्याख्यानशिवावलोकनस्थाने ।
[illegible]नोऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २४ ॥

દર્શન, [illegible], વ્યાખ્યાન તથા મોક્ષના દર્શનને સ્થાને જે પ્રભુનાં ચૈત્યથી પવિત્ર બન્યો છે. તે ગિરિનાર૦—૨૪

[illegible]–गजेन्द्रपदकुण्डनागझर्यादौ ।
यः [illegible], गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २५ ॥

[illegible], ગજેન્દ્રપદ કુંડ, નાગઝરી ઇત્યાદિ (સ્થળે) [illegible] છે, તે ગિરિનાર૦—૨૫

छत्राक्षरघण्टाऽञ्जन–बिन्दुशिवाशिलादि यत्र हार्यस्ति ।
कल्याणकारणमयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २६ ॥

જ્યાં છત્રાક્ષર, ઘંટાંજન-બિંદુ, શિવ-શિલા ઇત્યાદિ (સ્થળો) મનોહર તેમજ કલ્યાણના
કારણરૂપ છે, તે ગિરિનાર૦—૨૬

याकुडयमात्यसज्जन–दण्डेशाद्या अपि व्यधुर्यत्र ।
नेमिभवनोद्धृतिमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २७ ॥

યાકુડી મંત્રી તથા સજ્જન દણ્ડેશ પ્રમુખ (ઉત્તમ જનોએ) પણ જ્યાં નેમિ–ચૈત્યનો
ઉદ્ધાર કર્યો છે, તે ગિરિનાર૦—૨૭

कल्याणत्रयचैत्यं, तेजःपालो न्यवीविशन्मन्त्री ।
यन्मेखलागतमसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २८ ॥

જેની મેખલા ઉપર રહેલું એવું તથા (નેમિનાથના) ત્રણ કલ્યાણકોને લગતું એવું ચૈત્ય
તેજઃપાલ મંત્રીએ કરાવ્યું, તે ગિરિનાર૦—૨૮

शत्रुञ्जयसंमेता–ष्टापदतीर्थानि वस्तुपालस्तु ।
यत्र न्यवेशयदसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ २९ ॥

વળી જ્યાં વસ્તુપાલે શત્રુંજય, સમેત(શિખર) તથા અષ્ટાપદ તીર્થોની રચના
કરી, તે ગિરિનાર૦—૨૯

यः षड्विंशतिर्विंशति–षोडशदशकद्वियोजनान्यशतम् ।
अरषट्क उच्छ्रितोऽयं, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३०

જે (અવસર્પિણીના) ૭ આરામાં છવ્વીસ, વીસ, સોળ, દસ, અને બે
અને (ધનુષ્ય) જેટલો (અનુક્રમે) ઊંચો વર્તે છે, તે ગિરિનાર૦—૩૦

अद्यापि सावधाना, विदधाना यत्र गीतनृत्यादि ।
देवाः श्रूयन्तेऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३१ ॥

અત્યારે પણ જ્યાં (ભક્તિને લીધે) ગીત, નૃત્ય વિગેરે કરતા સાવધાન સુરે
તે ગિરિનાર૦—૩૧

विद्याप्राभृतकोद्धृत–पादलिप्तकृतोज्जयन्तकल्पादेः ।
इति वर्णितो मयाऽसौ, गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥ ३२ ॥

વિદ્યા-પ્રાભૃત (નામના શાસ્ત્ર)માંથી ઉદ્ધાર કરેલા એવા પાદલિપ્તસૂરિકૃત ઉજ્જયન્ત-કલ્પ વિગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે મેં જેનું વર્ણન કર્યું છે, તે ગિરિનાર૦—૩૨.

જોકે અત્ર શ્રીગિરનારકલ્પનો અનુવાદ પૂર્ણ થાય છે, છતાં પણ પ્રથમ શ્લોકમાં તેના કર્તાએ આડકતરી રીતે જે નામ સૂચવ્યાં છે તે સંબંધમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક સમજાય છેઃ—

આ કલ્પના કર્તાએ ધર્મકીર્તિથી પોતાનું ઉપાધ્યાય અવસ્થા દરમ્યાનનું નામ સૂચવ્યું છે. આથી એમ માની શકાય કે આ કલ્પ તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે રચ્યું હશે. કેમકે સૂરિ થયા પછી તો તેમનું ધર્મઘોષ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાનન્દ (સૂરિ) એ એમના ગુરૂભાઇનું નામ છે અને દેવેન્દ્ર(સૂરિ) એ એમના ગુરૂનું નામ છે.

स्पष्टीकरणसाधनीभूतग्रन्थसूची
(સ્પષ્ટીકરણમાં સાધનરૂપ ગ્રન્થોની સૂચી)

जैनग्रन्थाः	प्रणेतारः
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः	श्रीसुधर्मस्वामी (गणधरः)
जीवाजीवाभिगमः	"
उत्तराध्ययनम्	"
प्रश्नव्याकरणम्	"
भगवतीसूत्रम्	"
सूर्यप्रज्ञप्तिः	"
आवश्यकम्	"
स्थानाङ्गम्	"
महानिशीथम्	"
कल्पसूत्रम्	श्रुतकेवलिश्रीभद्रबाहुस्वामी
आवश्यकनिर्युक्तिः	"
दशवैकालिकम्	श्रीशय्यम्भवसूरिः
प्रवचनसारोद्धारः	श्रीनेमिचन्द्रसूरिः
आवश्यकचूर्णिः	श्रीजिनदासमहत्तरः
नमुत्थुणं (शक्रस्तवः)	श्रीसौधर्मेन्द्रः
विशेषावश्यकम्	क्षमाश्रमणश्रीजिनभद्रगणिः
स्तुतिचतुर्विंशतिका	श्रीशोभनमुनिराजः
त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रम्	कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिः
काव्यानुशासनम्	"
अभिधानचिन्तामणिः	"
योगशास्त्रम्	"
सिद्धहेमशब्दानुशासनम्	"
सकलार्हत्	"
सुबोधिका (कल्पसूत्रवृत्तिः)	उपाध्यायश्रीविनयविजयः
[illegible]	[illegible]

जैनग्रन्थाः	प्रणेतारः
जिनशतकम्	मुनिश्रीजम्बूकविः
विचारसारप्रकरणम्	श्रीप्रद्युम्नसूरिः
श्रेणिकचरित्रम्	उपाध्यायश्रीधर्मवर्धनगणिः
दुर्गवृत्तिद्व्याश्रयकाव्यम्	
आवश्यकवृत्तिः	श्रीहरिभद्रसूरिः
योगदृष्टिसमुच्चयः	”
लोकतत्त्वनिर्णयः	”
अष्टकप्रकरणम्	”
भक्तामरस्तोत्रम्	श्रीमानतुङ्गसूरिः
भगवतीवृत्तिः	श्रीअभयदेवसूरिः
हीरसौभाग्यम्	श्रीदेवविमलगणिः
प्रभावकचरित्रम्	श्रीचन्द्रप्रभसूरिः
गौतमीयकाव्यम्	मुनिश्रीरूपचन्द्रः
[illegible]कम्	श्रीदेवानन्दसूरिः
[illegible]स्तोत्रम्	श्रीजिनप्रभसूरिः
[illegible]	श्रीविमलसूरिः
[illegible]	उपाध्यायश्रीसमयसुन्दरगणिः
[illegible]	मुनिराजश्रीरत्नसिंहः
[illegible]	श्रीकीर्तिविमलमुनीशः
[illegible]	श्रीधर्मसिंहसूरिः
[illegible]	शतार्थिकश्रीसोमप्रभसूरिः
[illegible]	”
[illegible]	”
[illegible]	श्रीरत्नशेखरसूरिः
[illegible]	श्री[illegible]सूरिः
[illegible]	श्रीचारित्रसुन्दरगणिः
[illegible]	श्रीसिद्धसेनसूरिः
[illegible]	श्री[illegible]सूरिः
[illegible]	श्री[illegible]सूरिः
[illegible]	श्री[illegible]सूरिः
[illegible]	श्रीज्ञानविमलसूरिः
[illegible]	[illegible]श्रीउमास्वातिः
[illegible]	[illegible]

स्पष्टीकरणसाधनीभूतग्रन्थसूची

जैनग्रन्थाः	प्रणेतारः
श्रीचतुर्विंशतिजिनानन्दस्तुतयः	पण्डितश्रीमेरुविजयगणिः
શ્રીપાલરાજાનો રાસ	ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી
મહાવીરસ્વામીનું પંચકલ્યાણકનું સ્તવન.	શ્રીહંસરાજજી
જૈન ગ્રન્થાવલી	પ્રસિદ્ધકર્તા-શ્રીજૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ
अजैनग्रन्थाः	प्रणेतारः
मालतीमाधवनाटकम्	कविवरश्रीभवभूतिः
कविकल्पद्रुमः	श्रीवोपदेवः
वृत्तरत्नाकरवृत्तिः	श्रीनारायणभट्टः
मेघदूतम्	कवीश्वरश्रीकालिदासः
शिशुपालवधः	कविराजश्रीमाघः
वसिष्ठस्मृतिः	श्रीवसिष्ठः
अष्टाध्यायी	वैयाकरणराजश्रीपाणिनिः
સરસ્વતીચન્દ્રનો નાટક.	

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરવામાં મેં જે જે ગ્રન્થોની સહાય લીધી હતી તેની સૂચી અત્ર પૂર્ણ થાય છે એટલે એ સંબંધમાં કંઇ ઉમેરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધન-ગણિએ તેમજ શ્રીભાવપ્રભસૂરિએ ટીકા રચવામાં જે જે ગ્રન્થોના પાઠો ટાંચણરૂપે લીધા છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો રહી જાય છે. એથી કરીને આ સંબંધમાં એ નિવેદન કરવાનું કે ઉપાધ્યાયજીએ સારસ્વત વ્યાકરણ, કાત્યાયનકૃત વાર્તિક, શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત અભિધાન-ચિન્તામણિ તેમજ અમર-કોશનો ઉપયોગ કર્યો છે, જ્યારે સૂરિજીએ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત અભિધાન-ચિન્તામણિનો તેમજ અનેકાર્થકોશનો તથા વળી એકાક્ષરનિઘણ્ટુનો,[1] મહીપકૃત ... અને શ્રીહર્ષકૃત નૈષધીય-ચરિતનો ઉપયોગ કર્યો છે

१ "अर्थात् निघण्टयत्यस्मात् निघण्टुः १

શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થોની યાદી

અંક	ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય રૂ. આ. પા.
૧	* આવશ્યક ભાગ ૧ શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૪-
૨	* આવશ્યક ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૩-૦-
૩	* આવશ્યક ભાગ ૩ ,,	૩-૮-
૪	* આવશ્યક ભાગ ૪ ,,	૧-૦-
૫	* આચારાંગ ભાગ ૧ શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશીલાંકાચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૬	* આચારાંગ ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૨-૪-૦
૭	* ઔપપાતિકસૂત્ર શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૦ ૧૨ ૦
૮–૧૧	* પરમાણુ, નિગોદ, પુદ્ગલ અને બંધ છત્રીશી.	૦-૬-૦
૧૨	* ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૧ શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૩-૪-૦
૧૩	* ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૨ ઉપર પ્રમાણે.	૩-૨-૦
૧૪	ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૩ ,,	૨-૪-૦
૧૫	* સમવાયાંગ ,,	૧-૦-૦
૧૬	* નન્દીસૂત્ર શ્રીદેવવાચકગણિકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૧-૪-૦
૧૭	* ઓઘનિર્યુક્તિ શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીદ્રોણાચાર્યની ટીકા સહિત.	૩-૦-૦
૧૮	* સૂત્રકૃતાંગ શ્રીધર્માચાર્યકૃત, શ્રીશીલાંકાચાર્યની ટીકા સહિત.	૬-૧૨-૦
૧૯	* પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીશ્યામાચાર્યકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૩ ૧૦ ૦
૨૦	* પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) ઉપર પ્રમાણે.	૧ ૧૨ ૦
૨૧	* સ્થાનાંગસૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૩-૧૨-૦
૨૨	* સ્થાનાંગસૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) ઉપર પ્રમાણે.	૪-૦-૦
૨૩	* અંતકૃદ્દશાદિ ત્રણ સૂત્રો, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૦-૦
૨૪	* સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, શ્રીમલયગિરિસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૮-૦
૨૫	* જ્ઞાતાધર્મકથાંગ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૧૨-૦

---

* આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો શીલકમાં નથી.

અંક	ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય રૂ. આ. પા.
૨૬ *	પ્રશ્નવ્યાકરણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત, શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકા સાથે.	૧-૧૨-૦
૨૭ *	સાધુ-સમાચારી-પ્રકરણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	(વિના મૂલ્યે)
૨૮ *	ઉપાસકદશા શ્રીઅભયદેવસૂરિની ટીકા સાથે.	૦-૧૦-૦
૨૯—૩૨	(૨) અષ્ટક-પ્રકરણ તથા (૨) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય.	૦-૪-૦
૩૩	નિરયાવલીસૂત્ર શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૩૪	વિશેષાવશ્યક ગાથાનો અકારાદિક્રમ.	૦-૫-૦
૩૫	વિચારસારપ્રકરણ શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત, શ્રીમાણિક્યસાગરે રચેલી છાયા સાથે.	૦-૮-૦
૩૬	ગચ્છાચારપયન્ના શ્રીવાનર ઋષિની ટીકા સાથે.	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મબિંદુપ્રકરણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિની ટીકા સાથે.	૦-૧૨-૦
૩૮	વિશેષાવશ્યક ભાગ ૧ જિનભદ્રગણિકૃત, ગુજરાતી ભાષાન્તરકર્તા મી. ચુનીલાલ હકમચંદ.	૨-૦-૦
૩૯	જૈન ફિલોસોફી (અંગ્રેજીમાં) વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીકૃત.	૧-૦-૦
૪૦	યોગ ફિલોસોફી ” ”	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ ફિલોસોફી ” ”	૦-૧૨-૦
૪૨	રાયપસેણીસૂત્ર.	૧-૮-૦
૪૩	અનુયોગદ્વાર.	૨-૮-૦
૪૪	નંદીસૂત્ર (બીજી આવૃત્તિ).	૨-૪-૦

છપાય છે.

૧. વીરભક્તામર ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત સટીક તથા નેમિ-ભક્તામર શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત સટીક,ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૨. પંચસંગ્રહ.
૩. વિશેષાવશ્યક ભાગ ૨ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૪. આચારપ્રદીપ.
૫. આવશ્યક શ્રીમલયગિરિકૃત ટીકા સહિત.
૬. નન્દીઆદિ.
૭. ચતુર્વિંશતિકા શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૮. સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા શ્રીશોભનમુનિરાજકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૯. ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૧૦. સરસ્વતીભક્તામર શ્રીધર્મસિંહસૂરિકૃત તથા શાન્તિ-ભક્તામર શ્રીકીર્તિવિમલમુનિરાજકૃત, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.

* આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો સીલકમાં નથી.

૧૧. ધનપાલ-પંચાશિકા, ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે.
૧૨. ભક્તામર-સ્તોત્ર શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત, શ્રીગુણાકરસૂરિ તેમજ ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયકૃત ટીકા સાથે.
૧૩. જૈનધર્મવરસ્તોત્ર શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત, સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત.
૧૪. લીંબડી આદિ ભંડારની પ્રતિઓનું સૂચી-પત્ર.
૧૫. લોકપ્રકાશ (ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે).
૧૬. જીવસમાસ.
૧૭. પ્રવ્રજ્યાદિ કુલકો.
૧૮. સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા શ્રીશોભનમુનિરાજકૃત, શ્રીજયવિજય પ્રમુખ ચાર મુનીશ્વરોએ રચેલી ટીકાઓ સહિત.
૧૯. ભવભાવના.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—
લાયબ્રેરીઅન, શ્રીઆગમોદય સમિતિ,
દેવચંદ લાલભાઇ ધર્મશાળા,
ખડેખા ચકલો, ગોપીપુરા,
સુરત.

THE BOOKS PUBLISHED

BY

S'rī Āgamodaya Samiti

		Rs.	a.	p.
1.	*Āvaśyaka (Part I)—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Haribhadra Sūri	2	4	0
2.	*Āvaśyaka (Part II)—As above...	3	0	0
3.	*Āvaśyaka (Part III)—As above	3	8	0
4.	*Āvaśyaka (Part IV)—As above	1	0	0
5.	*Achārāṅga (Part I)—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī & Śrī Śīlāṅkāchārya	1	8	0
6.	*Āchārāṅga (Part II)—As above	2	4	0
7.	*Aupapātika Sūtra—With the commentaries of Śrī Abhayadeva Sūri	0	12	0
8—11.	*Paramāṇu, Nigoda, Pudgala, Bandha Shaṭtriṁśikā	0	6	0

* Not available.

No.	Title	Rs.	a.	p.
12.	*Bhagavatī Sūtra (Part I)—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	3	4	0
13.	*Bhagavatī Sūtra (Part II)—As above	3	8	0
14.	*Bhagavatī Sūtra (Part III)—As above	3	4	0
15.	*Samavāyāṅga—Same as above	1	0	0
16.	Nandī Sūtra—By Śrī Devavāchaka Gaṇi with the commentary of Śrī Malayagiri	2	8	0
17.	*Ogha Niryukti—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Droṇāchārya	3	0	0
18.	*Sūtra Kṛitāṅga—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Silāṅkāchārya	2	12	0
19.	*Prajñāpanā Sūtra (1st Half)—By Śrī Śyāmāchārya with the commentary of Śrī Malayagiri	3	14	0
20.	*Prajñāpanā Sūtra (2nd Half)—As above	1	12	0
21.	*Sthānāṅga Sūtra (1st Half)—By Śrī Sudharmā Svāmī with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	2	12	0
22.	*Sthānāṅga Sūtra (2nd half)—As above	4	0	0
23.	*Antakṛiddaśādi three Sūtras—With the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	1	0	0
24.	*Sūrya Prajñapti—With the commentary of Śrī Malayagiri	3	8	0
25.	*Jñātā Dharma Kathāṅga—By an ancient saint with the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	1	12	0
26.	*Praśna Vyākaraṇa—As above	1	12	0
27.	*Sādhu Samāchārī Prakaraṇa—By an ancient saint	Free		
28.	*Upāsakadaśā—With the commentary of Śrī Abhayadeva Sūri	0	10	0
29—32.	(2) Ashṭaka Prakaraṇa & (2) Shaḍdarśana-samuchchaya—	0	4	0
33.	Nirayāvalī Sūtra—With the commentary of Śrī Śrīchandra Sūri	0	12	0
34.	Viśeshāvaśyaka-Gāthānāmakārādi Kramaḥa	0	5	0
35.	Vichārasāra prakaraṇa—By Śrī Pradyumna Sūri with the [illegible] of Śrī [illegible]	0	8	0
35	Gachchhāchāra Payannā—With the commentary of Śrī [illegible]	0	6	0
37.	Dharma Bindu Prakaraṇa—By [illegible] Sūri with the commentary of Śrī [illegible] Sūri	0	12	0

* Not available.

THE BOOKS PUBLISHED BY SRĪ ĀGAMODAYA SAMITI

38.	Viśeshāvaśyaka (Part 1)—By Jinabhadra Gaṇi, Translator Mr. Chunilal Hakamchand	Rs. 2
39.	Jain Philosophy—(English) late Mr. V. R. Gandhi	1
40.	Yoga Philosophy " " "	0 1
41.	Karma Philosophy " " "	0 1
42.	Rāyapaseṇi Sūtra	1
43.	Anuyogadvāra	2
44.	Nandī Sūtra (2nd edition)	2

IN PRESS.

1. Vīra-Bhaktāmara & Nemi-Bhaktāmara ....
2. Pañcha Saṅgraba ....
3. Viśeshāvaśyaka (2nd Part) ....
4. Āchārapradipa ....
5. Āvaśyaka with the commentary of Śrī Malaygiri Sūri ....
6. Nandī-Ādi ....
7. Chaturvimśatikā—By Srī Bappabhaṭṭi Sūri ....
8. Stuti-chaturvimśatikā—By Śrī Śobhana Munirāja ....
9. Chaturvimśati-Jinānanda-Stuti—By Śrī Meruvijaya Gaṇi ....
10. Sarasvatī-Bhaktāmara & Śānti-Bhaktāmara ....
11. Dhanapāla-pañchāśikā ....
12. Bhaktāmara—By Mānatuṅga Sūri with the commentaries of Guṇākara Sūri and Upādhāya Śrī Meghavijaya ....
13. Jaina-dharmavara-stotra ....
14. Lists of Limbdi Bhandār, etc. ....
15. Loka-prakāśa (*Gujarati Translation*) ....
16. Jivasamāsa ....
17. Pravrajyādi Kulakas ....
18. Stuti-chaturvimśatikā—By Srī Sobhana Munirāja with four commentaries ....
19. Bhavabhāvanā

Can be had at:—

The Librarian
Śrī Āgamodaya Samiti,
Devchand Lalbhai Dharmaśālā.
Badekhā Chaklo, Gopīpura
Surat (India).

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી

પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થોની યાદી.

અંક	ગ્રન્થનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
		રૂ. આ. પા.
૧.	* શ્રીવીતરાગસ્તોત્ર શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત, શ્રીપ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલી તેમજ મુનિશ્રીવિશાલરાજના શિષ્યે રચેલી ટીકા સહિત.	૦-૮-૦
૨.	* શ્રમણપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	૦-૧-૬
૩.	* સ્યાદ્વાદભાષા શ્રીશુભવિજયગણિકૃત.	૦-૧-૬
૪.	* શ્રીપાક્ષિક સૂત્ર, ખામણા અને પાક્ષિક સૂત્ર ઉપર શ્રીયશોદેવસૂરિકૃત ટીકા સહિત	૦-૬-૦
૫.	* અધ્યાત્મમતપરીક્ષા મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયકૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે	૦-૬-૦
૬.	* શ્રીષોડશક પ્રકરણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીયશોવિજય અને શ્રીયશોભદ્રની ટીકા સાથે.	૦-૬-૦
૭.	* શ્રીકલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૮.	* વંદારૂ વૃત્તિ, શ્રીદેવેન્દ્રની ટીકા સાથે.	૦-૮-૦
૯.	* દાનકલ્પદ્રુમ (ધન્નાચરિત્ર) શ્રીજિનકીર્તિસૂરિકૃત.	૦-૬-૦
૧૦.	* યોગ ફિલોસોફી (અંગ્રેજીમાં) શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીકૃત.	૦-૫-૦
૧૧.	* જલ્પકલ્પલતા મુનિશ્રીરત્નમંડણકૃત.	૦-૩-૦
૧૨.	* યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે.	૦-૩-૦
૧૩.	* કર્મ ફિલોસોફી (અંગ્રેજીમાં) શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીકૃત.	૦-૫-૦
૧૪.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૧ લું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ)	૦-૧૦-૦
૧૫.	* શ્રીધર્મપરીક્ષા પંડિત પદ્મસાગરકૃત.	૦-૫-૦
૧૬.	* શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયની ટીકા સહિત.	૦-૬-૦
૧૭.	* કર્મપ્રકૃતિ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત, શ્રીમલયગિરિસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૪-૦
૧૮.	* કલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રીકાલિકાચાર્યની કથા સહિત.	૦-૮-૦
૧૯.	* પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર, પ્રાચીન મુનિરાજકૃત.	૦-૬-૦

* અંક ૧૯ ૧૬ [illegible]

દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ ફંડ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થોની યાદી.

અંક	ગ્રન્થનું નામ તેના, કર્તા વિગેરે.	મલ્ય ર. આ.
૨૦.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૨ જું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૨૧.	* ઉપદેશરત્નાકર, શ્રીમુનિસુંદરસૂરિકૃત.	૧-૪-૦
૨૨.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩ જું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૨૩.	* ચતુર્વિંશતિજિનાનંદસ્તુતિ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત.	૦-૨-૦
૨૪.	* પદ્મપ્રભચરિત મુનિક્ષેમંકરગણિકૃત.	૦-૨-૦
૨૫.	* સ્થૂલભદ્રચરિત શ્રીજયાનંદસૂરિકૃત.	૦-૨-૦
૨૬.	* શ્રીધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧ શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાયકૃત.	૧-૦-૦
૨૭.	* સંગ્રહણી સૂત્ર શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિકૃત, શ્રીદેવભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૧૨-૦
૨૮.	* સમ્યક્ત્વપરીક્ષા (ઉપદેશ શતક) શ્રીવિબુધવિમલસૂરિકૃત.	૦-૨-૦
૨૯.	* લલિતવિસ્તરા (ચૈત્યવંદન સૂત્ર) શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૦-૮-૦
૩૦.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૪ થું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૨-૦
૩૧.	* અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૦-૧૦-૦
૩૨.	* આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૫ મું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૦-૦
૩૩.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૧, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશાંતિસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૫-૦
૩૪.	* મલયસુંદરીચરિત્ર શ્રીજયતિલકસૂરિકૃત.	૦-૭-૦
૩૫.	* સમ્યક્ત્વસપ્તતિ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીસંઘતિલકાચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૦-૦
૩૬.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૨, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ તથા શ્રીશાંતિસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૧૨-૦
૩૭.	* અનુયોગદ્વાર સૂત્ર (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૧-૦-૦
૩૮.	* ગુણસ્થાનકમારોહ શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત, સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે.	૦-૨-૦
૩૯.	* ધર્મસંગ્રહણી ભાગ ૧ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
'૦.	* ધર્મકલ્પદ્રુમ શ્રીઉદયધર્મગણિકૃત.	૧-૦-૦
૧.	* ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૩, શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિ અને શ્રીશાન્તિસૂરિની ટીકા સહિત.	૧-૧૪-૦
.	* ધર્મસંગ્રહણી ભાગ ૨ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત, શ્રીમલયગિરિઆચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૪-૦
	આનન્દ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૬ ઠું (ગુજરાતી કાવ્યોનો સંગ્રહ).	૦-૧૨-૦

* નિશાનીવાળાં પુસ્તકો સીલકમાં નથી.

અંક	ગ્રન્થનું નામ, તેના કર્તા વિગેરે.	મૂલ્ય
		રૂ. આ. પા.
૪૪.	* પિણ્ડનિર્યુક્તિ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત, શ્રીમલયગિરિઆચાર્યની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૪૫.	* ધર્મસંગ્રહ (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાયકૃત.	૧-૪-૦
૪૬.	* ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (પૂર્વાર્ધ) શ્રીસિદ્ધર્ષિ મુનિરાજકૃત.	૨-૦-૦
૪૭.	* દશવૈકાલિકસૂત્ર શ્રીશય્યંભવસૂરિકૃત, શ્રીહરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૮-૦
૪૮.	* શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર, શ્રીરત્નશેખરસૂરિની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૪૯.	* ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીસિદ્ધર્ષિ મુનિરાજકૃત.	૨-૦-૦
૫૦.	* જીવાજીવાભિગમ શ્રીમલયગિરિની ટીકા સહિત.	૩-૪-૦
૫૧.	સેનપ્રશ્ન (પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર) શ્રીશુભવિજયગણિકૃત.	૧-૦-૦
૫૨.	* જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (પૂર્વાર્ધ) શ્રીશાન્તિચંદ્રની ટીકા સહિત.	૪-૦-૦
૫૩.	આવશ્યક વૃત્તિ ટિપ્પણ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિકૃત.	૧-૧૨-૦
૫૪.	જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (ઉત્તરાર્ધ) શ્રીશાન્તિચંદ્રની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૫૫.	* દેવસીરાઇપ્રતિક્રમણ પૂર્વ મુનિવર્યકૃત.	૦-૩-૦
૫૬.	શ્રીપાલચરિત્ર (સંસ્કૃત) શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત.	૦-૧૪-૦
૫૭.	સૂક્તમુક્તાવલિ.	૨-૦-૦
૫૮.	પ્રવચનસારોદ્ધાર (પૂર્વાર્ધ) શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિકૃત, શ્રીસિધ્ધસેનસૂરિની ટીકા સહિત.	૩-૩-૦
૫૯.	તંદુલવેયાલિય (ચઉસરણ) શ્રીવિજયવિમલની ટીકા સહિત.	૧-૮-૦
૬૦.	વિંશતિસ્થાનકચરિત શ્રીજિનહર્ષગણિકૃત.	૧-૦-૦
૬૧.	કલ્પસૂત્ર શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીકૃત, શ્રીવિનયવિજયની ટીકા સહિત.	૨-૦-૦
૬૨.	સુબોધસમાચારી શ્રીશ્રીચંદ્રાચાર્યકૃત.	૦-૮-૦
૬૩.	સિરિસિરિવાલકહા (શ્રીપાલચરિત્ર) શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત.	૧-૪-૦
૬૪.	પ્રવચનસારોદ્ધાર (ઉત્તરાર્દ્ધ) શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિકૃત, સટીક.	૪-૦-૦
૬૫.	લોકપ્રકાશ ભાગ ૧ લો દ્રવ્યલોકપ્રકાશ સંપૂર્ણ, ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત.	૨-૦-૦
૬૬.	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૭ મું.	
૬૭.	શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અધ્યાય ૧ થી ૫, પહેલો ભાગ) વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિજીકૃત, સિદ્ધસેનગણિજીની ટીકા સહિત.	૬-૦-૦

છપાય છે.

૧. પંચ વસ્તુક.
૨. ચૌસરણપયન્ના.
૩. કથાકોશ શ્રીરાજશેખરકૃત.
૪. અષ્ટલક્ષી (અર્થરત્નાવલી), સમયસુન્દરઉપાધ્યાયકૃત

* આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો શીલકમાં નથી.

શે૦ દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ ફંડ તરફથી પ્રસિદ્ધ તથા ગ્રન્થોની યાદી

૫. જિનપ્રભસૂરિકૃત સ્તોત્રાદિ.
૬. લોકપ્રકાશ (ક્ષેત્ર લોક વગેરે).
૭. નવપદપ્રકરણ
૮. નવપદલઘુવૃત્તિ
૯. વિચારરત્નાકર.
૧૦. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (બીજો ભાગ).
૧૧. આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૮ મું (કુમારપાળરાસ).
૧૨. શાસ્ત્રવાર્ત્તાસમુચ્ચય સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ.
૧૩. નવ સ્મરણ (સટીક).
૧૪. પ્રિયંકરનૃપકથા.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—
લાયબ્રેરીઅન, શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ,
દેવચંદ લાલભાઈ ધર્મશાળા,
બડેખા ચકલો, ગોપીપુરા,
સુરત.

THE BOOKS PUBLISHED
BY
Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund.

		Rs.	a.	p.
1.	•Śrī Vītarāga-stotra—By Srī Hemachandrāchārya with the commentaries of Srī Prabhāchandra Sūri and one of the disciples of Viśālarāja	0	8	0
2.	•Śramaṇa Pratikramaṇa Sūtra Vṛitti—By an ancient saint	0	1	6
3.	•Syādvāda Bhāsha—By Śrī Śubhavijaya Gaṇi	0	1	6
4.	•Śrī Pākshika Sūtra—with the commentary on Pākshika Sūtra and Khāmṇā—By Yaśodeva Sūri	0	6	0
5.	•Adhyātma Mata Parīkshā—By Mahāmahopādhyāya Śrī Yaśovijaya with his own commentary	0	6	0

		Rs. a. p.
6.	*Śrī Shodaśaka Prakarana—By Haribhadra Sūri with the commentaries of Śrī Yaśobhadra and Śrī Yaśovijaya	0 6 0
7.	*Śrī Kalpa Sūtra—By Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Vinayavijaya Upādhyāya	0 12 0
8.	*Vāndaru Vṛitti—With the commentary of Srī Devendra Sūri	0 8 0
9.	*Dānakalpadruma or The Life of Dhannā—By Srī Jinakīrti Sūri	0 6 0
10.	*Yoga Philosophy—(English)—by Mr. Virchand R. Gāndhī	0 5 0
11.	*Jalpakalpa Latā—By Muni Ratnamaṇḍana	0 3 0
12.	*Yoga-Dṛshṭi Samuchchaya—By Śrī Haribhadra Sūri, Commented by himself	0 3 0
13.	*Karma Philosophy (Eng.)—by Mr. Virchand R. Gāndhī	0 5 0
14.	*Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part I)—A collection of classical Gujarātī Poems	0 10 0
15.	*Śrī Dharma Parīkshā—by Paṇḍita Padmasāgara	0 5 0
16.	*Śāstra Vārtā Samuchchaya—by Śrī Haribhadra Sūri, with the commentary of Srī Yaśovijaya Upādhyāya	0 2 0
17.	*Karma Prakṛiti—By Śivaśarmāchārya, commented by Śrī Malayagiri Sūri	0 14 0
18.	*Kalpa Sūtra with the Story of Kālikāchārya—By Śrī Bhadrabāhu Svāmī	0 8 0
19.	*Pañcha Pratikramaṇa Sūtra—By an ancient priest	0 5 0
20.	Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part II)—A collection of classical Gujarātī Poems	0 10 0
21.	*Upadeśa Ratnākara—By Śrī Munisundara Sūri	1 4 0
22.	*Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part III)—A collection of classical Gujarātī Poems	0 10 0
23.	*Chaturviṁśati Jinānanda Stuti—By Srī Meruvijaya Gaṇi	0 2 0
24.	*Shat Purusha Charita—By Muni Kshemaṅkara Gaṇi	0 2 0
25.	*Sthūlabhadra Charitra—By Srī Jayānanda Sūri	0 2 0
26.	*Śrī Dharma Saṅgraha (Part I)—By Muni Mānavijaya Upādhyāya	1 0 0
27.	*Saṅgrahaṇī Sūtra—By Śrī Śrīchandra Sūri with the commentary of Srī Devabhadra Sūri	0 12
28.	*Samyaktva Parīkshā, Upadesha Śataka—By Śrī Vibhudhavimala Sūri	0 2

* Not available.

Rs.

29. *Lalita Vistarā, Chaityavandana Sūtra—By Śrī Haribhadra Sūri, with the commentary of Śrī Munichandra Sūri .... 0 (
30. Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part IV)—A collection of classical Gujarātī Poems 0 12
31. *Anuyogadvāra Sūtra (1st Half)—By Śrī Hemchandra Sūri 0 10
22. *Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part V)—A collection of classical Gujarātī Poems 0 10
33. *Uttarādhyayana (Part I)—With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri 1 5 0
34. *Malayasundarī Charitra—By Śrī Jayatilaka Sūri 0 7 0
35. *Samyaktva Saptati—By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Śaṅghatilakāchārya 1 0 0
36. *Uttarādhyayana (Part II)—With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri 1 12 0
37. *Anuyogadvāra Sūtra (2nd Half)—By Śrī Hemchandra Sūri 1 0 0
38. *Guṇasthāna Kramāroha By Śrī Ratnaśekhara Sūri and the commentary by himself 0 2 0
39. *Dharma Saṅgrahaṇī (Part I)—By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Malayagiri 1 8 0
40. *Dharma Kalpadruma—By Śrī Udayadharma Gaṇi 1 0
41. Uttarādhyayana (Part III)—With the commentaries of Śrī Bhadrabāhu Svāmī and Śrī Śānti Sūri 1 14
42. *Dharma Saṅgrahaṇī (Part II)—By Śrī Haribhadra Sūri with the commentary of Śrī Malayagiri Āchārya 1 4 0
43. Ānanda Kāvya Mahodadhi (Part VI)—A collection of classical Gujarātī Poems 0 12 0
44. *Piṇḍa Niryukti—By Śrī Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Śrī Malayagiri Āchārya 1 8 0
45. *Dharma Saṅgraha (2nd Half)—By Śrī Mānavijaya Upādhyāya 1 4 0
46. *Upamiti Bhava Prapañcha Kathā—By Śrī Siddharshi Rishi 2 0 0
47. *Daśa Vaikalika Sūtra—By Śrī Śayyambhava Sūri with the commentary of Śrī Haribhadra Sūri 2 0 0
Shrāddha Pratikramaṇa Sūtra—with the commentary of Śrī Ratnaśekhara Sūri 2 0 0
*Upamiti Bhava Prapañcha Kathā (2nd ...) Śrī Siddharshi Rishi 0

*Not available.

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.F. Ѕеѕ

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarāti)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭika)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMS

BADEKHĀ CHAKLO, GOPI

SURAT (

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.F. ૧૬૭

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarāti)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭika)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMSĀLĀ,

BADEKHĀ CHAKLO, GOPĪPURĀ,

SURAT (INDIA)

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.F. ...

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarāti)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭika)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMSĀLĀ,

BADEKHĀ CHAKLO, GOPĪPURĀ,

SURAT (INDIA)

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.F. Ltd

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarātī)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭika)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMŚĀLĀ,

BADEKHĀ CHAKLO, GOPĪPURĀ,

SURAT (INDIA)

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J.P.1

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarātī)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭīka)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND.

DEVCHAND LĀLBHAI DHARMŚĀLĀ,

BADEKHĀ CHAKLO, GOPĪPURĀ,

SURAT (INDIA)

No.	Title	Rs.	a.	p.
50.	***Jīvājīvābhigama**—With the commentary of Śrī Malayagiri	3	4	0
51.	**Sena Praśna, Praśnottara Ratnākara**—By Śrī Subhavijaya Gaṇi	1	0	0
52.	***Jambū-dvīpa Prajñapti (1st Half)**—With the commentary of Śrī Śāntichandra	4	0	0
53.	**Āvaśyakavṛitti-Ṭippaṇa**—By Śrī Hemachandra Sūri	1	12	0
54.	**Jambū-dvīpa Prajñapti (2nd Half)**—With the commentary of Śrī Śāntichandra	2	0	0
55.	***Devasi Rāi Pratikramaṇa**—By an ancient Priest	0	3	0
56.	**Śrīpāla Charitra (in Sanskṛit)**—By Śrī Jñānavimala [illegible]	0	11	0
57.	**[illegible] Muktāvali**	2	0	0
58.	**Pravachana Sāroddhāra (1st Half)**—By Śrī Nemichandra [illegible] with the commentary of Śrī Siddhasena [illegible]	3	0	0
59.	**[illegible] Vaichārika (Chatuhśaraṇa)**—With the commentary of Śrī [illegible]vimala	1	8	0
60.	**[illegible] Charita**—By Śrī [illegible]	1	0	0
61.	**[illegible]**—By Śrī Bhadrabāhu Svāmī with the commentary of Śrī [illegible]	2	0	0
62.	**[illegible]**—By Śrī Chandrāchārya	0	8	0
63.	**[illegible] (Śrīpāla Charitra in Prākṛita)**—By Śrī [illegible]	1	1	0
64.	**Pravachana Sāroddhāra (2nd half)**—By Śrī Nemi[illegible] commentary of Śrī Siddhasena [illegible]	1	0	0
65.	**[illegible] (1st Part)**—By Upādhyāya Śrī Vinaya [illegible]	2	0	0
66.	**Āgama [illegible] (Part VII)**—A collection of [illegible]			
67.	**[illegible] Sūtra (Part I)**—By [illegible] Śrī [illegible] commentary of Śrī [illegible]			

In Press

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]

[illegible]

THE BOOKS PUBLISHED BY SHETH DEVCHAND L. J P.F. [illegible]

6. Kumārapāla Rāsa (in Gujarāti)
7. Navapada Prakaraṇa
8. Navapada Laghu-vṛitti
9. Vichāra Ratnākara
10. Tattvārthādhigama Sūtra (Part II)
11. Ānand Kāvya Mahodadhi (Part VIII)
12. Śāstravārtasamuchchaya,
13. Navasmaraṇa (Saṭika)
14. Priyaṅkara-nṛipa-kathā

Can be had at—

THE LIBRARIAN,

SHETH DEVCHAND LĀLBHAI

JAIN PUSTAKODDHĀR FUND

DEVCHAND LĀLBHAI [illegible]

BADEKHĀ CHAKLO, [illegible]

SURAT [illegible]